

ЮРІЙ ЛИПА

КОЗАКИ
В МОСКОВІї

П'ятдесят примірників цього видання, позначених №№ від 1 до 50, надруковано на папері offset.

Юрій Липа

Козаки в Московії

РОМАН ІЗ XVII-ГО СТОЛІТтя

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА «УКРАЇНЕЦЬ»

Париж 1957

БІБЛІОТЕКА ВИБРАНИХ ТВОРІВ
Ч. 1.

Редактор: Дмитро Штикало
Обкладинка роботи Якова Гніздовського

I.

З фортеці над устям Висли було видно ввесь старий Данциг.

Над різноцільним раковинням камінних палат і домів височилася їй грала дзвінами стріліста Марійська катедра. Шкуни, барки їй кораблі заповнювали брудну Мотлаву, а крем'язна Кранова Брама приймала з них незчисленні вантажі.

В північній Венеції двоє велетів застигло в напружені: один молився, другий працював.

Над тим усім хвилювалася весіння синь небозводу.

Вона вхлиналася, тримтячи, і фортецю, і недалеке місто, і галас порту її каналів, і скиг чайок, і невмовінний легіт моря.

— Чи ж я їх знайду, пане командаите? — питався Кирш.

— Знайдеш, вашмость! — кивав зимно капелюхом командаита.

— Чи ж я їх пізнаю?...

— Пізнаєш, ляйтенаанте.

— Чи ж я...

Начальник Кирша зблід із пересердя. Він поправив непотрібно портулею шпали, він виструнчився.

— Це, маєш виконати, Кирш! Але поспішай поки вони ще не покинули міста. Нам'ятай! Місія твоя делікатна. Так.

По цих словах пан командант дозволив собі піднести значучо палець, застиг, потім раптом обернувся на п'ятах і відійшов високий, випростуваний і надутий.

Грубенький ляйтенант Юстус Кирш задумливо похитуючися на кривеньких ніжках, попротував з фортеці до берега.

— От тобі, чоловіче, ѹ неділя! — сказав голосно сам до себе й зідхнув.

Завданням фортеці Мінде, вибудованої коло самого входу до данцігської гафи, було не тільки контролювати і давати перепустки кораблям, що прибували й відходили, але залога фортеці мала обов'язок помагати бурмістрів й поліції Данцигу в усіх важніших справах.

Сидячи в човні, Кирш роздумував, його червоні щоки роздулися, кругле лице спохмуріло: доручення яке він дістав, не належало до приемних.

Човен влетів на прибережний пісок, і от Кирш у супроводі двох найманіх гемайнів увіходив до рибацького передмістя.

Проти ранішнього майового сонця блищали осмолені боки човнів, шалют і баркасів. Запах вуджених угрів змішувався із солоним подувом моря.

Але ляйтенант Кирш не мав справи до рибацької громади, — обережно переступаючи багри й сіті, і притримуючи довгу шпаду, він приспішав кроку. Коли ж вийшов на вали міста, лице його під зеленим капелюхом було рум'яне, як яблуко під зеленим листом. Кирш зійшов наділ прудко, аж поли його сірого кантана зашопотіли.

Якби пірнув у різногоолосий гамір і стугоніння портового міста.

З вікон ратуша розлягався виспівливий тейнал, що його щодня в місяці маю вигравали чотири міські сурмачі.

Коло церкви св. Бартоломія зустрів спішливий ляйтенант більшу групу людей. Стояли там і статечні купці в оксамитних кантанах і широких плюндрах, і мідяні від вітру й моря рибаки у шкуряних куртках, і чужинці в дивних уборах.

Всі вони слухали дженджуриста у помаранчевім береті і жовтій у червоні паси опанчі. Чужинець чорний і малпорухий, певне з півдня, продавав в'язки сухого зілля.

— Послушайте, високодостойні панове, про чудові

наслідки моого чародійського мистецтва. Ремедія мої можуть укарати ворога, виказати мислі друга, уконтентувати незгоду подружжя, присилити до любові невірну особу, яко теж і викрити найтаємніше злодійство. Ось жовчриби змішана із слинаю Асмодея, що помагає на всі хворості жіночі, ось смола сосон, що ростуть коло славетної печери чарівниць Ветер у Готії, смола помагає від пухлини і болю зубів. Тут є амулет із словами, писаними рукою славного Альберта Великого, — цей амулет допроваджує високо стежкою влади. О, гідні й мудрі слухачі, що може вчинити одна наука світська проти стільки наук магічних? Вилічу вам їх тільки: аксиломантія, пиромантія, онихо-і цефалециомантія, ксиломантія, аеромантія, а також криштало-, амніо- і гідромантія...

Тут грекуватий пан перервав свою гарячу промову, бо, скоса зирнувши, завважив мовчазного ляйтенаента з живінірами. В цій хвилині пірнув він у юрбу і зник, певне, за допомогою одної із своїх магічних наук.

— Ні, — сказав ляйтенант Кирш, обливши всіх холодним поглядом, — тут нема того, кого я шукаю.

І знов кинувся вперед, не думаючи цілком про тяжко караний випадок чарівництва.

2.

Юстус Кирш, уважно і швидко оглядаючи зустрічних, минув Високу Браму з трьома гербами: Прус, Польщі й Данцігу, що якби в'язала в символічний вузол вплив цих трьох сил, минув в'язниці з високим бароковим дахом, перейшов коло недавно вибудованого Арсеналу, пішного ренесансового будинку у золоті й червені, і пішов Довгою вулицею, що кінчалася костелом св. Марії з її п'ятдесятьма каплицями і площею перед ратушем. Доми вузькі й високі стояли, якби попліч привітливі сенатори. Їхні біло- й золоторямні вікна світилися чистістю, і, якби здоров'ям, на тлі червоних, бурштинових і рожевих стін. На багатьох виблискувала химерна позолота прикрас, грифів, сирен і героїв. Перед близькучим Двором Артуса, ці-

лим філіграновим, у білі й золоті, грала фонтана з гречним і сильним королем Нептуном.

Обіч, перед брамою барокового ратуша по правім і лівім боці стояли дві великі клітки з залізних штаб.

В одній лежала на соломі зловлена на прийманні грошей повія. Волосок синій погляд повії не укривався перед прохожими, жінка певне роздумувала над реєстром своїх гріхів, виписаних на дощечці в достойнім і осуджуючім тоні.

В другій клітці, яку також оминав людський потік, сидів за здирання високих процентів старий лихвар. Худий і довгий, він зібгався, як хорт, у своїм бурім убранині, а очі світилися над закандзубленим носом.

Але є серед юрби, що оточувала обидві клітки, Кирш не знайшов того, кого шукав. З пересердя на його щоках виступили червоні плями.

Він покидає головні вулиці, де можна було зустрінути райців і патриціїв міста в тяжких уборах з отласу, шкарлату і злотоглавів, в кабатах із соболевим хутром, підпереваними пасами із срібних клямер. Над цими вежами з багатих сукен блищають їхні очі холодні, допитливі і певні себе, як два альбатроси над морем. В похитливих палянкінах сиділи пані в оксамитних сукнях, у чепцях, тканіх золотом і перлами.

Вкінці потік східних жупанів, західних каптаїв, контушів і ферезій почав тратити свою барвистість. Кирш прийшов в околицю моряцьких шиночків. З напів одчинених дверей виходили, кленучи, п'яні матроси. Лейтенант увіходить до кожного шинку і придивляється до людей, вбраних часом просто тільки в засмальцюваний плащ, або і в степову бурку, що сиділи коло столів, потягуючи петерцименти і міцні меди. Але по сглядинах усіх темних куточків і сплетінь, де часто під скелюком висіли, як знак приналежності до Ганзи, невеличкі молелі бригів або фрегатів, Юстус Кирш незадоволений простував далі.

Це було певно по кільканадцятьох таких ревізіях, коли лейтенант переступив поріг веселого шиночку «Під Морським Львом».

Господар шинку, сам на підпитку, зустрів ляйтенаата низькими уклонами. Нині були його уродини: заля була прикрашена клечанням; з малого подвір'я, що було за шинком, чути було звуки скрипок і галас забави. Принявши з рук господаря великий келих вина, Кирш підбочився і, вслouchуши шпаду, вийшов до тих, що бгвилися серед зелених альтан під тріпотливими осиками.

Господар урялив на потіху гостей кілька розваг: над одною власне зійшлися всі і з цікавістю придивлялися до тих, хто змагався за нагороду. Треба було великий грубий паль забити цілком у землю трьома ударами молота з дерева. Змагуни підносили, крекчучи, великий молот, ударяли в паль, але ніхто досі не потрапив забити паль і до половини в землю. Незадоволені відходили вони, покріпляючися кухлем вина, а їхні товарищі, що стояли, обнявшись, довкола захлипувалися від гучного реготу.

Навіть сам Кирш на хвилину змінив свою урядову міну на приязнний добродушний усміх, дивлячись на те, як господар закликав усе нових охотників до вбивання паля, але ніхто не зголошувався більше до нього.

Господар шинку хотів уже, важучи в руці, віддати молот служниці, коли задзвенів голос:

— Почекай, мосьцілане!

Хтось у широченіх шароварах пересягнув пліт одним скоком і став перед постіщеного товариства. Не гаючи й хвилини, взяв у правицю тяжкий молот, оглянув його, а потім обвів смішивим поглядом карих очей і присутніх, а під його чорним вусом бліснули білі зуби. Він випростувався на весь свій неабиякий зріст, відсунув криву козацьку шаблю, щоб не заваджала, на бік, а малинові вильоти пурхнули коло стрункої постаті юнака. Молодість і силою віяло від нього.

Ляйтенаант, побачивши юнака, мов причайвся. Навіть трохи хвилювання було на його лиці.

— Не спускайте з очей цього козацького шляхтича,
— шепнув він обом гемайнам, що зблизилися слухняно до

нього. — Це один з тих козацьких шляхтичів, кого я шукаю.

Гемайни присунулися до козака.

3.

Молодий козак, не перестаючи усміхатися, узяв молот і почав крутити ним млинка в повітрі. Галас і сміх утихли, чути було тільки свист молота. Раптом шляхтич вгратив ним паль, що ввійшов у землю до половини, а земля глухо застугонала.

Господар несамохіть звів руки догори, а крики здивування наповнили подвір'я. Хтось із тих, що дрімали, зірвався від свого стола і, перекинувши його, підбіг до гурту. Служничка принесла, примилюючись і присідаючи, юнакові кухоль вина, але він відсунув її недбалим рухом руки і знов замірився на паль. Засвистів молот у шаленому млинці і впав вдруге на паль. Тепер ледве на цаль стирчав він над поверхнею землі.

— Пане, — звернувся один з гемайнів, розсудливий сухий саксонець до ляйтенанта, — ми будемо мати його на очі, цього чорта, але не хочемо ставати близько коло нього.

Третій удар забив паль глибоко в землю і на тім місці повстала яма від сильного пригнету.

Відкинувши молот набік, козак оглянувся, в очах присутніх був подив, — всі дивилися на місце, звідки стільки відійшло з неславою, а двох морців клепало козака по плечах.

Господар шинку з усміхом, до якого був домішаний жаль, поставив на стіл бочілку з медом і звернувся до шляхтича з премовою, попередивши її уклоном.

— Вельмидостойний Пане! Зробив ти мені немалу прислугу і шанобу склав еси, показавши на мою честь незвичайну силу. Але чи не схотів би ти часом спробувати своєї сили і зрученості і на іншій штуці, якої ще досі ніхто з моїх гостей доказати не зміг? За першу належить-

ся тобі доброго меду скільки захочеш, за другу скоштувати зволити можеш найкращої малмазії з моїх льохів.

І, коли під його поглядом присутні розсунулися, показав господар на велику постать із глини, що стояла недалеко. В неї, що представляла в своїй бридоті певне духа Асмодея, або може й якого ворожого Даңцігові короля, були посічені сильно карк і плечі ударами шабель.

— Коли здіймеш, високодостойний пане, голову з пліч нашому найзлішому ворогові, — сказав, хитро підморгуючи, товстий господар, — знайдеш в нутрі її добрий лик малмазії, потіхи мужніх сердець.

І на знак господаря скрипки вдарили модну французьку паванну, а цікаві гости з'юрилися довкола. Майже кожний з них пробував коротким морським тесаком, або палашем стяти голову, що ховала такий солодкий зміст, але надаремно.

Дехто з морців на голос радів, що тепер навіженого чужинця можна буде висміяти.

— Приймаю твоє запрошення, господар'ю, — сказав мішаниною всіх німецьких наріч козак, менше дбаючи про добре вислови, а більше про голосність. По цих словах витягнув шаблю з піхви.

— Пане ляйтенаunte, — сказав другий гемайн, одсугаючися від козака, — ці люди з Козацької Напії, я чув, шаленці найбільші в світі.

В цій хвилині свиснула шабля, козак рубнув, і голова потвори з застиглим страшним усміхом похилася і, якби дивуючися, скотилася з плечей і впала на траву подвір'я.

Козак не дав опам'ятатися присутнім, а швидко сягнув рукою в глибину отрісу, що повстав на місці шиї, і, тріумфуючи, витягнув звідти велику бочілку.

Одеревіння німців минуло і замінилося на оклики здивування й похвали.

Шляхтич махнув рукою, — все стихло.

А тоді підваживши бочілки з вином та медом, — підніс їх і гукнув:

— Добрі люди! Випиймо на здоров'я і довголіття нашого господаря! Ходіть ближче, кожному вистачить по повному кухлю!

Морці не дали собі повірювати запрошені і тиснулися до столу з бочілками. Хто ж не міг підійти через тимчасовий безрух у ногах, — того брали під руки доброчинні сусіди.

Господар став сам наливати вино в кухлі, а молодий козак подавав їх спрагненим. Зоглядівшись, побачив ляйтенаanta Кирша, що, нерухомий серед обох гемайнів, роздумував над своїм положенням.

Наливши кухоль з вином, він підійшов до ляйтенаanta.

— Бачу з одежі, — сказав, — що ти шляхтич, — то ж чи гербуєш мною і доброго вина не хочеш зо мною випити? Чуєте, хлопці, — звернувся козак до цілого товариства, — є ще такий, що нашого товариства призвати не хоче.

— Не жартуй з нами, пане, — сказав один з матросів, кудлатий і з сивиною в бороді, — не жартуй з нами і випий!

Дехто обернувся і ляйтенаант прочитав погрозу в їхніх очах.

Тоді, не кажучи ні слова, Кирш узяв із рук шляхтича кухоль і напився солодкої й запашної малмазії.

Тимчасом козак обернувся до морців, забувши про Кирша:

— Прощайте, добрі люди! — сказав він гучно, — лише кілька днів був я в цьому місті, але добре погулялося. А ця остання гулянка, то була найкраща.

І вирвавшися з обіймів, пересягнув пліт і пішов широкими кроками під вигуки своїх горілчаних братів.

Кущі під плотом зашелестіли, хтось інший пересягнув пліт, і пішов услід за молодим шляхтичем.

То був Кирш і його двоє гемайнів.

— Чи то ти був, вашмость, учора в Дворі Артуса і розважався у високодостойних нобілів наших? запитався Кирш.

— Ні — сказав шляхтич, усе прискорюючи кроку

і дивлячися скоса на малого прусака: — ні, то був мій вуй, його милості пан Григорій Трембецький, а я є, вашмость, Петро Соколець-Вяжевич, сестрінок його, коли ласка вашмости.

І кинувся бігти просто до моря.

4.

Кирш, хоч оглядний, але завзятий, не хотів випустити пташини з рук і біг поруч, а вельми розсудливі гемайни слітували за ними на віддалі кільканадцяти кроків.

— Зажди, Вашмость, — кричав Кирш, до шляхтича, що летів що духу: — але ж, коли не був єси на забавах нобілів, то чому зволиш утікати?

— Бо спішуся, вашмость, до корабля «Тойтше Юнгфер», де власне чекає на мене мій вуй, щоб разом із Данцигом одплинути. А вуй мій гнівлівий вельми.

І припустив ще скорше, бо вже був недалеко від устя Висли, звідки відпливали кораблі в подорож.

Здалеку побачив Кирш, як прискочив молодий шляхтич до юного з кораблів, що стояв між двома тяжкими купецькими шмагами при бульварку. Дебела, з виразистими грудьми, позолочена різьба дівиці на букшприті оправдувала назву «Німецька Діва».

На вантажах корабля метушилося кілька матросів, капітан відавав накази, може вже останні, бо й на березі стояло кілька вантажників, які видно, саме скінчили навантажувати бригантину.

Кирш підбіг, тяжко дихаючи, і заговорив до капітана, але той, пізнавши офіцера з фортеці, відбуркнув щось і сбернувся спиною до Кирша, — моряки не любили ляйтешантів з Мінде.

Чорний дим валив із бульварку — то рибалки на торфі варили собі вечер'ю.

Кирш, ставши на найвищому камені бульварку, почав з різними інтонаціями викликати «Його Милості Пана Трембецького».

Ніхто не відповідав службистому урядовцеві, і його

невисока постать тряслася в бажанні викликати незнаного шляхтича, який, як Кирш був переконаний, певне вже був із своїм небожем на кораблі.

Раптом він почув за своєю спиною глибокий бас.

— Чого, ваша милості, від мене потребуєш?

Швидко бернувшись, побачив Кирш постать, якої досі не помітив. Просто на землі сидів, підібгавши ноги і щільно закривши чсрною буркою, оглядний чорновусий шляхтич і, попакуючи люльку, спокійно дивився на лейтенанта.

Сидів, не рухався, і дивився так гостро, ніби от-от скочить на рівні ноги.

— Ваша милості, — сказав, дуже низько уклонивши-ся, лейтенант (він боявся цього таємничого шляхтича й торгового нобіля), — дозволь, що з тобою поговорю про вчораєше твоє вельми замітне поступування.

— Приїхав ти, вашмость, до міста нашого перед двома днями з нобілями нашими, Даніелем Рикою і Генриком Марквартом і вельми всім сенаторам та райцям до густу припав еси. Отож учра зібралися всі нобілі міста в Дворі Артуса і там тебе, вашмость, до свого братства, яко братчика, з усіми привілеями прийняли...

Лице Григорія Трембецького не змінилося акі на хвилину.

З-під лисячої шапки карі насмішкуваті очі його дивилися уже десь поза офіцера.

— Отож, — провадив далі Юстус Кирш, — при вступі для привіту п'є кожній братчик із золотого пугара, в який цілий жбан вина влити можна. І каже звичай, що той пугар увесь до дна вип'є, — забрати його з собою може додому. І ти перший, вашмость, — уклонився Кирш — на велике здивування учинив тоє і пугар з собою забрав еси. Чи так мовлю, достойний пане?

На це Трембецький пітого не сказав, лишень перевів свій зір на лейтенанта і брови трохи нахмарив.

— Отож, Ваша Милості, можна взяти пугар, каже звичай, але не каже, що затримувати в себе можна. Тому, порішили ми, зробиш добре, коли мені його віддаси тепер,

вашмостъ. Оцей наказ отримав я сьогодні від команданта фортеці Мінде.

— Чи скінчив єси своє говорити? — запитався гучно Трембецький і, не знати чи сміх, чи гнів гуркотів у його голосі. Коли ж шляхтич став на рівні нюги, Кирш мимоволі сахнувся від нього — той був високий вельми і племістий.

— Чого ж чекаєш, — бери, вашмостъ? — гремів шляхтич далі, наступаючи на малого ляйтенаanta, і потім, раптом розкривши бурку, вийняв великий різьблений пугар, піdnіс його перед очима і, попестивши правого вуса, промовив: — Ні, пане, силою в мене не відбереш того пугара. А коли Данциг хоче мати те, що мені дав, — нехай же дістане його назад!

І з цими словами шпурнув пугар у Вислу. Той завертівся в повітрі, блиснув востаннє і зник у хвилях.

Ляйтенаант розвів руками.

— Поступив єси, ваша милостъ, несбережно.

Козацька бута випростувала шляхтича ще більше.

— Чому ж то? — спитав він, кладучи руку на держално масивного мультана. — Чому ж то? — і усміхнувся зимно.

— А тому, ваша милостъ, що золота кидати в ріку не годиться: ані міста воно не збагатило, ані тебе, вашмостъ.

— Данциг дістав своє, — відповів шляхтич з кривою усмішкою — а я, — і тут Григорій Трембецький піdnіс правицю, якби запрошуючи панну до танцю, — а я ко-зацькій фортуні вірю, вона більший скарб дасть мені в руки.

І заставивши Юстуса роздумувати над значінням тих слів, почав спинатися по дощі на поміст «Німецької Діви».

5.

— Де ж є наш філософ, його милостъ пан Латка? — запитався він свого небоже, що стривожено никав по по-мості.

— Лишень через неприсутність цього нашого кумпа-

на капітан Йоргенсен у дорогу не виrushає. Вітер добрий і було б час брасувати вітрила.

В цю хвилину крики на бульварку звернули їх увагу. Небіж і вуй стали на краю облавків.

По камінних плитах бульварку, притримуючи розлогий капелюх, бігла постать у довгім убрани, що нагадувало чернече. Морська бриза, що все міцнішала, несла перед тою постаттю звої паперу, розкотивши їх на всі боки.

Довкола на голос сміялися рибалки, узявши під боки.

Сивавий цей, ніби домініканець, стався позбирати їх, раз-у-раз спотикаючись об каміння. Врешті недалеко від корабля вдалося йому позбирати всі пергаменти, лише один знявся легко і пурхнув у ріку.

Не зупиняючися довго, дивна сухобріява постать пріклала камінцем зібрани звої, перехрестилася і кинулася й собі в хвилі річки.

Порскаючи і пливучи по-песячі, піймав дивний добродій пергаменти і, сковавши за пазуху, підплів до корабля. Звідти, кинувши йому линву, витягли нещасливого на поміст.

— Ось і я, мосціпанове! От, совиної душі, вітер! — сказав він, обтрушуєчись з води ненависно, як кіт, і одночасно усміхаючись великими сірими очима. — Приборкує тіло чоловіческе якби пеленами!

— Це і є мій учитель і кумпан, пан Симеон Латка, — можемо відплівати! — сказав задоволено капітанюві, білявсму і високому шведові, небіж Трембецького.

Тимчасом перше слово Трембецького, поривчасте і гнівливе, було звернене до самохітного потопельника.

— А листа до Москви не згубив еси, філософе!

— Сількісь! — відповів той з-полтавська. — При серці своїм ношу і самим диханіем жизненим оберігаю! Яко ж там єсть ціль і мета чесної віправи нашої. — I при цих словах ділоню на груди, на самім серці поклав.

«Тойтше Юнгфер» одплівала.

Витягнено якір.

— Гайд авф — крикнув капітан.

— Льос! — відповів шкіпер.

Морці гісували вітрила, що легко видималися і опадали, флягеруючи.

Потім море підхопило «Німецьку Діву», бриза напніяла вітрила, — і корабель стрепенувся, як жива істота.

Не сичали великі хвилі-валуни, жалісних збйків чайок не було чути, — данцігська затока ледве дрижала в сотках тисяч бганок.

Сутеніло.

Капітан казав запалити червону ліхтарню, і вивісити прапор Данцигу із знаком оленя.

Так пропливала «Тойтше Юнгфер» коло мовчазливої Мінде, що дивилася на бриг десятками гирел своїх гармат.

Пан Григорій вийняв люльку і поглядав у відкрите море; йому, купцеві, далека дорога була в невдивовижу; а його небіж, зідхнувши й позіхнувши разом, став над бортом корабля, дивлячися на гру дельфінів, що бігли за бригом.

Білі животики їх раз-у-раз блискали в повітрі: вони майже вискачували з води чорні, як поляковані, і звинні звинністю оглядних жінок.

Хтось поклав руку на плече Петра Сокольця.

— Гей, хлопче, — сказав філософ, пан Латка, що вже встиг переодягнутися в каюті, — запам'ятай, що *foetus maris* і вшелякії вапори морські викликають велими прикур хворість. Про теє байдардзо добре повідає Понтан у книзі своїй «*Bellaria Attica*». Тож ліпше одійти од фетору морського, щоб хвороби тієї не набавитися.

Соколець мав відповідати, коли з сутені загримів голос його вуя:

— Де ж ви, приятелі і кумпани? Може ти, філософе велемудрий, покажеш, чого єси навчився нового про той край, куди пливемо? Ходіть-но до каюти!

6.

Світло лойової свічки тримтіло в низькій, чорній каюті. Філософ, з довгою сивавою борідкою і гострими су-

хими рисами, видавався дядькові й небожеві чорнокнижником. Витягаючи й розгортаючи звій за звоєм, Симеон Латка говорив тягучим голосом, як то звик до своїх учнів говорити:

— Отож, панове мої милостиві, приятелі і братове в мандруванню, єсть то край моності, а лютости, навіть, неабиякої. Про тое говорить книга Герберштайна барона, «*Rerum Moscovitarum Commentarij*». Єсть тут перед нами карта, сперажона в Данцигу самому перед кількома літами през Ніколяуса, мандровцю значного і купця.

Вуй і небіж побачили на розстеленій Латкою мапі странню викresлені граници сходу і півночі Європи з символічними малюнками.

Далеко-далеко були дзвінниці і міньятурова Лавра з Kiovia, на границях, де була Lіcupіа, якісь бородаті дядьки боролися з медведями, з самого Mare Balticum виглядали довгошиї морські потвори і розз'являли пашу, повну гострих зубів. В краю, що носив довгу і понуру назву Moscovіa, було тільки Одно місто з накресленим рядом дерев'яних хаток. За тою столицею були ліси, за ними Tartaria, де веселі татари пили кумис, а лучники полювали кінко на оленів.

— Так от, де ти є! — сказав, роздумуючи Григорій Трембецький, впершися пальцем у напис Müscaw. На лиці його, повнім одваги і гордости, малювалася цікавість і сила нелюдська. Потім знов він заговорив потиху, з притиском:

— В трудносях, у клопотах, у небезпеченстві самім рід купецький перебуває, а все ж панства і провінції розмаїті до стіп його, шафаря, стеляться. Меркатор, купець, скарбить золото і сріbro і кролям пожичаєть, і панства його розуму уфають. Купець, а не кроль і магнати, світ заморський пізнав, допитливости ж і дерзости купецькій греблі нема.

— До Індій, до Хін, до страшних пешиголовців купець дорогу знайшов і з зиском вернувся, — тож чи ми, панове-братья, тут до москвинів не потрапимо?

— Чи нас твердими світ не назував?

Раптом пребуйна веселість затрала на його лиці.

— Будемо там, пано́ве-браття! — скрикнув і вдарив кулаком по столі.

В тій хвилині страшне ячання заморозило всіх присутніх, удари чорних крил сколихнули повіт'ям, торкнулися лінія кожного, загасили лойовий недогарок.

Великий чорний птах перелетів над трьома подорожниками і вилетів через вікно.

Всі зірвалися на ноги.

— Нечиста сила! — схопився спочатку за шаблю, а потім перехрестився молодий Соколець.

— Нечиста сила! — повторив його милостість пан Трембецький і стиха зажурився, лівого вуса милуючи, — чого б то до нашої справи нечиста сила причеп мала, панове браття?

Тимчасом філософ Латка, з дверей каюти виглянувши і побачивши високу постать капітана Йоргенсена з птахом на плечі, промовив до приятелів урочисто:

— *Fortis imaginatio generat causam!* Єсть то, панове милостивій, тільки сова освоєная.

Потім відкашлявся філософ і при свічці запаленій далі річ провадив:

— Александра Іванінія вельми цікавая книжка «*Descriptio Moschoviae*» про люто́сть гіперборейського народу того говорить. Але найбільше, панове і приятелі ласкавії, пишеть про те є шляхтич Данський Яков у «*No-doepricon Ruthenicum*», которую книжку, у Франкфорті печатаную сорок літ тому, набувем за два таляри.

Отож той посол короля Фридерикуса Данського означає: «Москвитини суть люди хитрі, спритні, затяті, неповстримані, немилостиві, розпусні і щоб не повідати — безсоромні, до вшелякого зла схильні, ставлячі силу на місце права — і повірте мені, од чеснот ушеляких одмовляючіся». Оповідант той не сам єсть, — додав борзо філософ, помітивши рух нетерплячий Трембецького, — тілько єсть і другий такий сам, Олеаріош Адамус.

— Годі! — сказав гучно пан Григорій, облиш, вашості, таковес читати і нам, тут притомним, викладати.

Єсть то народ побожний вельми і церкви люблячий і до нашої благочестивої віри горнується. Знають про тое монастирі Лубенський, Полтавський, та й наш Мгарський. Крізь степи татарські вони багаті ризи до ікон посилають і церкви наші щедротами своїми здоблюють. Хай мало про них знаємо, а знаємо, — же народ то боголюбивий.

На слова тії кілька разів поризався філософ відповісти, але лице його все блідло, аж пожовкло дуже, і філософ почав стопони видавати жалібні. З зачудованням дивився на нього молодий Соколець.

Раптом із криком: — *O morbe maris!* — вискочив Латка з каюти.

Дядько ж і небіж, на котрих усе сильніші склонихи «Німецької Діви» не впливали, сміялися гучно почали.

Диспута про таємничий край, Московію, не закінчена була і не судилося їй бути закінченою, бо філософ Латка, міцно тримаючися борті корабля, цілу ніч вивчав ділання фетору морського і вапторів водних, не уникаючи їх більше.

7.

Цілу ніч море було неспокійне.

Тимчасом Петро Соколець, уклавши біля вуя свого, сон снів неабиякий.

...Спочатку це був якби брязк шабель немовкнучий, що то зближувався, то віддалявся. Потім то були близки кинджалів у замірянню, промені схрещених палащів, віблиск панцирів і сліпуче миготіння у вістрях довгих спісів. Далі почав розрізняти Соколець окремі лиця й події...

...Се день над хутором його Петра Сокольця-Вяжевича. Сам він стоїть і дивиться-любується на білий млинок над річкою-срібнотечою, на луки, де пасають добре коні, на заховані в зелені саду обори, сажі, клуні і комори, на різокольорові рушники городів, на поля, що блищають яриною проти веселого сонця, на далекі гаї ліщини. Пазяй Палазя увихаються на подвір'ї між курниками, голубниками, колодязем із журавлем, і ясними та пахущими

світлицями козацького дому. Нараз велика тінь, як тінь птаха, далі, як тінь хмари, далі, як пів неба захмарилось і, — летить сокіл над хутором Сокольця, летить, росте, в аері веснянім перевертається, в самі очі молодого козака зоріє.

— Гей, брате! — промовляє сокіл людським голосом — гей, брате — доматоре, лиш відвага мед п'є, — не плисти ж доброму молодцеві за водою. Треба раз і проти води. Кличе тебе слава і козацький гонір у далекі мандри.

...І хоче сказати щось Петро Соколець-Вяжевич, аж бачить, замість очей у сокола — два вогні жевріють, і замість серця — пілум'яній язик...

...Потім сидить князь московський, таємничий на хуторі в дядька Трембецького. Сидить похилений, з хитрою усмішкою над столом; між палахтоливими двома свічками постро зарисовується його руденька бобрідка і закандзюблений ніс. Поволі зводить він очі, вельми підхмелений, каламутні очі свої зводить він просто на лиця оточення і гугняво говорить: «Тоє діло наше світ сколихне, панове милостиві». І знов сіріє, западається десь, лих хвилинку тремтить у срости сильвета з піднесеною значуче рукою самохітного в'язня монастиря Мгарського під Лубнями. А в руці тій лист.

...Потім хтось у подорожньому жупані притискає листа до своїх грудей, і скриплять колеса обозу, що тягнеться через усю Україну Козакоруську із сходу на захід. Шляхтич Трембецький — один із багатьох, що творили багатство козацького народу, провадить обоз. Багаті села зустрічаються їм на дорозі із великими школами, із чистими шпиталями, із простодушним, широкогрудим людом.

— Неснокійні — ці хлібороби, що не знали панщини, що кожний із них думав про шаблю, про завзятого Остриянина, і про тяжкий Маслів Став. Часом із замків українських лунає заблуканий голос шляхти старої, дивно віданої справі народу рицарського, славного в усіх країнах європських од самого Святослава князя. Край цей терпить від неситості і жадоби чужої поразку за поразкою,

на край цей усе більше накидається урядовської, комі-
сарської дичі, а він однак якби не усвідомлює собі того,
що він тратить, а він якби був у панцирі непробивному
віри в себе, в будучність.

...Понад тим краєм стугоніння і гуд великий, що зняв-
ся з оскажених порогів. Чи то шалені вали і вири Дні-
прові гудуть у скелях, чи то чиєсь потуга людська б'є
в моря цілої Європи.

...А вози з товарами крамними скриплять і скри-
плять, мажі переходятя уже й Луцько саме. Тут за Хол-
мом інший край починається, завжди неспокійний, зачеп-
ливий, насмокний, влади державної, як корони загубленої,
шукаючий. Леберизанти і просто жаки ходять розбоєм по
дорогах того краю, шарпаючи піспільство і подорожніх...

— Стій! Шаблі з піхов! Мушкети лаштуй! — чути
виклик шляхтича, що веде обоз. Його висока постать ви-
дається страшною на тлі розпалених багаты. Він обзира-
ється довкола, шукаючи, де ворог. Полум'я спалахує —
і тоді Соколець бачить грізне обличчя свого дядька Гри-
горія. Бачить і себе, і пана Латку, і челядь на віддалених
возах, готових до бою. І полум'я спалахує страшно, роз-
горяється, заповнює все...

...І в брязкоті шабель, у віблисках зброй, в тупоті
копит і скреготі кінської зброй обуджується молодий ко-
зак, і минає сон про дорогу блискучим видивом...

Петро Соколець розплющив очі.

Море розгулялося.

«Німецькою Дівою» кидало з гребеня хвиль аж тен-
глибоко так, що видавалося, мов у провалля. Хвилі зали-
вали поміст, і чути було дзюркотіння течійок морської
води, що спливали.

Рядком із Соколицем сидів пан Григорій і попакував
люлечку. Дивна мінь і спокій були в його великій сильве-
ті. Часом під час затягування люлечка шкварчала, і тоді
було видно, мов витесане з каменя, лице, зухвалі вуси
і глузливі блискучі очі в холоднім роздумі.

Такі, певні себе лиця українських купців і заваліяк
можна було тоді побачити і в веселій Франції, і в соняш-

ній Італії, і в гордовитій Еспанії, і серед турських та арабських пишних королівств.

— Цей, не дастъ нас у поглум, — думав молодий козак, дивлючися знизу на лиць Трембецького. — Цей подбає про все, це — розумаха...

І, не вважаючи на скиг вітру і хлюпоти і стугоніння на кораблі, він заснув одразу тихо й спокійно, як молоде левча коло старого льва.

8.

Після кількаденної подорожі всі, хто їхав на «Німецькій Діві» познайомилися з собою. Серед них усіх пан Григорій найчастіше ставав на речі із Бамбіном, купцем таким, як і він сам.

Паольо Бамбіно перешов із своїми валками цілу Україну, Польщу, Семигород і Пруси. Тепер погладжуючи чорну бороду, він розпитував Трембецького про спільних знайомих із сильного і жвавого купецтва козакоруського.

Трембецький усе зводив річ на Московію.

— В Московії, вашмость, — сказав Бамбіно, скривившись, — уста замикай, кишеню одчиняй, а нікому віри зволъ не давати.

— Хіба мало таких, що до того краю самохіть, як я, їдуть, — засмутився Трембецький.

Бамбіно зміск і дивився хвилину на вечірнє проміння сонця, що ударило широкими мечами на води.

— А скажи, любий друге мій і дорогий серцю приятелю, кого, як гадаєш, везе корабель наш? — раптом прудко обернувся, хитро усміхаючись, італієць, і глянув просто на пана Григорія.

— А чайже хіба ваших ревальських міщан, вашмость? — одрік ізнехотя шляхтич.

— Що ж про ціль підорожі своєї говорять?

— Ано з кожним слово перемовив був я, — провалив Трембецький. — Ото тесля Крузе, що їздив на шлюб дочки в Данцигу, ото жид Гузман, що бурштинами гандлює, есть і молодий *scriba castrensis* учений вельми, котрого

тяжко хорий вуй до себе взыває, є ще два шляхтичі англійські, що полови риб тутейших...

— І всі до Ревалії йдуть, кажеш, добродію май і друже? — перепинив його, виблискуючи чорними, як оливка, очима Бамбіно.

— Одвертій єси приятелю, — загадково сказав Генуенець. — І другі тоді юдвертими видаються.

Тінь перебігла на лиці пана Григорія.

Коли «Німецька Діва» зближглась до міста Ревалії, було тихо й лагідно, над морем сутеніло, а місто ціле було в сонці.

Суворі були високі стіни замку й вежа, Довгий Герман, присадкувата й тяжка хмурилася понад пакгавзами ѹ церквами Ревалії.

Тимчасом пасажири корабля не всі приглядалися до міста. Половина з них кільканадцяти грали в турму і флюса. Особливо цікавили карти рудого теслю Крузе, — цей майстро сидів спиною до міста і величнього заходу сонця, без пардону кленучи все на світі.

— Не клени так, — напучував його лагідно філософ Латка, — обербенішся так колись без ласки Божої!

В гафі Ревалії авізовано про прибуття «Німецької Діви». Капітан Йоргенсен не дивився в свою перспективу в той бік, — його гострі очі й так завважили велику шматгу із Швеції, котра була в прийнятті поперед «Німецької Діви».

Кілька годин минуло, поки кумпани з Бамбіном, що їх запросив, покинули бригантину.

Лиш пізно вночі, ледве й неохоче міською вартою перепущені, дісталися приятелі, всі чотири на чолі з ревальським купцем до домувки його.

Два старі великі песи довго гавкали на подвір'ї. Дзвенили галлябардами міські патрулі.

Трембецький, Соколець і Латка спали без снів.

9.

На рано сказав їм купець Бамбіно: — Перепочиньте, мосціпанове, у моєму дімку і скромним почастунком нє

погербуйте. А позавтра, слюбую правду чисту держати, — троє коней, як змії, чекатимуть на вас на подвір'ї цьому, а слуги мої відгрюють вас до самої границі московської.

На тое пан Григорій ізгодився й на речі пішов із господарем і іншими купцями ревальськими, між якими були й сольдермени. Місто значне, Ревалія, утримувало в Великім Новгороді свою колегію разом із ганзейськими містами, і мало віддавна свою *jus stapulae, jus sistenti mercatus*, а таких міст було мало.

Сам пан філософ вибрався на руїни монастиря св. Бригіди, де були колись монахи такі побожні, що між собою розмовляли тільки на миги, а то все молились.

Молодий Соколець не задумувався, куди йти на спацір. Сади в Ревалії цвіли і були повні щебету пташок, а вулицями серед поспільства траплялася не одна гарна шляхтянка у довгім кольоровім плаши і високім кілька поверховім головнім уборі з коронок і шовжу.

На одній із площ зацікавила молодого козака буда з нашвидку збитих дошок, звідки чутно було пронизуваті голоси акторів і гамір слухачів.

За два шведські гроші його впустили до мандрівного театру.

Видно, що не довго бували театри на постою в Ревалії, бо повно було серед глядачів не лише простих людей, а й добірних ревалян, що сиділи попереду всуміш із панями своїми, не здіймаючи широких із пірами капелюхів.

Драма на освітленій лойовими свічками сцені тривала не першу годину, і реваляни витягнувши, хто печеньо, хто вуджену рибу, а хто просто хліб із цибулею, поживлялися, бо зголодніли вельми.

В півсутні буди було щось таємничого, і глядачі, голосно пережовуючи, не відривали однак ненаситних очей від сцени. Там довжелезний маруда у мавританському вборі, витягнувши кривого ятагана, замірявся на високочесного воєводу царгородського Велизарія. Велизарій, утративши військо і довір'я свого імператора й трапивши

тепер до полону, мало переймався своєю долею, але в прекраснім силябічнім вірші звертався до Бога, щоб Той змилосердився над його, Велизарія, дочкою. Дочка польководця не повинна була б дізнатись ніколи про ганебну і страшну смерть батька.

Серце Петра стиснулося від співчуття і розболі.

Коли ж слова Велизарія почули присутні жінки, то почали плакати ревне, а найревніше сусідка молодого козака, як видно з тонкого голосу, — панна.

— Не плач, пані, — з прихильністю і гаряче звернувся до неї якнайстараніше Соколець, — коли б старому той, — показав він на мавра — нелюда, — хотів би зле щось учинити, оцею шаблею, вір мені, йому я пальці повтинаю.

— Не тому я плачу, пане мій, що його вб'ють, — відповіла панна, — я на цій п'єсі вже втрете. Я тому плачу — сказала вона, витираючи слізози, — що він так гарно деклямує.

— А зрештою, мій пане, — додала вона і відсунула свою сукню трохи від Сокольця, — дівідайся, що я в неизомими, хоч би добрими людьми, без дозволу батька не розмюлюю.

— То правдива панна! — подумав Соколець.

Тимчасом турок, роздумавши забивати Велизарія, уяв плаючу головешку з наміром осліпити незасливого героя, і польководець упав навколошки.

Обурені крики залунали з лавок. Тоді Велизарій, уставши з колін, відсунув рухом руки мавра набік, поклонився грішненько публичності, і промовивши кілька слів про підтримку грошеву для вбогих мандрівних акторів, уяв капелюха в руку, і пішов поміж рядами збирати датки, дешевою ціною, очевидно, не зподіжуючися на осліплення.

Мідяки щедро сипалися в капелюх. А щоб не було якого обману, служник театру впустив світла до буди, по-відслонювавши вікна.

Першим чином Сокольця було заглянути в лице судітки, — і здивування й захоплення засяяли в його погляді.

Тоє побачивши, панна встала, швиденько сукні в руки взявшись, боком посеред лав перейшла і висунулася на вулицю.

— Дозволь, ваша милості, хоч погляд юдин очей своїх мені подарувати, — лепетів до панни Соколець, пригноблений долею своєю не менш як Велизарієвою, і йшов за панною. Як же на ім'я тобі?

— Мій пане, милишся вельми, що я говорити з тобою буду, — сказала панна, гніваючися на нього, але все ж трохи знепевна. — Тепер шукаю я свою служницю Амалію, щоб із нею вернутися додому. А на ім'я мені — Марія.

— Тож і пташкам вілько щебетати, і панни їх слухають, — показував Соколець на блакитне небо, де понад садами висіли в повітрі жайворонки, — а ти своєю відмовою разиш серце вкрай.

— Повір, мій пане, — сказала панна, скоса зирнувши на тонкий, чорний вус козацький, — повір, що коли б пташки в небі мали такі чорні вуси, (а мабуть і чорну вдачу!) як ти маєш, то їх панни не слухали б нізащо в світі.

І тут, за нетакт розгнівавши страшно на покірного, як вода, хлопця, — тупнула панна ніжкою об землю і обернулася цілком до козака.

— Цур тобі — крикнула, — лиши мене, прудиусе, в спокою! Не зачіпай мене, не дивись на мене, не йди за мною! Даремно вуса свого влещуєш, — ти для мене чванью й недоріка, котрого я знати не хочу!

А великі сірі очі її сипнули таким гнівом на Сокольця, що світ йому порохом іздався, а він сам собі порошинкою.

Став Соколець, як укопаний у роздумі великім і в обриді, навіть до пташок, що весело співали в небі.

Тимчасом гнівлива панна швидко зникла за рогом.

— То правдива панна, шкода, що не для мене! — сказав стиха Соколець і поволікся шукати дороги до дому купця Бамбіна.

10.

Не швидко він знайшов той дім, бо час від часу приставав коло обгороджених садків, звідки чутно було голоси жіночі, або заглядав у вікна, де, бачилося, блимнули чиєсь коси, чиєсь сукні, чиєсь погляди...

Коли ж прийшов до сідноповерхового дімку Бамбіна, що близьався червоними мурами в зелені садку, — не застав нікого довкола.

Нікого не було і в покоях.

Молодий козак хотів вже йти знову на спашір, коли двері відчинилися і до покою ввійшла висока, ограйдана, чорнява пані.

— Пробач, милостивий пане, — сказала вона, уважно глядячи на Сокольця, а очі її жевріли, — пробач моого брата Паоля, що зник разом із твоїми двома приятелями. Десять пішта забавитися і моя братаниця. Але поки вони будуть на гутірках, то дозволь, що прийматиму тебе як господиня.

І, кивнувши ласково на уклін дуже низький молодого хлопця, почастувала його лишнім обідом.

Була це сестра Бамбіна, Люсія, котрої чоловік, морець, теж цього дня не був дома. Тому вдвоє обід споживалося.

По обіді, сяючи здоров'ям і запалом жіночим та й опустивши трохи погляд круглих усміхнених очей своїх, промовила пані Люсія:

— Певне, пане мій, захочеш тепер, щоб я показала тобі розмаїті брязкальця і дивниці заморські, котрі понавозив чоловік мій, голляндець, кораблем до далікіх Індій подорожуючи.

А коли Соколець зрадів немало такій оказії, повела його пані Люсія до своєї кімнати, де барвистість завінчаних килимів і сорокатісті річей, попід стінами поставлених, око людське у клопіт уводили, утруднюючи вельми вибір кращого.

В вікні висіла позолочена клітка з малюстю сірою папужкою, що тоненько почала белькотіти — висліувати

голляндську пісоньку про милу жіночку, на якій грає чоловік, як на скрипочці.

Показавши божків із кості та глини та дивні мушлі, поодчиняла дбайлива господиня шкатули з венеційськими пацьорками, з золотими спицячками, перстенцями і чуздерками із шкінці.

— Чи тарке? — питалася Сокольця, а цей, дивлячися в круглі карі очі господині, на її довгий м'ясистий ніс і червоні уста, казав задоволено й охоче, що добре має речі.

Тимчасом те, що папуга виводила, витякмачити можна було так:

«Благодарствую, юж мілесь ти силу
Мене стискати, яко скрипку милу».

Тоді статечна гостіння поодчиняла дверцята найбільшої шафи-альмарії, схилилася і показала, червоніючися, звої алтэмбасу, блискучих лям і валенсів.

— Чи ж і то гарне? — спіталася, дивлячися на козака знизу, а очі її були вогкі. Поглянувши на її плечі, опустив козак руки і промовив, що такого багатства ще не бачив. Сказав би Соколець не юдку недорічність, бо турбувало його велима белькотіння голляндське папуги, та й голову запаморочували паході з розкритих бальзамок, але пані Люція говорила багато і живаво, тому думати не треба було.

— Зволі сісти, молодий лицарю, — казала вона, — і скоштуй, коли ласкав, моїх солодких наливок і настоянок.

І тут почулися чийсь кроки, а пані Люція вибігла, давши йому знак, щоб лишився. Соколець сидів, повний солодкого неспокою і прислухувався до папуги.

На хвилю пригадав сірі очі в театрі, та й забулося.

— Це нічого! — сказала пані Люція — це лиш чоловік мій, якого я на пілдашша на випочинок післала. Йому, як хоровитому, слюкій потрібен.

І почала із срібного пугарчика молодого Петра частувати.

— Чи добре? — питалася.

Чуючи близько гаряче дихання її, ледве міг він анижівку від терпівки відрізнати. Жужомом ставали мислі його, коли кругле плече господині торкалося його власного.

— Ой, пані милостива... — сказав істixa Соколець і не докінчив — обернувся. То неспокійна папуга, розчинивши дверцята клітки, вилетіла на волю, стріпуючи крилами. Літати певне відзвичайлась, бо скакала з місця на місце, перевертаючи костяних божків і спихаючи порцеляну на підлогу.

Гнів блиснув в очах італійки.

11.

Мала, кольориста пташина літала з галасом несамовитим. Вкінці склавши, мабуть, усе на одчай Божий, і пригадавши собі, певне, свій копішній побут на кораблі, зачала папуга сипати виразами нечистими, наслідуючи боцмана.

— Ви бісові діти, — кричав птах, перескаючи з шафи на шафу, — ви може думаете, що я, сто хрінів вам у печінку, не дам вам ради, — ви недолюдки, ви пияки, ви ненажери? Чекайте, кожний ще своє дістане по заслугах!

Тут, трохи образившися, устав пан Петро і питально на господиню глянув, але та вже сиділа маніжна і спокійна.

— Чи скажете, милостива пані, тую пташку у клітку всадити?

— Коли потрібните на тое кураж мати, не вагайтесь!

— дивним голосом сказала пані і усміхнулася залютно.

— На ванти, діти диявола! — скричала папуга.

Не вагаючись ні хвилини, кинувся Соколець ловити малого летючого нехриста.

То не було легкoo.

Вкінці птах, наляканий вимахами козацькими, метнувся прожогом на своє старе місце, а туди не трапивши, до шиби віконної.

Одним скоком був пан Петро коло папуги, а ще хвилина, стративши рівновагу і виваживши мимоволі вікно, упав на траву під вікнами дому, тримаючи золочену клітку в руках.

Недалеко коло нього белькотіла безпломічна папуга, налякана безмежно. Срібний, веселий сміх задзвенів у повітрі, і звівши здивовані очі вгору, побачив козак у вікні над партером зухвале і гарне личко панни, що її стрінув у мандрівному театрі.

— Бачу, — сказала панна Марія, а її ярі велики очі кепкували з-під чорних брів, — бачу, що ти, вашмость, вельми неспокійний єси що було вже зрештою мені відомо.

— Опікуюся, пані, папугою, — сказав молодий чоловік зніяковільний, а руки його скопили сторопілу палугу і вкинули до клітки.

Папуга принишкла на дні її.

— Папуга моєї тітки Люції вельми зліска і розпусна птаха. Тож собі й опікуйся і ставай до розмови з папугами! — сказала сердито панна, замкнула вікно і відійшла від нього. Лиш на півпрозорчастому полотні вікон зеленіли два зелені серця, фарбою із швайнфурту вимальовані.

— Гм! — сказав козак, зимиахуючи немилосердно кліткою в повітрі.

— Гей ви! — тимчасом почув він, і звівши очі ще вище, побачив у віконці на піддашші жовте маляричне лице маленького чоловіка. Лице робило страшні гримаси і кричалося. — Почекайте лиш на мене, я зайду вниз і порахуюся з вами, — сказали лице. — Мій птах...

— Беріть собі вашого птаха, — крикнув Петро, розмахнувся і шпурнув клітку в самісіньке віконце. Гнів і жаль обхопив серце козака, — він одразу забув про всі брязкальця і принади світлиці пані Люції і вельми досадував сам на себе.

Постоявши під вікнами і, послухавши мовчанки вікон пані Люції і вікон її небоги, смутно побрів козак у мазлив присадок Бамбіна.

Не знати, чи довго сидів він між кущами молодої ліщини, коли лопотіння крил хмари голубів, що знялися, обудили його від тяжких роздумувань.

І раптомолос тої, про яку так уперто сьогодні думав, надлинув до його ушей.

Скрадаючися, як у степових чагарниках, зблишився
Петро до місця, де спурхнули голуби.

Вони вже сідали на землю.

Білі, брунатні, сиві, волохаті, з розчепіреними хвостами голуби оточували струнку постать панни, що годувала їх пшеницею.

Соколець став недалеко за спиною панни.

Голуби все сміливішали.

Кілька з них сахнулося вгору і сіло на раменах дівчини, — птахи почали дзвобати зерно з пригорщів.

Соколець став іще близче, і раптом, налякавши лагідних птахів, що як пучок білих квітів розлетілися на всі боки, скопив панну в обіми. Вона перестала лідспіувати.

— Іди від мене, — сказала сердито, однак не скидаючи його рук з плечей, і не лякаючися.

— Палить мене вогонь, забути тебе не можу. Хіба є така сила, щоб мене від тебе прогнала?! Не жени мене! — промовив козак.

— А папуга? — спитала панна.

Нічого доброго козак не сказав ані про папугу, ані про клітку з папулою, ані вікно, котре сам виважив.

Тут щобе почали розмову, яка більше до пісні надається, аніж до простої отповіді.

Розмова та не була знана нікому, хіба тільки тихо-мирнім голубам, що відпроваджуючи молоду пару, туркотали голосно, раз-у-раз спірхуючи і кружляючи довкола неї.

12.

Тимчасом Трембецький і Латка, запроваджені гостинним господарем до глибокого льоху, сиділи при дубовому столі і теж раділи з життя людського.

Світло знадвору ледве ближало вузьке закратоване віконце, тому груба свічка до церковної подібна освітлювала їхні рум'яні і смаглі лиця.

— Понеже не знати, чи дено есть, чи ніч темна, роз'яснюймо самі собі, панове браття, години життя на-

шого, — казав господар, піртримуючи добру славу генуенців, найбільше гостинних, веселих і до гутірки ѿхочих людей у землі італійській.

Дванадцять великих грубих бочок стояло попід стінами, боками своїми вепрів великих одгодованих нагадуючи.

— Ото єсть дванадцять годин наших на цю пору! — приговорював господар і частував з кожної бочки.

Коли ж приятелів трійка завважила, що стопи їхні до камінної підлоги прилипли, тим більшу волю дали язикам своїм, велерічно промовляючи.

Тільки Латка Симеон, філософії доктор і теології магістер, сидів проти свого звичаю німовно.

Не повориць він нічого, коли приятелі згадували про Паріж і безбожних парижан, що для моди волося на голові рудували, щоб до рудого убивці короля Генрикуса IV, подібним бути. Не слухав він і про театр герцога Меклембурзького, в которому дивовижні потвори блювали людьми, у штучках і жартах знаючимися. Мало, або цілком нічого не додав він до розмови про семигородського князя Ракоція, воїтеля неабиякого.

А мали приятелі восьмий час, бо з восьмої бочки собі наточували.

— Гей, гей, приятелю, незадовго зачнемо з тобою тільки на миги розмовляти, як ченці з монастиря святої Бригіди! — сказав пан Григорій, уражений тою небесідливістю вченого.

А пан Бамбіно запитався, чи не думають пан філософ про науку Аристотелесову, або які інші субтельності діялектики.

Тоді відкашлявся пан Латка, перестав спиратися на лікті і промовив:

— Не є то ані жаліб, ані покай, тільки спогад, що йому зволилась душа моя, коли зачали ви, господарю милий, і ти, пане Григорію, говорити про ті країни, де я, ще тоді молодим курчам бувши, на старого півня виріс. Одного особливо забути не можу.

На налягання приятелів, оповів філософ дрижачим і смутним голосом свою пригоду.

13.

Ще як мандрівний студент, подорожуючи, прибув він до тихого монастиря Сальвіаті в рівнинах Льомбардії. За копіювання старих пергаментів годували його монахи й убирали. Жив як братчик. Час минав у читанні Вергілія, св. Августина, Данте і св. Бернарда. В своїй мрії стати тим, кого звату «*doctor mellifluus*», часто блукав бурсіос Симеон далеко за мурами монастиря.

Свободомовні монахи давали велику всілю молодомум клерикові, а навіть проповідям його не перешкоджали.

«Нераз маючи утуження вельми велике душі своєї, а монастирського спокою не зносячи, виходив я з казаннями, до сусідньої церкви, проти розпусти щоденної і семи тріхів смертних.

І от саме тоді, як річ свою я провадив проти принад, лестощів, гордости, пихи і пестощів жіночих — почув я голос недалеко від місця святого і казальниці. Голос той пісню виспіував так дзвінко й любашно, що вельми слухателів моїх ізворущив.

Тоє уздрівши, підніс я високо руки свої із затисненими п'ястуками і в запалі казнодійським ударив об дерево казальниці так мішно, що кров близнула з-під нігтів моїх. І овечки мої піднесені голови знову похилили. Ба, і сама грішниця, що співала плоху пісню, увійшла покірно й похилилася на коліно коло казальниці моєї».

— Дев'ятий час! — сказали пан Григорій і пан Паоло, підносячи келихи, повні вина з нової бочки, вгору.

Коли ж усі, посмакувавши, випили, продовжував філософ.

«Голос мій іншої маси і принади набрав тоді. Не грозив я більше нікому і вдоволений не кидав прокльонів каїкого. Зачав говорити я про любов вищу і сади райські, іщо люди наслідують, як брами небесні перед ними за чисте життя отверзаються.

Гай, гай! Срібно височилися і гаї тоді перед моїми очима, золоті пташки перепурхували з гілки на гілку і співали предивно, а сто місяців і стільки ж сонць сходило довкола тих садів.

І ще заговорив я про запашні фонтани і джерела текучі, а глянувши на уста дівчини, що прибула, побачив, що вони були вогкі.

Тоді всі сто сонць, сто місяців і тисячі зірок райських замерехтили довкола мене, бо побожна і скромна була її поставка, а привітна над міру.

І від того часу приходила та дівчина на всі мої казання, а вогкі уста її без перестану шепотіли молитви. Тоді ж так сталося, що слава пішла по цілій Льомбардії про молодого ченця, і люди ці всі, аж до найдикіших пастухів, що відомі із дикості й розпусти, юрбами приходили слухати мене. Я ж не міг починати казання, не глипнувши, чи сидить та дивна дівчина на своєму звичайному місці.

Але несподіванки чекали на мене. Одного вечора спав я, як звичайно, в монастирському саді на простій, дерев'яній лаві, коли сон мій струсонула з віч незнайома рука. Хтось закутаний у плащ стояв наді мною. Коли здивований зірвався я на рівні ноги, то незнайомий відкрився, і я побачив, що то була моя дівчина з казань, але в блискотливому вборі мандрівних танцюристок.

В руці її виблискував штилет.

— Я прийшла вбити тебе, сказала вона, знемагаючи від ненависті. Відколи чую твої проповіді, щось залізне стиснуло мене своїми обручами, і я не можу більше без журно танцювати, ані віддаватися моїм коханцям. Вони сміються з мене і кажуть, що мої білі коліна загрубили від стояння навколошках, а солодкість лиця присипало попелом нудьги, якої вони не розуміють. Довго блукала я по нетрях і долинах, аж поки не дійшла до думки, що рятунок мій у твоїй смерті. Тільки твоя смерть, поверне мені цавню принадливість тіла і безжурність життя. — Тут танцюристка зблизилася до мене і я почув вістря штилета на грудях.

— Женцино, — сказав я, а мене охопила та дивна радість і гарячий порив, який почував я під час своїх казань, женцино, забий мене, але я знаю, що однако я переміг твоє давнішне недобре життя, і тому спокійно вмру.

Тоді, як зломана, відкинула вона штилет, упала до моїх стіл і почала ціluвати їх і скроплювати слезами.

А потім звелася і зникла так само неоподівано, як і з'явилась».

— На честь нашого доброго приятеля і його казань, чи не вдарити б нам у десятий час? — запитався Бамбіно та й наточив вина з десятої бочки. Приятелі випили.

14.

— Після того говорив я казання тільки для неї, хоч слухали мене сотні. Велику лагоду науки Божої старався я вкладати в її вуха, дивлячись в її широко розплушенні очі, бачучи побожний стиск її пальців. І що наухненіший і примильніший був мій голос, то більше, бачив я, заломлювалися її руки, глибше западали очі і все блідіші були лиця. З дня на день мізерніщала вона і хода її стала легка і повільна вельми.

Одного днія помітив я, що її не було на звичному містці. Тоді слова мої зазвучали глухо, як краплі дощу по дахах порожніх хат. Днів за кілька потому, світанком прийшли до мене люди із звісткою, що захорувала тяжко колишня мандрівна танцюристка Беата, а тепер великої побожності жінка і просить мене її сповідь прийняти.

«Мабуть умерла, — сказав стяжілий Трембецький, звільна обертаючися до Симеона Латки, а сбернувшись до одинадцятої бочки додав: вип'emo ж за її злоров'я!»

Від глибокого зворушення м'явлазливий, налив пан Бамбіно вина до келихів. Зідхнув тоді і пан Григорій, а пан Латка був неспокійний і говорив далі:

«На тое поспішив я до її ложа. Вельми була вона змучена і неземний вогонь жеврів у її очах.

— Не можу я тобі, молодий ченче, сповідатися, сказала вона, — стільки я витерпіла за останні часи, що жовч

наповнює вицерть мою непокірну душу, і уста замок смутку замкнув. А все ж, чую, що недовго мені лишилося жити.

Змілосердившися над її пригнобленням, запитався я тривожно — чим би міг облегшити її болі тіла і жалі душі?

— Тіла моого не жалій, незадовго буде гнити в землі, — сказала танцюристка, а очі її наповнилися сльозами, — подбай про душу. Обіцяй, що зробиш, як я тобі скажу.

У великім горі присягнув я їй, що все зроблю, що лиш ісхоже.

— Тож візьми мене на човен, сам веслуй і попровадь човен у глиб Великого озера. Може там, де буде тільки вода, небо й сонце, звільниться душа моя від найгіршого тягару і промовить до тебе.

Тоді спираючися на мене, ввійшла Беата до човна, і я довго веславав у світлаку.

Береги озер італійських є такі привітні, що з кожного куща здається лине пісня, а кожна билина каже тобі «добриень».

Потім завважив я, що співмандрівниця моя зиркає крадьки на мене і віддихає радісно.

А коли зійшло сонце, — були ми на середині озера. І лицо Беати зашарілося.

— Я — вільна! Веслуй далі, ченче, — сказала вона, не відриваючи очей від моого лица.

І тужно мені було й незвично⁰, а я то своїй побожності приписував.

Хвили озер італійських такі ласкаві і шептливі, а небо таке лунне, що найменше ласкаве слово летить у ньому, співаючи.

— Веслуй далі, любий ченче, — сказала танцюристка і сперлася на лікті, не відриваючи очей від моого лица.

Тоді показався нам великий острів.

Пізніше лише довідався я про його називу: Isola Bella. Урочиста музика гарф і тимпанів лине з нього і здіймається до неба, і солодкі пахощі доносить до нас ранішній вітрець. Але острів — ще укритий блакитною імлюю. Ось показалися дерева й кущі, що дванадцятьма сходами зни-

жується до води. Серед камелій, померанцій, магнолій і ливанських кедрів стоять білі мармурові постumentи. Біляють колони палати. То все є таке нове, незнане мені в своїй чарівності, що я обертаю очі до вмираючої **Беати**.

О, чудо! Очі її — повні життя, повні пристрасті, киноброві уста її напіврозкриті вимовляють любовні закляття, з-під тяжкого блискучого волосся вона звільняє свої руки і простягає до мене:

— Кохай мене, — каже вона, — коли не хочеш моєї смерти. Я гину з туги за тобою.

Трудно чоловікові оминути вад чоловічеських, мішавутися бо в ньому вогонь небесний із вогнем тілесним.

Вогнем тим останнім усі члонки тіла моого понялися.

І тоді, панове браття, змінив я рясу ченця на вінок розкоші і зміслів, змінив я сади райські на сади земні і лишився в пана Юліуша Цезаря Борромея цілий рік за флетиста при його дворі **«Isola Bella»**.

Скінчивши оповідати, замовк філософ, але ніхто не слухав його, обидва кумпани спали міцним сном, не дочекавшися дванадцятої години їхнього пиру.

А пан Латка похилився над своїм столом, певне згадуючи собі неодно з юнацьких літ, а може все про придурасну свою коханку думаючи.

Раптом двері до льоху поволі піднеслися.

— Ось вони! — задзвенів дівочий голос і ласкавий, і трохи розгніваний: то на сходах стала гарна донька Бамбіна, а з-за неї виглядав Петро Соколець. — Ось вони, — казала дівчина з тріумфом, — а не мало ж ми іх нашукалися...

— Коні окульбачені, мосципанове! — казав Соколець, стоячи за нею.

Пан Латка звівся на ноги і довго дивився на дівчику, ні слова не кажучи. Він не бачив ще досі доньки Бамбіна, і лице його зблідло, він сплеснув у долоні.

— Беато!? — сказав він дрижачим голосом, — ні, не не Беата. Звідки ж це Беати такі сірі очі?

Минув четвертий день, як троє мандрівців у супроводі слуг вийшло з Ревалії. Дороги були лихі, — нераз доводилося, не знаючи броду, вплав пересягати сповенілі ріки.

Хмари комарів тяли без милосердя.

Що далі то більше зустрічалося їм спалених сіл, свідків недавнього наступу пана де ля Гарда. Відступаючи, москвини палили села.

Селяни похмурі у звірініх шкурах, мали вигляд чаклунів. Серед них багато із страшними шрамами на лиці. На питання «від кого це?» були відповіді: «цар», або «Москва», зрідка «ведмідь».

Пан Григорій йшав ступою за старим білявим слугою естом. Ест аж до землі з сідла нахилявся, щоб із лісових доріжок не зблудити на сліди вовчі. Трембецький спокійно люльку поптакував.

— Ось вона, земля московська, — гадав собі — ліси, болота, ріки без мостів, нечасті села, негусті міста. Пішов єси сюди *вашмость*, пане Григорію, за свої гроші і по свій клопіт. Бо сюди йдеться, як на кінець світа. Сире м'ясо їдять тут люди, усього бояться. За цею Москвою хінський народ усякий, може Індії, край і панства барбарські таки зовсім.

Петро Соколець не міг аніjak забути близькості зуходої і веселої панни італійської. Йому вважалося її лице повне туги й остання їхня розмова, коли він липив їй перстень на пам'ятку.

— Я б до того свого персня другий прилютувала! сказала дівчина.

— Як *вернуся* — прилютуеш! — відповів козак.

— Вертайся швидше, бо життя мені без тебе не живиться... Ні, ні, ти не вернешся! — сказала вона і задумалася, не слухаючи присяг закоханого...

Кілька разів у лісах показувалися вовки.

— Совиної душі — ліси, казав Латка трясучися на конiku за Трембецьким, — совиної душі — безлюддя!

Галузка до галузки шепче, а ти чоловіче, не маєш до кого
слови перемовити.

Та пан Трембецький мовчав на ці його слова, клуби-
дниу тютюнового пускаючи. Неспокій закублився в його
мислях, усе йому здавалося голоси говорять істиха, кущі
тріщать під кінськими копитами.

Слуга ест теж був неспокійний.

— Паке, — сказав він нарешті, а його худе лицє
зібгалося в жорстокі зморшки, — три дні ми їхали спо-
кійно. Тепер хтось слідкує за нами, хтось кружляє довкола
нас.

Він зіщулив очі, пригнувся і вказав на ледве слідні
відтинки копита.

Якби на ці слова раптом обізвалося з гущавини лісу
іржання кінське. Подорожні замівкли.

Пан Григорій ударив свого коня і пігнав навмання.
Ест скочив конем з другого боку. Зелену стіну лісу, ви-
сокої трави й кущів розтинав їх розгін на два засри.

— Стій! — скрікнув пан Григорій, осаджуочи коня,
а тимчасом тверда рука еста скинула переляканого чоло-
віка з його низького кудлатого верхівця.

Упавши на землю, незнайомий корчився і хапав ру-
ками траву, врешті піdnіс руду голову і глянув на своїх
напасників.

Каптан мав німецький з великими мідяними гудзами.

— Хто ти і пощо їдеш, нас слідиш? — запитався
гостро пан Григорій.

— Я — голляндець, купець ван де Меєр з Вологди,
де хліб зсипаю, а сам до Ревалії простую. Заблудив я, —
з-пілтоба дивився незнайомий, а зеленкаві очі його по-
бліскували лякливо.

— Заблудив я, — майже плачуши, додав вкінці, —
і путі шукав за вашими слідами.

Важко дихав і звівся на ноги як п'яний.

— З Вологди юсювської? Голляндець? — перепи-
тував пан Григорій, басуючи конем. Глянув на слугу.
Старий ест сидів на коні зимний як з чавуну вилитий. Він
чекав.

Пан Григорій завагався з піднесеним гарапником. Пригадував собі розмови з купцями в Ревалії, Він міг перевірити.

— Скільки таємних амбарів маєш у Вологді? Скажеш правду — добре тобі буде. А скажеш зле... і тут урвав мову.

— Шість, пане милостивий, — вибелькотів вкінці.

— Лжа — твое слово! Є два лишень і то не голляндців.

І в цю ж хвилину гарапник Трембецького оперезав шпига. Тсй побіг, виючи і проклинаючи. Раптом на плав упавши, пірнув він у зарослину тернову.

Пан Григорій обернувся до єста. Лице слуги мстою дихало:

— Пане, — сказав він, чому не забив ти його? Шпигунів тут московських повно в цім краю, Москві недавно відібрали. І всі вони згуби чесних людей шукають.

16.

Виїхавши на один із горбків, зарослих ліщиною, побачили подорожні високі вежі фортеці і міста Нарви, останнього шведського міста, де бурграffом був його милостъ пан Філіп фон Крузенштерн, гофрат його величності короля шведського.

А одночасно був пан Крузенштерн генерал-директором цілої шведської комерції на Естокію і Інгерманланію.

Торговля і її цілі були в цім краю мало відділені від військових і адміністративних справ, а їй керували усім.

Тисячі купецьких грамоток і цидулок зав'язували вузли відносин, що з них родилися десятки дипломатичних паперів.

Брабантці, голляндці, гамбурці, англійці і данці недрімливими очима оточили знесилену литовським лихом Московію. Вони тягнули із своїх факторій із хлібом, хутрами і лоем велетенські зиски. Архангельск, Нарва й Реваль змагалися між собою за право торгівлі з москвинами.

Туди висилали і німецький ганзейський союз, і англійський Muscau Company, і голландські торговельні фірми своїх найвідважніших, найзручніших, наймудріших агентів. Хицощами і збросю переходили ті ослаблену Московію для здобуття більших зисків, для відкриття ширших доріг до Персії, Бухарі, Тибету й Хін самих. Од центрів торговельних і їх керманичів залежало все.

Тож не диво, що пан Григорій на свої купецькі цидули від ганзейського союзу покладав велими велику надію.

По нічлігу, на другий день, сказав Трембецький до кумпанів:

— Ідіть, приятелі милі, Нарву пізнавати. Знайду я вас.

Сказавши те, попростував до дому генерал-директора комерції, що за тяжкими мурами фортеці склався.

Слуг естонських з кіньми відправили кумпані. Тільки Петро Соколець забарився прощаючись із своїм коником, що вірно його з самої наймилішої Ревалії ніс. Здавалося Петрові, що кінь комусь перекаже те, що він, Соколець, йому до вуха шепнув.

Потім пішов пан Латка і молодий козак оглядати місто. Минули замок і високі вали міста.

За валами розпросторилися дерев'яні халупи похилені, нечисті. Інші люди тут жили.

Однаке щось приємно зворушило філософа.

— А ось і церква святая, — сказав він.

Не була то церква подібна до струнких козацьких церков, — її купула видималася над міцно стесаним кадовбом, як пухирчасте пуздерко.

Коли приятелі підійшли ближче, — звідти стали чутними гугняві голоси.

— Службу Божу правлять! — сказав Соколець і, повний побожності, побіг наперед.

Вийшов на ганок і перехрестившися, хотів у церкву ввійти, та й назад сахнувся.

— Та то щось не наше, — сказав до філософа, що надходив. У церкві — і в шапках стоять.

— Tartari sunt, — мовив із дивом філософ. — То, певне, з-татарська звичай.

Увійшов однак побожно, а за ним Соколець.

Вельми некууншевні і страшні були мальовила в цій церкві і понурі. Тут не було веселих козацьких образів святих. Купи сміття лежали погід вологими стінами. Парохіяни стояли в шапках і дивилися на попа. Мало хто з них хрестився. Піп величезного росту, гугнявлячи і харкотячи, кадив навколо, а кадячи кланявся. Раптом один із найстарших парохіян нахмарився:

— А мені що ж не кланяєшся? — загудів.

— І тобі буде, — сказав із повагою обресклівий піп.
Підоядди.

Службу Божу служив він дивно — не з книги і не з доброї пам'яті.

Тож філософ зідхав тяженько, не пізнаючи ані псалмів, ані письма святого.

Вкінці виголосив піп проповідь із книжки.

— А цей їхній панотеть так і читати не вміє, — сказав Соколець стиха до філософа. Тільки книгу перегортав Златоусту.

Тимчасом філософ, що пізнав духовних осіб багатьох країн, здумав і тут диспуту почати: от коли почали люди з церкви виходити, — станув збоку на ганку, а що проповідь була «О смерти і тих, що ввійдуть у царство небесное», — так почав:

— О сліпото, що о животі многих літ піклуєшся, того не знаєш, що тоєї ночі душі твої упоминатися будуть у тебе...

Москвини мовчики стали довкола. Ще більше тоді запалився філософ і вимовою пишиною блищучи, далі по павзі прорікав:

— Где суть княжата того світні, коріні скарбять злото і срібро? Где ті, коріні ігри птахами повітряними отправують? Где бовзм можность і великоє панство Александра оного, коріні пановав над стома двадцятьма і седма провінціями?

Тут віддіхнувши трохи, почув філософ таку лайку, що станув, як укопаний, навіть уст не замкнувши.

То кричав на порозі великий, рудий піп у баранячій шапці і в лаптях.

— Пошо лаєшся гідко? — сказав тоді філософ. Чи ж наша віра не однака; чи ж ми не старожитної, благочестивої віри грецької діти?

— Брешеш, проклятий литвине, обливанче! Ми не греки, наша віра православна, ми люди царські! Чого прийшов мутити моїх людей? Пашол вон!

— Щастя твоє що тут тепер — шведи, черкасине, — сказав один із парохіян, і виразно вимахнув костуром.

Інші теж говорили, але не все можна було зрозуміти у їхній акаючій мові.

— Не диспутуй із попом, ваша милостъ, — сказав Соколець до оставшогося філософа, він же ж і читати не вміє, невчений бо есть.

— Невіжеством учу і смирен'ем, а не так, як ви, нехристи! — гукнув москвин і знову закляв тяжко.

— Так ви ж у Троїцю, в Отця і Сина, і Святого Духа вірите? — запитався філософ, склонячи з ганку. Запитався і станув.

— Віримо, — закляв ще міцніш піп московський, — так у нашу Троїцю віримо із святим преподобним Миколою на чолі, а не в вашу литвинську!

І, щоб показати свою огиду, підійшов і плюнув під ноги Симеонові Латці. Плюнув і лишов додому. Інші з криком і вереском розходилися, але кожен старався подорозі хоч чимсь надокучити філософі і молодому козакові. Одні плювали, другі лаялися, треті гучно випускали вітри, а один, показавши скованого в рукаві довгого ножа, сказав:

— Немає гріха вас і вбити, бо ви не наші, православні, а обливанці! Плюю я на тебе і на твою одіж віменську!

І, оплюнувши так як і всі, лишов додому.

— Ба! — сказав гірко Симеон Латка, високий, худий, а вітрець розвівав його сиві кучері. — Барбарський народ, — з ним диспути не можна почати.

А минувши кілька гонів по довгій мовчанці, пан Симеон руками розвів:

— Ба! Не те в що вірять, а те як вірять, єресники тії, дивне єсть.

Прорікши так і заспокоївшись, став на придорожні хати московські і предобрих людей царських уважніш споглядати.

Та й самі москвини з-під кучем хижими вирвами на обох дивилися:

— Тягота, приятелю, в людях оцих, — говорив Латка, що не любив мовчати, із очей їх жалоб і обрид визирає. Ото бoso йдуть усі, однакі в баранячих шапках, у овечих, кізлячих шкурах, підпоясаних мотузками. Не гонитель я за розкошами, а однак розмаїтості життя людського люблю.

— Чи то в нас не краще? Нашими дорогами побачиш і лектики, і кінних, і піших, і прочан. Побачиш, приятелю, як козак лейстровий конем виграває, як шляхтич ридваном таєспішає, як побожні процесії канти співають, як убогі студенти з Пресвітлої Академії Київської орації перед подвір'ями міщанськими виголошують, як поштильон із Києва чи Прилук у трубу трубить, щоб розступилися, як сільський люд згорда виступіве премногі і пресолодкі пісні... Ба, кого на нашій землі не спіткаєш: литвин смолу і дъоготь на продаж везе, цигани горнци виходякі вихвалиють і ворожать, греків немало із Святої Землі на продаж усякії святощі несуть, заїжджий шляхтич із джурами у великім блиску народ гонить, бійся теж і німецьких рятуар або венгрів, котрі з худими животами вельми до рабунку схильні суть. А тимчасом глянь на цих людей царських, що їх певне іще тиран лютий із-під Москви сюди переселив: однакі всі, однако хмарні...

— І плюють однако, ваша милості! — вкинув Соколець, — глянь, лишень!

Бо тепер почалися шинки московські, як то звичайно коло церкви. На порозі одного з'явилася постать цілком

голого москаля. Похитуючися і лаючи всіх довкола поганою лайкою, вийшов він на дорогу і зірвав пучок материнки і тим свій стид заслонював, хоч і не дуже.

— Збережнику! — сказав філософ жахнувшись. Сказано в письмі святім, у першій книзі Мойсея стоїть: «І насадив Йосій виноград і упився», але Пан Біг зіслав на нього сок і наготу казав прикрити. Ти ж вшетенче те маєтне, що мавесь, віддав, і наготою своєю похваляєшся.

Бачучи, що літвин або й німець незнайомий докоряє йому, озлився москвин непомірно. А що орація не вразила його і до каяття не привела, почав він збирати каміння і влучати казнодію.

Був то хлоп плечистий і сильний, тому філософ зачінчив раптом орацію у підстрибках і присідах мимовольних.

— Е, ваша милості, — сказав до нього Петро Соколець-Вяжевич — знаєш ти добре латину, укладаєш вірші римовані, пізнав єси біг звізд і землі, скомпонувати можеш не одну лицедію, а тут бачу, треба мені взятися за діло, і свою запорозьку школу показати цьому барбарові.

З цими словами рушив на москаля.

Вельми не довга була їх розмова: хоч довгий був москаль, — він умить уклався на землю, стогнучи.

— Почекай, не стогни, — казав Соколець, — бо я ще не скінчив.

Гратив його далі під ребра.

— Помилуй, пане, — сказав москаль — люто б'ється і видно, що не впервину тобі бити, — пусти мене, я більше не буду.

— Ні, — сказав Соколець, сидячи на зьому охляп, — може ти іште захочеш кидати камінням у пана філософа Латку.

Тоді той із плачем присягнув, що й дітям і сусідам закаже.

Устав Соколець, устав і довготелесий москвин. Хміль, видно, вилетів йому з голови. Все в ньому було розтріпане, біла кучма волосся, білі дуже довгі вії, куна біла бо-

рідка сторчма стала, а його блакитні малі очі з подивом дивилися на молодого шляхтича.

— Ніхто мене так швидко не зборов і ніхто досі так не бив, як ти, пане... Хочеш, — раптом сказав він широ, — хочеш я буду твоїм слугою, бо бачу, що ти пан, хоч і битливий, але справедливий. А за сьогоднішню науку — дякую.

Із цими словами поклонився пану Петрові до землі.

— Візьми його, — сказав пан філософ, — слуги естонські нас покидають, а в дорозі слугу мати треба. Це чоловік недурний, бач як швидко переконала його моя орація з цитатами.

— Як же ж звати тебе? — спитався Соколець.

— Алдоким.

— Ходи ж, Алдокиме, за нами, служи нам вірно. А як що зле зробиш — то будеш битий.

— З Божим страхом попробую, — сказав той, зворушеній дуже.

І прикривши свою наготу Соколицевим капелюхом із перами, — почимчикував здаля за приятелями.

18.

Латка і Соколець ішли все далі, на речах бувши міних, коли туліт і дзявк піску під кінськими копитами змустили їх звести очі.

На своєму чорному коні топцем під'їздив пан Григорій Трембецький.

Його лице було незадоволене.

— Чи що сталося, приятелю мілий — запитався філософ Латка.

Пан Григорій, ні слова не вронивши, зсів із коня і підійшов ближче.

Оглянувши всіх і міну прибравши байдужу, — прорік:

Його милості пан фон Крузенштерн ніякої помочі дати мені не може, з посольствами ніхто до Москви не йде, а прокрадатися через кордони добре стережені і не велів і заказав твердо. Що ж скажете, кумпани любі?

Трохи насутилися приятелі Трембецького.

— А вельми край той на вшелякі незвичні чуда багатий, щоб я мав подорожі зректися, — сказав пан Латка.

— І неєдну пригоду яко ж і потребу воєнну мати можна, — вкинув гаряче Соколець-Вяжевич.

— То ж мандруванням прокрадатися треба, — докинув роздумливо філософ.

— Любо силком! — розпружив рамена Вяжевич.

— Альбо фортелем купецьким, приятелі милі, — вдаврив звеселій пан Григорій.

Того ж дня філософ Латка, людина світова, стоючи на порозі Наровського заїзду, поправляв капоту подорожню та повчав Соколиця, що має робити в подорожі мандрівній:

— На самім початку поручи душу Пресвятій Діві Почаївській і всім святым та пам'ятай, коли треба, шапку здійми, коли треба, дукатом дзенькен, а коли то й на шаблю гостру зіприся. А до того, чи ж ти все взяв у дорогу, приятелю мій? Чи взяв бурку од дощу ховаючу, чи чоботи широкі з острогами наスマльцювавесь, чи торбинку з нохем, видельцем, ложкою і ліхтарем подорожнім маеш?

— Та вважай, — сбережний будь, до потреб і сутичок не рвися, — вкинув пан Григорій переходом. — Не єдного шпигуна і пертурбатора ще зустрінем.

Філософ, сховавши до своєї торби олівець із червоного гематиту і зошит, далі казав:

— Усюди говори латиною, — мене ж по всьому світі розуміли.

Будеш при столі *де їсти*, — не лай сусідів, не бий посуди, не наливай на обрус, перед тим, як із-за стола вставати, спитай господаря звичайненко три рази, чи можна? Коли обід не готовий, не нетерпелився, бо принесуть зле зварений. Як спатимеш, то троші й одежду під голову *клади*, попід килими заглянь, чи потайних дверей нема? Жебракові ялмужну дай, хто знає чи то тобі на небі, чи може ще й на землі придастися. А завше пам'ятай: *Edle, bibe, lude et disce!*

Всі вже були на конях — коли прибіг Алдоким у кізлячій шкурі.

Груди його якось велими напнулися.

— А ти що взяв, смерде, в дорогу? — спітався пан Григорій.

— Ніколку, — сказав хрипливо Алдоким, із-за пазухи виймаючи почорнілій образ. — Він поможе, — додав га-ряче і перехрестився, ікаючи.

19.

Взявиши кількох слуг московських із Нарви на провідників до Новгороду, кумпани йшли обережно і ширші шляхи обминали. Воліли йти лісовими стежинами.

Кого зустріли — той утікав. Та й подорожні самі часто оглядалися на кожний хруст галузки. Усе більше натрапляли вони на попалені села, що їхні пожарища чорніли, як чорні більма на живій зелені лісів.

Чорний віддих то був незнаної країни.

Позаду всіх ішов філософ Латка. Жадний клопіт його не налигав, ані поспіх ніякий. Сосни були йому, якби колони премудрої Академії Київської, або й просто з юної залею для отправління диспутів; дрібні щиглики, сороки, білиці й інша звірина в тій залі вижпомененій диспути справовали про *jura naturalia*.

— Гді єсть можноть, і нищоть гді пребивається? Хто тут у дебрах сих піклується о тім? — промовив голосно, як на казнодію доброго пристало, Симеон Латка. Войти-ну світ Божий рівний єсть у створіннях своїх, що однакові радості мають і фрасунки, і небезпеченства, і клопоти. Поща ж люде того знати не хочуть, же «*omnia sunt communia omnibus*» з самого права прирожденого?

І так себе на духу покріпляючи, ішов філософ. Раз зривав квітку, — чи не сцілюща, раз тонкого голосу ятлика слухав, чи далеко, а раз про рах *universalis hominum* з душі самої говорив.

Ідучи одначе від своїх, одбився і стежку загубив.

Подав голос філософ, — ніхто не відгукнувся, —

і направо була зелена стіна лісу, і наліво вищився ліс стіною. Тож постановив філософ на голос людський іти.

Недовго йшов, аж зраділий раптом таки голоси почув: один був голос тонкий невісти, другий — товстий мужній, а що голоси в суперечку вдалися, рік Латка: певне, «подружжя!» — і поспішив йм назустріч.

На прогальвину вийшов і назирцем між кущами чимчикував. Стояв віз драбинястий із великою бочкою в однокінні запряжений, тільки нікого не видно було. Голос же тонкий йшов, якби із-під землі. Вельми то здивувало філософа, він, підійшовши, побачив, що під самим возом у траві лежав кметь московський і тонко заводив.

— Мовчи ти, — сказав грубий голос, що йшов теж із трави коло воза, і потім запитався: — Чи ми, смерди, мід-вино для батюшки боярина везли?

— Ой, везли, — сказав тонкий голос.

— А чи з тої бочки мід-вино не почало цюрком лягтись? — питався грубий.

— Ой, ллеться, — схлипнув тонкий.

— А чи ми за це животішки свої не стратимо? — запитався грубий і съорбнув чогось.

— Ой, стратимо животішки, — заплакав тонкий і теж съорбнув.

— Чи ж не краще напитися перед смертю? — сказав грубий голос, але глухо, бо видно про інше дбати почав.

І нагнувшись, уздрів філософ попід возом двох слуг боярських обідраних, що на животі лежали, п'ючи з калюжі, а йм просто на голову рідина лилася з бочки.

— Що п'єте, філістимляне? — запитався філософ і нагнувся, нюхом пробуючи міць і рід напитку. — Не єсть то мед, як то *сум conservationis* поваги говорите.

— Що ж то бути можеть? — запитався філософ, пробуючи далі вже на смак незнайомий трунок. Потім мовив: — Як звав, так звав, а добре п'ється. Чи ж не краще брагу *sine clamore* з цього просіку до правдивого господаря ретельно завезти? Гей, слуги, уставайте та в дорогу рушайте! — скрикнув голосно пан Латка.

Але обидва слуги до видимої чи близької смерті так

приготувалися старанно, що жоден з них і оком на той поклик не кліпнув.

Тільки коник мохнатий, учувши галас, а трудовитої натури бувши, напружився і поспішно з копита рушив. Та бо й бочка по надпітті хіба легша була.

За ним рушив філософ, голосу лісового слухаючи. Віз із бочкою скріпків, а трава висока хвилями розбігалася.

У тій траві лісовій, здавалося — рум'яній хміль вився.

20.

Тимчасом пан Григорій ішов спекійно, від часу до часу обертаючись і на слуг спроста покрикуючи. Слуги йшли, як то слуги, потиху всякий поспіх кленучи.

Коло купця ступав Петро Соколець-Вяжевич, як молодий хорт, у кожній кущовині і пучку трави пригоди шукаючи. Видавалося йому, що бура спина ведмедя отерлася об стовбур сусідньої сосни, або, що за ліщиною причався дикий тубілець із сокирою. Кілька впалих від страсті й бурі велетенських дерев уважав Соколець, чи не за прикрит розбійницького барлогу. Що хвилини брав він у пригорщ галузки лісовій, розсував зненароку і зиркав, у своїй шаблі молодецьку надію маючи.

Він перший почув спів нерівний і тупіт багатьох ніг людських. Стовпки куряви повставали високо, хоч іще самої юрби не було видно.

Підійшовши ближче, Трембецький дав знак зупинитися і з-за дерев усі приглядалися процесії.

Попереду бігли несамовіті обідрані люди, деякі з них зовсім голі у синцях, прищах, із довгим до пояса волоссям. Усі вони були оповиті заливними ланцюгами, що їм понатирали рані та вереди на руках і ногах. Біжучи й перекидаючися, вони ані на хвилину не переставали трястися, щоб дзвін залив не вмовкав. Дехто з них побивався, кличуци святу П'ятницю, котра їх, «юродивих», ніби провадила:

— Ми є потвори Христа ради! — кричали інші, покрутivши на місці; вони падали непритомні один по од-

йому на землю, а піна текла з їх ротів, і виривалися затикувані закляття.

Далі в тіні високих чудернацьких хрестів, що несли процесіяни, ішло троєх попів московських. Один ще потрапив сав іти, двох других ішло дуже нетвердо, хоч їх кожного з обох боків підтримували, левіне, побожні парохіянини, що лаялися на ціле горло, коли піп спотикався, і треба було йому поправляти високу перекривлену пощівську шапку.

Не диво, що попи впилися, — вони ще й тепер зрідка викияли жбан у дорозі. Всі, хто за ними йшов, були немало на підпитку, одні танцювали, другі співали сороміцьких пісень, треті перегукувалися.

Серед юрби помітив з перестрахом Трембецький кілька жінок напівголих, або в самих сорочках. Бородаті, нечесані голови процесіян були червоні від крику, залишаль, браги й лайки.

Пан Григорій сплюнув, дивлячись на таке беззначенство.

Слуги московські сказали приятелям, що то прочани, що вони з околиці йшли до новгородського монастиря св. Антонія, а потім і до самого Устюга. Сказавши те, побігли під благословенство до найбільш п'яного, але найстаршого попа.

Раптом крики несамовиті пронизали повітря.

— А чей чиєсь життя шляхетне у небезпеченстві, вуютьби! — промовив Соколець істонка і рукою на щось показував.

То, що Трембецький і Соколець побачили, не було справою щоденною.

По другім боці дороги шляхтич у каптані блакитнім стояв, опершився плечима об придорожню сосну. Потрібно зо було йому для того, що легше так було вимахувати довгим буком. Довкола кричали і замірювалися п'яні процесіяни.

— Которі замірюються багато, утнуть не гаразд, — сказав Соколець, приглядаючися напасникам, які скаженили

щораз більше, а однак гудячого бука вирвати ворогові з рук не могли. Помогти йому можна б було?

— Шляхтич то доброї крові, — стиха сказав пан Григорій, приглядаючися до поставного самотника, — може галанець, а може й шкот який. Але станьмо збоку! Не наша то річ.

Юрба п'яних процесіян почала відступати, т'але на подив тільки, — виступив із неї хлоп плечистий у драніх штанях і босий, продер очі, перехрестився і вельми гучним голосом сказав:

— Православний люде! Сорок літ лежав я, на сухії ноги терплючи, і явився мені сам праведний і святий Евстафій. Востань Кірюха, — сказав, — іди і слав моє іmeno. Потому ж велике сіяніє пішло від нього. Грішний я чоловік, а сподобившися видіння такого, — з печі зліз і пішов славити ім'я його.

Вельми тоді всі процесіяни кричати почали, бо то в людей звичай є чуда подивляти.

— Ale як я грішний ім'я його, Евстафія, славити потраплю? — невчений же я... Ні варити, ні співати, ні дрова рубати...

— Знаємо, Кірюхо, — кричали процесіяни. — Невчений ти, а славити ім'я його, святого Евстафія, треба. А ти от... ні варити, ні рубати...

— Одно можу, — пiti і на руку тяжкий я. То ж і пішов я...

— Слав, Кірюха, свого святого, — він же тебе на ноги поставив, — кричали процесіяни, скоса зиркаючи на шляхтича під соснову, що сперся трохи стомлений на свого бука, а блакитним поглядом обводив своїх неприятелів.

— Тож і пішов я, — тягнув, аж стогнучи Кірюха, а його червоні очі дивились, ніби крізь шляхтича, на сосну, — чим можу тим і славлю, нап'юся добрے і бешкети роблю, б'ю руками, ліктями приштовхую, ногами притонтую і кричу, — і тут Кірюха заревів дико, — мого святого знайте ви... Яувесь світ пройду отак, його святе, сцінителя, діло голощучи. Не я б'ю ногами, а сам святий Евстафій через мене вас топче...

І скрикнувши страшно, штани скинув, що йому легко було зробити, і дужі волохаті ноги усім показав, аж гвалт здійнявся тоді у процесіян.

— Покажи, покажи йому, Кірюха, чудо, — кричали побожні люди і додавали, бачучи такі міцні ноги, — потопчи поганого чужинця!

Тоді Кірюха зідхнув перед добрим учинком, гикнув, засукав рукави, сплюнув на руки, перехрестився і рушив на чужоземця.

Ступав тяжко, ступив кілька кроків і тільки, — і далі її руш, а йому кільканадцять до сосни лишилося йти було. Роздумував, стоючи на місці.

Соколець відвів очі від богоносного Кірюхи на шляхтича і скрикнув із дива:

— Та я я того шляхтича знаю. Чи не їхав він із нами на «Тойтце Юнгфер»?

— Гони, гони, Кірюха — кричали тимчасом прочани.

— А це бик великий! — промовив Соколець, із утіхою на такого великого москаля дивлячися. — Як то тя бійка стане? І на чому?

«Побожний» Кірюха ступив іще крок, коли метко свиснув бук і вдарив у розплатану голову, велетень інводіко сів на землю, дивлючися здивовано на землю перед собою. Удар у голову був такий раптовний, що він і не сяякався, як теє диво з ним сталося, хоч пізні до чуд був звичаєн.

— То лурний бик, — сказав тоді пан Григорій, вуса постачи.

— Агов, панюве, — сказав він, — а що тій гулітії щиплити тепер хочуть.

— Голота... — сказав молодий козак, від військового духа трясучися, — згубити барбари за своє хотять.

— Не даваймо нашого святого на поталу! — кричала юрба, — і от одні зайдли збоку, другі, падаючи під ударми бука, перли наперед, то ж і голова відважного шляхтича почала ховатися серед рук і голів черні.

— Не можна, дядьку, потерпіти, щоб одного та ще

й шляхтича юрба потоптала! — скипів Соколець, метнувшись і шаблю з піхов вирвав.

Пану Трембецькому теж рицера шкода зробилося, — він мовчкі вийняв шаблю і пішов на тих, що криком злобу свою оливяним небесам вістували. Вийшов високий просто на шлях, за ним Соколець.

— А бий іх добре, псявіру!

Так і рушили вони обое з шаблями, за ними тяжкий Алдоким у пересердю великім, над травою склоняючися за дрюком якимсь грубим.

Кумпани тоді собі забави не жалували, і потребу воєнку мали коротку.

Тільки шаблі виблиснули.

Завили процесіяни на рукомества воєнного чини. Побачивши ж, що голова процесії із хрестами далеко вже за лісом, побігли доганяти своїх і заставили шляхтича і його оборонців.

Сам Кірюха, чудотворитель, ще очманілій від удара буком, почувши, що непереливки, що куренім пахне, на чотирьох у кущі рушив по малу і зник.

На шляху нікого з прочан не лишилось.

Молодий шкот тяжко дихав, на одне коліно влавши: із кількох глибоких ран ножових на правici його і грудях текла кров.

Поволі звівся він на ноги, обтрашуючись. Він хитався.

— Яка приемна зустріч, — сказав, стараючись усміхнутися, — яка' приемна зустріч — після подорожі на морю зустрінутися на спокійному суходолі. І знов упав, кривавлючись, на суху траву.

21.

І тоді свист гаспідський, свист анатемський залунав. А потім свист ще гірший, голосніший.

На тії свисти повипадали з усіх боків люди піші і на конях, із зброяю і без зброя. Хоч було тихо перед тим у лісі, а тут відразу якби заклекотіло все довкола. Якби чекали на кінець сутинки.

— Заходь із боку, — кричали одні, на спінених бахматах низько сидючи і гарапником над головою вивіаючи.

— Ставай один коло одного стіною, — кричали смерди в шкурах і ряднах, гіллясті ломаки й палі в руці важучи.

А все лайка татарська, захлипування і свисти сповнювали.

Глянути ліворуч — вони, глянути праворуч — вони: в саку були подорожні козацькі.

Перший скаменувся Соколець. За ним — Алдоким.

— Не дамося на поталу! — кричав козак, меткою шаблею собі дорогу пробиваючи. Уже він був коло дерев, уже до ліса простував, кличуки дядька за собою.

Уже був оглянувся, — коли раптом оглушив його тяжкий удар в голову.

Молодий козак зімлів, падаючи на руки слуги. Він і не бачив, що його вуй не кинувся навіть до бійки. Скрізь пана Григорія юко зустріло вістря списів, що смерть йому левну віщували.

Тоді зволив його милостъ пан Григорій подумати, що і в московськім дикім kraю треба своє лице мати і просто стояти.

І ставши просто, сперся на шаблю, підбочився і очима згорда пас голоту, що його оточила і все тісніше в собі замикала. Та шаблі не видобував, а що хтось старший назирці за стовбурами дерев ходив — промовив гучно: — Слухай!

А коли ще не все втихло, тоді як у дзвін ударив і очима блискавки метнув: — Слухай, що я скажу.

І всі втихи, і сам Соколець з Алдокимом, що здалеку з хаїв ледве притомні дивилися — принишкли. Тільки очі того старшого з-за кущів дивилися, глузливо виблискуючи.

— Чия рука до мене витягнеться, тому — зась, тому руку утну. А чия голова мені в дорозі завадить, тому голову з пліч. Чого есьте стали, як вовки з очима жевріоними? Учиню вам одсіч козацьку — яку самі побачите, а я пожалуєте вельми свого віку.

— Ідіть собі звідки ви прийшли, — я ж вам не неприятель, — і нам у посварі бути не потріба. Вірі я однакої з вами християнської, ба! грецької, і жити нам, як братам.

Коли ж пан Григорій югнянувся — жовті, руді, чорні «армяки», шкури і кантани стиснулися ще більше. Ще більше рук простягнулося до нього з плітими й нагаями. Де хто тятиву луків напинав, очей з козака не спускаючи, яко ж людська увага найбільше готових до смерті вподобала. Глянув поперед себе, а зблизилися до нього, як голодні пси, спіхчені райтари московські.

— Хто ж над вами голова? Хто вам лад дає? — із простими людьми битися не хотячи, запитався пан Григорій. І тоді з гущавини, ламаючи віття і спотикаючися об пеньки, виніс чорний кінь попа, що його лиця під капюшоном не було видно.

Особу духовну побачивши, кинувся пан Григорій шапкою війнувши, поперед нього. Знав він своїх віри грецької панотців, що волності любили і козацтво у поход благословляли. І цей був певне шляхетної волності і благочестя ревнитель.

— Отче духовний, — говорив шляхтич, — не дай у зневагу благочестивого козака, стримай своїх людей. Не на те я до братів своїх сюди прибув, щоб від ломак марно згинути. Дзвони церков московських і побожний голос того народу вчувиши, прийшов я до цього краю. Хоч не однакової крові, але однакової віри ми — нація козацька — і ви, люди царські. Персами своїми ми татар у наш край не пускаємо, до турків сягаємо, та й ви, чув я, проти нехристів боронитеся. Чи ж не є ми братерсько битвами охрещені? Чи ж один у одному не пізнаємо брата із шаблі і хреста?

— Братом мене звеш, собако зизовата? Бачу, що не пізнав ти мене, — скрикнув піп і вдарив коня, а коли той з налитими кров'ю очима навзводи став, — одхилилася капа ряси попівської. Тоді пан Григорій пізнав у лиці, перетятім червоними пругами, чоловіка непевного, що під Нарвою за купця-голляндця себе подавав.

То коротко було! Ось упали копита кінські на шляхтіча українського, той убік схнувся, — не встиг і покотився копитом копнений.

Припавши за кущем, із своєї криївки слідкував Соколець за тим, що діється, усе до бійки рвучись.

— Не попушу, — важко дихав, — не попушу голоті рідного дядька. — I проклинов, як несповна розуму людина.

— Не наша сила, — шепотів над його вухом Алдеским, трясучись од страху, — це ж губного старости вивідувач присяглий. I ніякий з нього піп, — тільки мучитель людський, що на границі чужоземців ловить.

22.

Тимчасом коник московський трудовитий, головою киваючи і хвостом вертвячи, вивіз бочку з вином та філософа із хащ і нетрів. Здрімнувся був філософ, але гамір обудив його. Віз рипів уже на дорозі, а недалеко на сугорбі люди військові гукали і в роги сурмили. За сугорбом було видно дерев'яні domi майже без вікон.

На самій сугорбі верхи спинився чоловік огряний, сопул, правдивий всéда; його червоний убір червонів здаєка з-під опанчі, а велика лисяча шапка з зеленим верхом спадала аж на самі брови. Ані гниув той чоловік, ані устами зарослими бородою і вусами не рушив, — тільки чорними плямками очей поперед себе дивився. А перед ним спішений із шапкою в руці кланявся ливній піп, що то полював на людей.

— Раб твій, боярине, таможенний галава, пад'ячин Афонька Авдеєф низько тобі чолом б'є і довголіття зичить...

На поклони Афоньки боярин воєвода і не поворухнувся.

— Ловлю я, сам знаєш, і мақлаків чужоземних і «корельських дітей», і всяких гультаїв, що нашому государю, — знов упав на землю ниць Авдеєф, — великому князю московському, злодійство і розпусту хижашку чиняТЬ.

Тяжкая моя робота і небезпечна. Не один раз лісаки — злодії, піймавши мене, пораненого заставляли на призволяще, — гадаючи, смерть мені завдали. Та св. Прокопій Устюзький і св. Сергій Московський, опікууни наші, — знов упав ниць Авдієф, — рятували мене досі. І я, боярине мій милостивий...

— Бреши, бреши псе, — сказав спокійно боярин, а голос його був затонкій, із так грубоко живота виходячі, — бреши більше! А скільки хабарів, скільки окупів поздираєш ти із гультаїв, людей лісових і чужинців?

А коли почав клястися Афонька, відпекуючись і цураючись, просто запитав його боярин: — Чого хочеш, псе?

— Неприятеля самого государя нашого зустрів я; чув я, як — показав Афонька на безпритомного зомлілого Трембецького, — як він, — страшно вимовити, злорічив на саму віру і на маєstat великого князя нашого, хай його тяжкі тортури не минуть, цього лиходія! Ось він, — тягнув шпигун московський тіло шляхтича козацького під самі копита коня боярського, — ось він душогуб литовський, що тайно граничию перейшов, — слідив я його — що на саме життя государя нашого умишляє. Ось він — привіз я його!

Тут боярин підвів звішену на груди голову, і подивився на Трембецького, а потів на його винувателя.

— А звідки ж ти, слуго, про тоє знаєш? — спитався тонко із скреготом.

— Бачив я, боярине, його торбу:

— І що? Покажи, — кругле лицце боярина напружилось і налилося кров'ю: він дивився в очі холопа.

— Нічого нема в торбі, — кланявся низько, білій як крейда, Авдієф.

— Тож, чого мені, бояринові, прилибашками своїми голову у клопіт водин? — інле тоншим, страшним голосом крикнув боярин.

— Чого смерде хочеш?

— Смерти його хочу і на його погиbelь присягаю, — стиха і помалу сказав Афонька і раптом упав на коліна.

— То в тобі є свідок і обвинуватель разом? Та ще й

у такій справі, як безчесніша імені його царського величества? — при останніх словах підніс трохи шапку свою боярин. — А знаєш ти, що то значить?

— Знаю, — зігнувся ще нижче Афонька, — Слово і дело! — ледве чутно додав.

— Слово і дело! — крикнув боярин верескливо і поклав руку на шаблю.

— Візьміть обох, — показав він на півживого козака і на подячого, — скуйте їх ланцюгами і женіть батогами аж до самої Москви білокам'яної. Буде правда, Афонько, по твоїй стороні, — замучать його, а тебе випустять; не буде правди по твоїй стороні, замучать вас обох.

Райтари почали заковувати дрижачого від страху і жадоби помсти Авдеєва, а боярин поволі обертає коня, простуючи в дальшу дорогу — по учиненні справедливості.

Саме на нього в'їхав пан Латка, сидячи на бочці, з усміхом лагідним до москвинів. Трунок, котрого зажив небагато, однак багато веселости і козацької фантазії у філософі обудив. Здавалося йому, що в ридвані ректорському в'їздить він у юрби риторів, авдиторів, філософів і інших бурсаків Пресвітлої Академії Київської. Іржання коней видавалося йому клекотом молодого сміху, а гамір московської лайки — словами пристойного привітання.

— Vox faucibus hoesit! — сказав до воєводи Симеон Латка — Vox faucibus hoesit, пане милостивий, який твої авдитори галас ізняли, побачивши мене, магістра і доктора Латку... і з цими словами, звертаючись до боярина, мало не впав із бочки, бо недобре дистанцію собі обличив.

Але слуги підхопили приятеля Бахусового і до боярина принесли. Вельми московський дигнітар йому приглядався, чи то не є страшний який чоловік, або може ж словна розуму?

А пан Латка-Старушич, не міцно тримаючися на ногах, ірвався сердечно до боярина, його за якогось свого приятеля взявши: — Ізвідки ж ти тут із Білої Церкви, отче Паликопе? А пам'ятаєш київські часи молодості об-

лесної? — вигукував, веселощів повний, і почав декля-
мувати, підморгуючи, вірші з інтермедії:

— Зрадливая юна,
Козацька фортуно,
Служиш чоловіку
Лиш в молодім віку, ---
Нас старших забувши,
Втікаєш во глухи...

— Чи й цього, боярине, скажеш закузвати? — спита-
лася якась добра райтарська душа похмурого боярина.

— Цього теж пішліть у Москву, але не сковуйте. Мій
опікун і покровитель боярин Ртішев давно збирає таких
комедіянтів, і з цього буде задоволений. А бочку — до
мого двору.

І оглянувши ще раз дивно белькотливого Латку від
голови до стіп, ступою рушив далі в путь, певне на лови
винищувати зраду лісову і чужоземного духа викурювати.

Лиш кілька московських жовнірів на чолі з приставом
оточило обох скованих і вже спячого Латку-Старушича
на возі та й видалили проз каме місто Новгород аж до да-
лекої Москви.

23.

Коли вірний Алдоким прийшов до раненого Соколь-
ця з вістями, що обох кумпанів москвини хоч нарізно, але
однако до Москви забрали, пан Петро не вагався. Рушив
разом із вірним слугою через болота і ліси, що високою
стіною як стали коло Новгорода, так кінчалися аж коло
самої столиці царської.

Його милості пан Петро у молодості своїй, ще й при-
хильної до життя вдачі бувши, вірив міцно, що коли вуй
його пан Григорій до чого взявся, то тое довершить хоч-
би всі царі московські були тому натерекір. Од часу по-
буту в Ревалії вельми спішилося однак йому віправу до-
кінчiti, а тепер він поспіх подвоїв, про рятунок вуя-
ї зустріч із фіософом гадаючи.

Ішли пішки, їхали возами, дорогами водними линули, а приставали тільки де з'єсти та й трохи переспати.

— То запорозький марш, — казав Соколець, оброслий бородою, до Алдокима, що терпеливо ніс клунок на плечах. — Як меч Божий, Запорожці йдуть. Сьогодні ще сплять турки спокійно, а завтра стел чорноморський куриться, бо то полки рицерські до чайок шикуються. А ще чотири дні, і — дрижить найбільше в світі панство турецьке.

Бо триста чайок по сто людей впадає на Синоп, а чотириста Кілію вогнем палить. Запорозький марш юн увесь світ **славний!** Того ж року, — ддав з гордістю козак, — як той **славний** поход на Кілію був, то я вродився. Тому ѹ **Марс** мені помагати має і фортуна козацька, що рицерам світ субмітує.

І знову шарпав Алдокима в путь.

До сіл хобчи й найглухіших не вступали часто, — Алдоким змайстрував лука і бив звірину, потім патрав і варив їстовине на кілька днів. Бив білиці, вепри, олениці, раз навіть оленя забив великого.

Лишень, коли по забитті скочив із засідки, до здобичі із другого боку плигнув малий «лесак» у шапці з телячої шкури — і ножем хотів собі відтяти кавалюк м'яса від здихаючої звірини. Був миршавий з майже невидними очицями і не говорив нічого.

— Ов, — сказав Алдоким, — ов, теляча шапко, може б ти попросив у мене м'яса?

Маленький чоловік став і жалібно дивився на високого Алдокима і на Сокольця, що надійшов.

— Чого не здіймаєш шапки? — спишнів раптом Алдоким і рванувся до «лесака», — той відскочив, белькочучи перелякано.

— Що він каже? — спитав зацікавлений український шляхтич.

— Ет, — пробачливо махнув рукою Алдоким, — од попа йде додому, своїй дитині ім'я несе, та м'яса на хрестини просить.

— Та чого ж шапки не здійняв?

— Бо піп йому в шапку молитву відмолитував ще й ім'я немовляті дав, тепер біжить із тим додому, щоб витрясти на дитину чим скоріше.

В хатах лісбів зустрічав Соколець оселі цілком диких людей, які хоч і називалися християнами, не знали хреститися і вміли лише одній молитви: «Золотий Боже, Мати й Батьку, пошли нам звіра», а Великденъ називали раз Великденъ, а раз Гусячий День.

Від великої держави Комів не лишилося й сліду. Виняті в пень миролюбиві племена ці не висилали більше багатих караванів.

Траплялися й не погани, то були самі сектярі, що не уєздавали цілої Москви й царя, за те, що ті пальці на молитву складали інакше від них. Часом виття і тріск вогнища доходив до вух наших мандрівників: то ересіяри провадили своїх людей на самоспалення, напоївши парфію напітком із північної п'яної ягоди, яка людей сама пхала до смерті.

В болотнистих «тайболах» ховалися найтемніші оселі, де панував кам, жрець із сорокат вимальованим бубном. Саме кінчалися ведмежі свята, і скреготливі співи під голос бубна заповнювали ліс. То тубільці, або й наново навернуті на поганську віру москвини, об'їхися кисілю з вівса й горохової затирки, лягали на землю, оберталися тяжко і славили свого божа — ведмедя.

В лісах не натрапляв козак із слугою жодної влади; частіші тут були висвисти злодійських вартових, як урядових батогів. Тільки, коли зблизитися було до немногих доріг, — чутний був невмовкний скрип коліс, болісні голоси і тупіт жіг. То йшов один по другім «вивод» московський; щоб закріпити якийсь край за собою, або по повстанні, Москва перетяяла цілі села за сотні миль на інше місце.

Якось удоєвіта пан Петро з невідлучним Алдокимом вийшов на дорогу — побачити хто їде? Ішли смерди, найубожіші селяни московські, молоді й стари, підпоясані ликом, босі, в баранячих шапках і без шапок. На возі сиділи скулені, попритулювані до себе їхні жінки і діти, хоро-

нячи свій мізерний скарб — посуду. Ішли здалека, без силі були вельми й заболочені. Попереду далеко маячили постаті кількох стрільців на конях, що вказували путь переселенцям.

— Ізвідки ви? — питався пан Петро, ставши на узлісся, сам огорнений їхнім смутком.

Ніхто не відповідав.

— Звідки вас вигнали? — питався Алдоким, заглядаючи в їхні понурені лиця. Один по однім їхали вози, крок за кроком ступали люди.

Вкінці якийсь дід підніс голову і глянув на козака, а жовті лагідні його очі світилися від болю:

— Звідки ми, куди ми йдемо? — гірко вихарчав він з себе. — Хто ми такі? — додав із півбоїжевільним усміхом. — От — блудяги ми, без дому, без нічого. От ідемо, аж упадемо. От — блудяги ми, женуть нас, а куди?... — і показав на небо з жахом, — Йому тільки відомо.

І пішов далі, моргаючи сльозаво й перелякано, — чи не сказав забагато?

По війнах із шведами й поляками, по тім, що чинили українці, литвини і таки свої люди, здавалося, — двигтіла Московія.

— А це хто? — запитався здивовано пан Петро, уздрівши велику громаду людей, що з палицями й сокирами, стиснувшись, обережно йшли вперед: — чи то не на влови, на полювання?

— Ні, пане, — промимрив Алдоким, з одного позирка пізнавши, хто то був. — Це не мисливі.

— Волоцюги, «піші»?

— Ні, то чесні люди, — образився слуга. Вони з села на роботу вийшли. На літню.

— Яка ж то робота?

— Це волость на волость іде. Улітку завжди так виходять. Діти, жінки поховають, а самі йдуть попробувати, чи нема чого в сусіда пограбувати? Заробіток такий, промисел, можна сказати. Ні, то люди чесні.

Що далі, то все густіше лежали села. Укривалися в байраках, ярах, бо ще було пам'ятне недавнє татарське

панування, бо ще вчора наскакували убивці царя Івана Лютого.

Близько було місто Гнилих Вод — Москва.

24.

Пан Григорій Трембецький чув, що не стає йому від-
диху у тому безнастаниному ганянні, як сікли його плечі
батогом посіпаки конвоїри.

Лють — *fugog ukrainensis* — його обхоплювала так,
— що все нутро, йому здавалось, палилося в нім. Очима
пропалив би він і патлатих своїх мучителів, і жалібні білі
берези, і каламутне небо і в самій кривій дорозі яри зо-
рав би зором. Не то, що вели його як пса ланцюгового
і давали їсти кілька шкоринок хліба на день, не то мучило
його, що невільником став, але те, — що так легко дався
взяти, без ума вірячи москалям. Залізну натуру маючи
і проводирську натуру, не боявся нічого пан Григорій, але
тяжкі мислі його трудне серце стискували, коли думав
він, що із смертю його впаде замір великий. Тяжко зму-
чений, битий із кривавлячими стопами, метикував пан Гри-
горій над долею своїх кумпанів і мислі свої їм навздогін
пускат. Чи не згубив листа Латка-Старушич? Чи довезе
його до Москви, і чи він сам, Трембецький, дійде до Мо-
скви? Чи попровадить своїх далі за лізною рукою до мети?

З ненавистю дивився він на, здавалося йому, найди-
кіший у світі нарід московський. Зустрічав очима виголод-
нілі села, спалені халупи, «виводи» переселенців, і часті
шибениці, де москалі вішали своїм улюбленим способом
— дотори ногами. Часом і на білих, лагідних березах,
зігнувши їх своїм тягарем, висіли з виваленими чорними
язиками покарані люди.

Часто стрільці-конвоїри уряджували забави з Трем-
бецьким. Вони насміхалися з його мови, з його певної себе
ходи. Вони били його палицями по ногах, щоб кавчився
плентатися, як в'язень. Його поставність козацька була для
них обридлива, — хотілося їм, щоб він скутився і згор-
бився, і штовхали його умисне до баюру, щоб умити боло-

тим. Але найбільше їх дразнила його мовчаливість і нехотіння відповідати, — в цьому вони вбачали найбільшу вину цього чужинця, що так, чи інакше мусів у Москві згинути. В люті своїй за його погірдливу мовчанку били його так, що коли б не страх перед царським судом у Москві, вони б затовкли впругого шляхтича на смерть. Вони душили б його всі своїми задами й удушили б хоч би за те, що він відихав вищістю.

Але вночі мав пан Григорій найтяжче: в'язень прикутий до нього, Афонька, ані хвилини не забував про свою поисту. Змучений, як і його паристий товариш, він умисне не спав, був чуйний і раптом — Трембецький зривався, облитий нечистотами москаля, і чув регіт Афоньки.

Той мстився плюванням, пусканням вітрів у лиці, найникішими вигадками, які насунула йому його лісова фантазія.

— Брат я твій, кажеш? — хихотів він. — Ти — націє козацька, побожна, ти шляхетносте, ти зичливосте? Як ти посмів мені ласково життя дарувати, ти?...

— Брат я твій із шаблі й хреста? Чекай, побачиш як будуть тебе колесувати, розпинати, тортурувати в Москві. О, будеш із вилупленими очима лизати руку кату, щоб тебе тільки вбив швидше, ти шляхетносте, доброто ходяча! На чотири частини розрубають твоє тіло. Відрубають руку, потім ногу, потім знов руку й ногу, а як будеш ще белькотіти, вирвутъ язика і собакам, твоїм братам, на похорон кинуть.

І вони обое — один балакучий, запінений і другий мовчазний, із затисненими устами, боролися скажено, кидалися, кусали один одного і завмирали, змучені до вичерпання в тісному якби братерському стиску, обіймах.

Пан Григорій чув, що всі сили людські його відступили, земля здавалася йому з заліза, а вітер з міді, — і почував, що лише одне йому лишилося — втекти, поки ще єдиний слуга його характерності, — його власне тіло могло йому служити. Кожна крапля крові звала його до втечі, кожний ковток повітря підбадьорював його: «Втікай, поки ще не впав ти на силах, і поки Москва далеко». Пан Гри-

горій заплющував очі і на людей не дивився, щоб ніхто не пізнав з очей, про що він думає.

Ішов усе більш мертволицій і німий.

Та скоїлося так, що один із «виводів» московських збунтувався. Були то вигнанці з далеких десь аж з-над Оки татарських сіл. Московські наїздці вирізали всю їхню шляхту і священство, погвалтували жінки, попалили оселі і вигнали сумирних із оголеними головами татар у супроводі кільканадцяти верхівців у «вивод» на північ. Однак, непізнаний жіким із чужинців, перебував серед понурих мусулман молодий мулла, і це було вночі, коли збунтувався за його проводом московський «вивод».

Конвоїри і пан Григорій зірвалися на ноги, а їх сплячих оточили страшні ревучі постагі, що вимахували запаленими кілками і гилляками з вогнищ. Запізно — стрільці почали падати один по однім під ударами визвірених татар, що пізнали в них своїх катів. Пан Григорій зрозумів, що сталося. Одним скоком був він на плечах свого співзакутого, в темній траві рука купця відгрібла камінь, і за кілька хвилин сонний Афонька, битий без пощади, безтактно — перестав здригатися під ударами українця. Ще хвилина і, піdnісши по дорозі сокиру, козак був далеко від місця битви. Тим разом він був певний, що падячий царської величності Авдееф більше не встане із своїм «Слово і дело».

Окривавлений, обшарпаний і блідий біг пан Григорій, здушуючи в собі крик.

Біг поперед себе; одною думкою його було, — відійти якнайдалше; перескакував через потоки й ями, пропадався крізь хащі, аж вкінці змучений заліз глибоко у кущі дернини й відразу заснув.

— Овва, — почув раптом над вухом, — а куди ж то, пане-братьє, вибрався?

Вже сіріло, і в світанку побачив пан Григорій постать височенну в козацькому жупані. Був то певне один із кавалерів фортуни, що тоді їх не один відділ блукав по Москвії. Велетень не був страшний і до козацького убору купця усміхався.

— Бачу з одежі, що ти нашої крові.

— Я — Клим козак, нетяга, на Русь, на Україну вєтаєш, — проказав він удруге, — а куди ж ти, пане-брате?

Пан Григорій згадав Україну, що як сон йому засвітилася. Він тяжко дихав. Він ледве встав — побитий, виголоднілий. На його тілі не було неболючого місця, а сліди від батогів кривавили. З давнього Трембецького тінь лишилася. Він підійшов до Кліма, з'їв трохи припасу, що ним козак почастував. Мовчав, бо голос йому не йшов.

— Шо ж, брате, — показував козак, — куди? Оцею дорогою на Литву, а там і додому, а тою другою, — то до Москви.

Трембецькому очі блиснули.

— Тою другою волю йти, пане-брате, — сказав і пішов поперед себе, не озираючись, дорогою на Москву.

25.

Трембецький мандрував більше вночі, а вдень крився в хащах і спав. Ішов і нутро його палилося від сумнівів і нетерпеливості. Багато було вже й сіл по дорогах, ніхто його не зачіпав.

Часом ішов не сам, але з іншими ще більш маломовними людьми, як він.

Коли одної ночі йшов так пан Григорій, — великі клуби дивного запаху попливли йому назустріч.

Все гостріший, пронизливіший, терпкіший оточував заховані в нічнім тумані domi. То був солодковий запах патраного м'яса і юхти.

Коли розвиднілось, — Москва випіркула відразу широка, душна й дер'яна.

Коли в товаристві двох обідранців пан Григорій уже зближався до міста, здавалося, — вибігло йому назустріч стадоrudих московських церков, а отари сірих домів вилягли під проміння сонця.

А до двох обідранців вийшов із найближчої землянки малий кульгавий чоловічок без ніздер і запитався гостро:

— А Mіхалка де?

— У воду посадили Mіхалку.

— «Шут яво бярі», — сказав холоднокровно чоловічок, — я тут іще двох маю, що мені допоможуть.

І всі троє зникли так швидко, як тіні.

Шляхтич лишився на вулиці сам. Та вулиця була глибока, як барліг, і в жовтому болоті її, що, затінене, ніколи не висихало, — ходили худі завжди вискалені пси і зпорблени людини.

Страшний смрід панував над цим передмістям, де не було ані одного дому огороженого. Це не був звичайний смрід, яким виливані з дверей помії і нечистоти пахтіли, але інший — уїдливий пах юхти.

— Певне тут тую московську шкуру виробляють, — подумав пан Григорій, та й відійшов спішно набік і тісно притулився до дерев'яної стіни дому. Всі перехожі зробили те саме.

Серединою вулиці їхав швидко віз із монахами, що били нещасливі спінені коні.

— Д'ех, — кричали монахи весело, — ех... давай дорогу, — а та вб'emo, — і гупали п'янісенькі з возом од одної баюри до другої.

— Де ж отець Ферапонт? — сказав сам до себе, побожно кланяючись, уважний ділок, що видно знов монахів, — де ж отець Ферапонт, що з ними, голубчиками із-див усе, що так добре про тверезість і самовтримання говорив?

— А ти, дурню старий, не знаєш, де отець Ферапонт? — буркнув коло нього насмішкуватий гостроносий хлопець; — отці Ферапонт позавчора у слободі п'яний у винниці в котел влав і зварився.

Пан Григорій, не слухаючи сварки, що почалась, пішов далі.

Поза людьми простими, що все ж коло якогось діла крутились, — найбільше було тут духовних осіб московських. Чимчикували собі потихеньку по грязі, благословляючи перехожих час од часу. Дехто з них ніс під пахами пляшку пива кардамонового, а не один знов добрє смак мелу білого й вишневого, або й самої боярської романеї. Якийсь піп, певне змучений духовною бесідою, уклався

Дні минали за днями, під брамами усіх церков сплився Трембецький, заглядає через поріг усіх шинків Москви — і не знайшов своїх кумпанів. Почав думати про в'язниці, поля тортур, і цвінтари. Тих в Москві усіх одразу звідати не можна було.

Голод і рани докучали пану Григорієві, — а ще більше смуток душевний. Ідучи понад сморідливими водами Москви-ріки, такими словами до себе говорив:

— О, Москва, Москва, чи зогнило в тобі так, як усі в тобі гниють? Стільки нещастя в тобі, стільки сліз і горя, що й у цілому світі стільки немає. Найбідніший чабан козацький щасливіший від твоїх князів. Скрізь гниль у тебе і потоптання віри й любови, і скрізь безнадії знак.

— О, Москва, Москва, певне тому жорстока єси, що свої нещастя світові несеш, як віру.

— Ти не знаєш, що то вільне й живе, потоптати мушиш усе веселе, — задухою світ Божий зробити хочеш.

І тяжко стомлений біг поперед себе пан Григорій, чуючи за собою стогони, лайку і ляскання бичів — одвічну пісню Москви.

Біг і впав так, і віддихає тяжко, в глинястий беріг скорченими пальцями впившись.

І почув, що став над ним хтось. Розпліювши очі, — а то Афонька великий і мертвий став над ним і сміявся животими устами. — Вздилю тебе! — кричав звисока московський крик одвічний. — Вздилю тебе! — простягав довгі руки, щоб душити, — і сміявся.

— Не вздиши, маро! — зірвався козак, і мерлець розплинувся, як трійливий дим на вітрі.

І чув Трембецький, що сили покидають його, і що сон йому очі застилає.

27.

А тиждень тому почав шукати філософа інший шляхтич з Полтавщини, — рум'яній, чорновусий пан Петро Соколець-Вяжевич із довпотелесим Аллокіном, що випочивши добре в заїзді, — вирушили до Китай-городу, де

в новім Гостиннім Дворі були і склади товарів і сама біржа. От, таке місце, де люди нестягущі ще й ретельні зустрічалися.

Шаблю свою мусів Соколець приховати, бо чужоземців дуже боялися москалі і зброї їхньої не любили, певне маючи непогану пам'ять.

Вельми все цікавило Сокольця — і високі чорні шапки перських купців, і гордівiti постаті англійських, голляндських і данських морців, і довжелезні бороди й грубі животи купців московських.

— Що ширша борода і що важче черево, то багатший у нас купець, — казав Алдоким. — Дуже всі тих шанують, бо, кажуть: до широкої бороди — загре-буша рука. А найбільше купці тутешні шанують тих, хто обманює добре. Одного голляндця, що їх усіх колись у шори вбрає, собі за старшого поставили.

Дивувався пан Соколець-Вяжевич і жінкам, на яких зиркав із духом молодим. Що котра була не стара, — то мальовані вельми уста мала і щоки на буряк червоний, і очі вуглем підведені.

Фльорок між ними було багато, як то завжди біля місця торгового. Стояли в дверях і в вікнах сиділи, як горобці на галузках, на сонці.

Одного дня на перехресті двох вулиць близько Нового Двору почув Соколець музику, здрігнувся, і сам учинився німий і глухий.

Не те, що музики грали, коли по бунті все місто принишкло, але те, що то бандури грали козацькі, пана Петра вразило вкрай.

Предерзюстно, публично і в веселості духа невелике товариство козацьке йшло і на бандурах походних вигравало. Попереду в кармазинах ішов молодий завадіяка гостронюсий, чорновусий і, не маючи певне жоломійки, до грання стулів долоні і присвистував хвацько до запорозького маршу. Ішло собі козацтво так, якби світ до них належав.

Соколець дивився на них з утіхою і зближився до свистуна-паливоди.

— Агов Негребицький, як ся маєш, пане-брате? — сказав весело і вхопив за рукав.

— Відчепися, бородатий, — вирвався Негребицький досадливо. — Чого хочеш від мене ти, павпре мосьовський?

— Ей, братчику, чи давно ти став своїми людьми гербувати? Чи ж забув ти, як ще сам у братській школі ішов до лісу по лозу разом із павпрами бурсіюсами?

— Петро! І ти тут! — пізнав Сокольця козак і нум обіймати.

— О, було, було, — сказав він наобіймавшися, — нераз нас Василіяни *ad virgatum* провадили. Довкільна шляхта з'їжджалася дивитись, як то нас *rector magnificus et profesores* не з книгами, тільки з сокирами провадили, і не до муз взивати казали, а ону ю стрункую лозу нравоучительную на нашу ж спину стинати. О, гладні і хладні школи! І володимирська і менська і ти, київська *alma mater*! Дай же, тебе ще раз обійму, брате, уже як син Марса, а не внук худорлявої Атени-Палади! — і, нажилившись близче, щодав тихо: вельми добрий шиночок тут близько. Вельми добре я з товариством там собі хмелем серия і голови зогрілисъмо. Ходімо туди ще раз, мосціпанове, привітаймо мого побратима, — сказав до всіх Негребицький.

І розганяючи злих псів і москвинів лонурих, прийшло ціле товариство до малого шинку (як то іх було багато у Стрілецькому пригороді) — низького, без підлог, зачаділого. Господар виніс із бічних дверей сулію вина і миску кислої московської юшки. Порожній шинок відразу по береги сповнився козацького тамору.

— Чи по волі, чи по неволі, брате, ти тут опинився? — запитався Негребицький.

— По волі та ще й твердій! — і оповів Соколець про те, як він Лубенщину покинув, як продорожував, і як

дядька й філософа згубив, а з ними й те, за чим мандрував.

— Обох знайдемо, — бадьоро щоклепав його по плечі Негребицький, — якем зі Самбора, знайдемо обох, пане-брате.

І взявши недбало бандуру з рук сусіда, вдарив по струнах, приспівуючи.

— Пане, — підійшов шинкар із запухлими очима до нього, — пане, не грай так голосно, бо заберуть твою музику слуги на віз. Тепер по всій Москві з наказу отця нашого патріарха їздять вони і, щоб грішних веселошів назавжди не було чути, забирають і палять усе що струни має і грати може...

Вельми посміявся з того Негребицький і всі з ним.

— Овва, — кричали, — чи давно в Москві гріхів забракло, що їх аж у цимбалах шукають? Ми інше думаємо.

І юдин по юднім навипередки почали молоді Січовики оповідати, як то легто беруться до кохання москвинки.

Не один вуса тонкого закручував догори, а на нім серця боярських дочок, як пацьорки розвішував.

Галас учинився в шинку великий. Вояки, як то војаки, на прогулки цілий світ узяли, а вино гріло їх щораз більше.

Інші мислі, повні неспокою, опанували Сокольця.

Зрозумів його пан Негребицький, — обое вичакнули з шинку непостережено.

За ними, допиваючи кварту, пісунув Алдохим.

28.

— А що ж ти тут робиш, брате? — спитався Сокольець Негребицького, коли місили вони глину вулиць, просстуючи до річки Москви.

— Я тут у сторожі прибочній царя, — Іван Черкасин нам голова. А є більше людей в тій сторожі — не

лиш наші люди, є й німці, шкоти і трохи поляків. Тут кажуть москалі: — «нас краще чужий берегтиме, як свій».

Потім, підморгуючи, почав Негребицький оповідати про свої любощі тутешні, та Соколець мало що й слухав — стратив юхоту до кавалерських розмов, серця до того не маючи.

Смрід, що йшов з ріки, оправдував татарську назву Москва, — що значить Гнила Вода. Жовтава течія неслася через ціле місто той смрід. В одному місці завважив Соколець купу костей, що стирчали з води, не знати, чи людські чи зв'ячі.

Коли знайомці перейшли коло Царського Саду і стали на мості, небо було повне жовтої полудневої мли і проміння сонця ледве прошивали каламутні хмари.

На тім тлі виріс перед ними за потрійним муром церковних копул князівського замку, Кремль. Висока вежа Івана Великого, подібна в своїй яскравості фарб до перської святині, церква Єрусалимська, інші церкви.

Негребицький знов і називав: Троїцька, св. Миколи, св. Михайла, де ховають князів, двір патріярха, Боршива площа, де стрижуть москвинів, гамазеї із збіжжям...

Соколець і Негребицький були вже на другім березі Москви-ріки. Перше що їх вразило, то двоє побитих батогами так, що в них на спині не зосталося й клаптя шкур. Кілька, певне, приятелів побитих довершували дивної операції: патрали свіжо збитих баранів і їх ще паруючі, криваві й теплі шкури прикладали до непорушних тіл побитих. Жінки вили і плакали коло тіл, ховаючи лице в заскурузлих долонях.

Коли ж глянув Соколець із Негребицьким ліворуч, то побачили ніби жнива, і женців, що снопи зв'язували. Не були то женці, були то брудні кати в засмальцюваних шкуряних фартухах, або доvigих куртах. Інші сонні очі приглядалися до одного, то до другого із катованих і поправляли свою роботу, коли їм здавалося, що катуваний відпочиває.

Найближчі від берега були слуги боярські й піддані.

На карку й на ногах кожного сиділи помічники ката, б'ючи тонким ремінням слугу по голій спині. Тоє було звичне в Москвії, і чаюм слуга, навіть, не кричав при цьому. Часами ж скривлені лиця битих біліли раптом, тоді сумлінні кати поливали їхнє водою. То були «батоги».

Далі курилися вогнища.

Кати з кілцями і з розпаленими штабами стояли там задумливі і змучені працею од самісінькою ранку. Бо виривати й припалаюти ніздрі й губи тим, що нюхають або палять тютюн, то була праця борза, а тому й томлива. Люди з вирваними ніздрями скупчилися тісно і дивились, як худі пси гризлися за їхні кавалки тіла.

Одному прив'язали тяжку колоду до ніг і підвісили його за зв'язані руки на ніби шибеничній перекладині, розтягаючи йому члени. «Чи ти ще будеш блузнірствувати на царське ім'я? — питався юного високий згорблений кат, заглядаючи йому в лицце зеленими очима. Але злочинець не відповідав, звісив голову і з лиця його капав піт і кров. «Він заспокійно вмре», — сказав кат, — помічник його розпалив під ногами злочинця маленьке вогнище, і густий дим змусив катованого захрипіти і закашляти.

— Ні, це не лице могло вуя, — сказав до себе Соколець, дивлячися в його чорне лицце і криваві очі, і пішов далі.

Від лиму й тягару оглядин цих уста в обох козаків смаглі стали.

Не одного тут били страшним татарським «кнутом» із жил волячих, — по южнім ударі биті показували чорний язик і вибалушенні очі, а кат припіав рану рюзпеченим залізом.

Кілька жінок, що продавали горілку без дозволу царського, напів збожеволіли. Слуги ката тримали їх, по-клавши на своїй спині, ноги зв'язані мотузками тягнули інші, а жіночі випростовані тіла, відступивши три кроки, — бив кат «кнутом» із лосевих ремінців, пострих як ножі. Жінки не кричали і не вили, бо втратили голос, але їх тіла робили гідкі і дивні рухи.

— Пойна! — крикнув борзописець московський, що лічив удари. Тоді слуги поскадали на купу тіла жіночі, подібні до опатраних, обідраних із шкури звірят. Коли одна з них очманіла підвеляса і нетогосвітній зір свій звела на катів, хтось із них кинувся і привісив їй на шию пляшку з горілкою і написом повчальним.

І кожну з них тим обдарували і пов'язали по двоє, щоб так перегнати через місто.

Один із розбійників чорнобородих із виголеним тім'ям сидів спокійно і мов сміявся в бороду, а на тім'я йому крапали льодовою водою. «Хто би раз завив, сукин син, — скрикнув кат і, відштовхнувши слугу, почав довгим ножем колоти в голову, — розбійник сидів спокійно: розлучений кат ударив його під бік, той тяжко, і однієчасно якби сміючись, упав на бік. Він був мертвий.

Хтось із-заду струсонув Сокольця за плечі, сполосханий козак відскочив і озирнувся. Той, хто його вхопив за рамена, лежав уже на землі, з його чорних очних заглиблень пливла кров, — то був свіжо осліплений.

— Ходім звідси, пане-брате — гукнув стривоженому Сокольцеві його товариш.

— Ні, я кожного вид бачити мушу, — а чей пізнаю вуя або хоч навчителя моого, філософа Латку-Старушча, — юдрік моїседий козак завзято.

Довго шукали оба. Невідступний Алдокум помагав їм.

Повно було заборгованих, котрих випроваджувано, бито грубими палицями по літках і знову вкидано до в'язничих в'єж, багато було злодіїв, що їм утинало одно або й обидва вуха, обіч гнано по кільканадцять людей на Сибір, «на ловлю соболів» — на биття до кінця життя; мучено гультяїв при вогні, щоб казали, де закопані скарби, — ба! не вистачало катів, — царський наказ зислав того дня кільканадцять різників із міста катам на ломіч.

Перед двома колесованими зупинився пан Петро — велими був змуженій сонцем, що пригрівало крізь тумани пилу, виттям псів, зойками катованих, а ще більше

шуканням за рідним дядьком. Та й Негребицький трохи підтоптався і витирає лицьо китайкою хусткою. Алдоким же згорбився вельми.

Обидва колесовані вже вмерли. Їхні чорні лица нічого не висловлювали, як кусник м'яса, а тіло вип'яте висіло на виламаних руках і ногах.

Нараз виття з-під землі здійнялося: — Браття мої, браття!

Це був третій закопаний по шию в землю і звернений лицем до колесованих. Лице його висохло і порепалось, від болю, якби камінь придорожній.

Петро Соколець мало не натоптав на цю людську голову. Поволі відступив козак від неї, аж спіtkнувся об тіло людське лежаче.

Глянувши на лицьо сплячого, пізнав молодий козак знайомі риси, але змінені, сухі, поливою біди польяті. Спочатку здалося йому, що то може неживе тіло, і Соколець струснув лежальника.

Той звів голову, а потім сів, слабий бувши, і дивився поглядом каламутним перед собою.

Серце Сокольця розболою взялося.

— Гей, дядечку, чи не достали ви болісти якої? — запитався.

Вогники давнього Трембецького засвітилися в очах обшарпанця. З поміччю Алдокима й небожа звівся він на ноги.

А тоді відповів уривчасто:

— Риски не брав я в уста, хлопче, за вами обома шукаючи тут.

Потім похапцем докинув: — Де ж філософ? Де ж лист до пана Грамена, медикуса?

І відіпхнув поміч, стараючися йти просто. За ним ішов Соколець, усе товкмачучи, і Алдоким, усміхаючись широко і заспокоєно.

29.

Крізь амбразуру вікна було видко, як перший боярин на коні замахнувся і оперізвав пліттю другого у зеленім

каптані і в невисокій лисячій кучмі. Той стягнув узду, чорний кінь його юбернувся, як змія, і присів на задні ноги, а їїдець ударив в лицез першого своїм канчуком.

Кривавлючи, з синцями на лицях вони смагали один одного, танцюючи і пригинаючися на конях. Врешті боярин у зеленому впав із коня, — тоді, хроплючи і ржуучи, чорний кінь помчав до царських стаєн під мурами. Тільки гоготіння і крики слуг, що збіглися на це видовище, вказували на те, що щось сталося тут, бо й переможець, низько схиливши до луки, затяг коня і зник, чуючи свою провину.

Пан філософ уже другий тиждень перебував у боярина Ртіщева в хорі. На Москву хіба з вікна дивився, своїми мислями заклопотаний.

Так і тепер *dominus* Латка-Старушич, що грав чорні дамки на варцабах, здобув зручним посуненням дві білі, виглянув на кремлівське подвір'я і заявив співграфчеві:

— Скінчилося *duellum* боярське.

Його суперник — старий, високий, костистий, ще худіший од Латки, в чернечій священичій рясі нічого на це не сказав.

А потім раптом посунув свою дамку. Симеон Латка-Старушич, не надумуючися довго, відповів йому посуненням. Тоді настали тяжкі хвилини для чорних. Білі перескачували, брали їх, як лускали торіхи.

Вкінці філософ тільки здивив раменами:

— Гм, отче Епіфаній, — пробурмотів сердито, — прийшла моя коза до твоєго воза.

І відсунувши незадоволено варцаби, запитався:

— Чи й тебе тут москалі хрестили?

Епіфаній Славинецький боком звів лобату голову з чорними, як вуглики, очима. Потім, надумавши, сказав лагідним і приємним голосом:

— Шо ж, — не про чужій слухи кажути, — хрестили. Хрестили, *domine*.

А потім роззвів руками дуже довгими й сухими.

— І кого тут, братіку мій, не хрестять? Усіх наших

хрестять, що до Москви потраплять. Є тут наші — і вчени люди, і двораки царські і інші братя bogolubivі: I гречан, сербян і волошан і угрян і мультян хрестять з грецької на свою, на московську віру. *Odium theologis* — сим moskalі мають. Транквіліона Ставрівецького Євангелію тут повним лжи і яда змія адського названо. Що з *occidentis*'у — хоч беруть, а ганьблять.

Та й нашим, братіку мій, однаково, — усміхнувся нишечком Славинецький, — приїхавши до Москви, о європейській вільності приятельській не мислять. Все трудолюбствіє їхнє і кондиція сладкосласна на роздобуток блиснення фортуни повстало есть. Лакузи бо, величайки, а над усе хапуги. Москви однак не люблять і не-сталії суть. Но, а братіку мій, відома річ: хто вітріві служить, тому димом платять. України нестаток отвернув од нас московської ласки остаток.

Многі наші, що по манастирях і службах прòбувають, з козацької землі сюди прилетіли, як бджоли на воню приемную. Многі теж за своє свавільство і предерзьсть чимдуж в Україну з Московії втікали, а чому ж так?

Bo, neto illum amat, qui «da, da mili» clamat!*).

— Я, братіку мій, сиджу в келії, св. Письмо тлумачу, а не вилітаю, як бджола на мороз. Три роки тому сюди прибувши, не мів я ні од кого порятунку і вспертя до-мового, то й сам нікому такого не даю.

— Овва, — сказав зненацька утраплений внутрною думкою філософ, — чи ж би нікому, отче, не даєш?

Добрі очіці Славинецького якби заметушилися.

— Чи маєш кого на мислі, братіку мій? — запитався жалібно, і став дивитися на подвір'я митрополичого дому, де в тім діомі обое на той час перебували.

Його ж милості пан Латка голосом зворушенним зачав оповідати про те, як приятелі його найлюбіші, старший, його милості пан Трембецький і молодший, його

---

*.) Слови листа С. Погоцького з Москви.

милості пан Соколець-Вяжевич, по клопотах і перешкодах до Москви прибули і його, Симеона Латку, в діомі митрополичому в Кремлі віднайшли. І вельми справу поважну з собою мають.

Запанувала мювчанка.

З вікна видко було: на самім пістрійнім мурі стояла жінка і прюдавала перстень туркусовий. Щоб їй того перстня силою не забрали, — в устах його держала. Веселі голляндці питалися в ней, чи не має ще інших річей іншої продаж, і як жовніри часто роблять, тих річей жвано по ній шукали.

— Яка ж то спраза, братіку мій? — відвертаючися поволі від вікна, запитався Епіфаній Славинецький. Пан Латка присунувся до старого вченого, але німував. Лиш борідку теребив.

— Якая?

— Змілуйтесь, поможи, мій брате святобливий, — майже скрикнув філософ і почав бігати, сахатися по келії. — Не з нестачності говорю, здавна мене знаєш. З великої, характерної голови тая справа виточилася.

Славинецький високо звів кудлаті брови.

— Не посполите є діло фортуни козацької, не привата, не живота людського клопоти мізерні! — про ратнія, за народ рицерський, козакоруський зачати мушу... За рід Святославів.

Славинецький понурився нежданно.

— За рід Святославів, рід Святославів, — бився смішино, якби підтятими руками об габіт свій чернечий, — з серця слово береш, братіку! Дай мені віку спокійно дожити. Не блиснутъ мисюрки, геми руські, як за Святослава. З того і втік я, — нікому не говорив. Я знаю, я вчитав, я чув — а іншим комуколвек не скажу. Нема, братіку, нема слави Святославової. Гоненіє, братіку, гоненіє, уничіженіє, посріблениє, полоненіє...

Замахав руками млинком і сів у куточку сірий, зв'ялений, тільки очиці блищали. І слухав далі.

— Ей, друже любий, зволиться ще фортуна нам, роду старожитному. Діяльність і побожність серця ко-

зачі сповняють. Не гоненія нас гнітять, а розбрат. Братом будь, отче милій і друже, поможи!

Отоді філософ розповів про те, що багато від того листа очікують їх милості Трембецький і Вяжевич.

— Хто ж послав вас? І з ким, панове, поспіле полову підносите? — запитався спокійніше Славинецький,

Пан Латка не відповів, оббіг довкола келію, відчинив двері, вибіг прожогом — чи не підслухує хто, вернувся і принишк до вуха Славинецького:

— Син його царської милости.

— Чий? — здивувався старий.

— Шуйського Василя, його царської милости син у нас в Україні перебуваючий.

Тепер і Славинецький притих і озирнувся довкола.

— Чув я, — прошепотів він перелякано, — говорилося тут, у Москві, про те, братіку мій. Проти царя це, і вельми велике небезпеченство вищував ти собі, братіку мій, братіку мій... За тоє юдно ім'я його — четвертують тут.

І знову сів, зідхнувши, в купочку, а очіці його під навислими бровами виблискували неспокійно. Старий учений якби вагався, помовчував, але потім лице його заяснило. Він питався жадібно, пошепки, озираючись, виглядаючи то крізь вікно, то крізь двері, — і знову сідав, і знову питався.

І вкінці замовк, схилив низько голову, Латка стояв над ним у вичікуванні й тривозі.

— Присягни — чи правду кажеш, брате?

— На чесний хрест Ісусів, — поклавши хрест на себе присягнув філософ.

— Добре, — ледве чутно промовив старий учений, дивлячися просто в занепокоєні очі філософа, — добре, поможу вам, мосципанюве. Трудним моїм серцем поможу. Для роду Святославового.

— Для роду Святославового, — прооказав за ним Симеон Латка урочисто.

І обое одночасно виглянули з вікна. Через подвір'я кремлівське іхали парами машталіри на конях, а за ними

колихався тяжкий опудловатий ридван царський; віконця ридвану були завішені, тільки чорніли на жовтих дверцях великі чорні грецькі орли, ємблеми царські.

За ридваном на конях скакали стрільці на мохнатих кониках.

30.

То було на другий день по цій розмові, як юнацтво мілості пан Соколець вулицями Москви плентався. Співати в хорі митрополичім, де його взяли за хориста, надокучило козакові, пан Латка і вуй чекати наказали, — тож нудився пан Петро вельми.

Пройшов рибний ринок у Білгороді, минув гамазеї англійської компанії, і вже був до Іконного ринку в Китайгороді зблишився. Вельми досадував молодий козак і на тісні вулиці, і на людей обапліч, і на світ самий. Тільки ж ще надовго.

— Оцей, оцей, — почув він за собою тонкий голос підлітка, — оцей у блакитному жупланці з жовтими вильотами, оцей хорист черкаський не давав мені жити вчора у господі Губера при пиві. Бив мене, штовхав, по лиці бив і насміхався з наших звичаїв і одежі.

На теє Соколець здивовано озирнувся.

— Так — то ти, — кричав на нього якийсь джура німецький у зеленім береті, насуненім аж на сам його задиркуватий ніс. Не вдавай здивованого. Це ти насміхався і то не тільки з мене і з моого пана, його пресвітлої милости Альберта фон Гена, посла його високости, але й з усіх нас трабантів і джур посольства.

— Ого, — кричало кількох хлопчаків у ліберіях зелено-білих. — Ого, він навіть із нас, великих мандрівців, сміявся.

— Казав, що ви всі, — присяйбі, — усі є нужденними шарпаками...

— Ого, шарпаками!

— ...що й залячого хвоста бояться.

— Ого, хвоста боїмся, — кричали ображені, все тісніше обступаючи Сокольця, аж той зупинитися мусів.

— Одчепіться, люди — сказав укінці Соколець, знетерплячки німецьку мову потворячи, — одчепіться, — і шукав надаремно шаблі, що її при жупані хористів не могло й бути. — Я не знаю ані вашого приятеля, ані вас усіх.

— Ого, він сам боїться нас, — кричали задоволені джури, а їхні безвусі, червоні від вина лиця променіли з утіхи. — Чекай пташко, ми тобі покажемо, як зобиджати нашого камрата і як гонор постіювати!

Збігалося джур усе більше.

— Запровадьмо його до нас на квартиру посольства і учинімо суд над ним, — сказав проводир молодихшибеників і оголосив штаду, — маємо ж бо наш двір близько.

Не встиг його милості пан Петро Соколець-Вяжевич юговтатися, як безборонний і підштовхуваний кінцями гострих рапірок опинився в тісному подвір'ї.

Його прокльонів ніхто не слухав, а стусанафми — поза леза й вістря сягнути не зміг би пан Петро.

— От дурна потреба, — помислив молодий козак і до талану свого акомодувався.

Тимчасом адверсари його над цим галасливо радили.

Вкінці той перший джура-зачіпака височив на рундучик, виніс із глибини кухоль і боклагу вина, п'ячастував усіх і сказав таке:

— Дайте мені цього зневажителя. Він мені найбільш надокучив, то тільки від мене — йому прочухана мати і *mores* пізнати. Випийте по кухлю вина та й ідіть знову на місто, мені його заставивши. Тепер він супротивиться дуже, а коли вернетесь, побачите, який буде лагідненький.

— Добре, Мартине, — сміялися, втішенні вигадкою приятеля, джури, — навчи його, цього волоцюгу, нехай шанує слуги пресвітлого пана, його милості фон Гена.

— А тепер зв'яжіть бурмилі руки й ноги, — скрікнув Мартин, коли джури спільними силами впихнули із-зужмленого Сокольця до горниші, де під стінами стояли ліжка з сінниками.

— І за ногу прив'яжіть його до моого ліжка, — до-

дав сердитий джура, — щоб, як йому даватиму школу, не втік мені в-під руки.

— Еге! — подумав Соколець, — не добре цюсь діється зо мною. Зле буде з моєю шкірою, — і зняв крик і галас страшений, чи хтось на вулиці не почує?

— Нам тут тільки вільно кричати, — озвався на тоє якийсь молодий розсудливець і, піdnісши порожню боклагу від вина, розбив її на голові зв'язаного козака.

Бачучи, що непереливки, глядів пан Петро, трохи ошоломлений, як виходили джури з горниці.

— Прощай, Мартине! — гукали вони. — А до вечора спечи цього твердого гордя на м'яко.

— Добре, браття! — відповів Мартин і, замкнувши за останнім тяжкі дубові двері, звернувшись до присилено-го козака та з нетаєною злістю рік:

— Ага, тепер волоцюго, порахуємося — не будеш більше мені життя затроювати.

— Підумай, хлопче, — сказав Соколець миролюбиво, — не бачив я ж тебе ніколи, та й такого малого не мав би чого обиджати. Що правда, як розгніваюсь, то тоді б'ю обіруч, але тебе знати, не внаю і знати не хочу: пусти мене краще, поки сам здоров.

— О, я тебе не випущу звідси! — із запалом вимовив джура, сідаючи вигідно на ліжку і вістрям шпади перса козачі лоскочучи. — О, ти мені забагато крові попсуваєш, щоб я тебе пустив тепер від себе, — джура за-сміявся, а потім ще запальніше говорив: — ні, братіку, усі мої болі і смутки, — то від тебе.

— Він несповна розуму, цей хлопець — подумав Соколець і поворухнувся у своїх путах. Ні, джури таки добре зв'язали козака, а несповна розуму джура, блідий під своїм беретом говорив далі, цілий дрижучи, — певно із несамовитості своєї.

— День і ніч мені розболу снував твій **потагий** чорновусий вид. Не дармо простягав я до тебе свої руки, не дармо дорогами твоїми пішли мої ноги. Не дармо все покинув. На щастя, не втік ти мені тепер. Із шинку виходили мої товарині, помогли мені, ї тепер ти в моїх руках.

Хочеш утікати? Ні, ти заплатиш мені за болі, за жаль, за тяготу, за очікування...

— Очікування? — підхопив, усе більше дивуючися, Соколець і раптом урвав, а серце його забилось, затріпотіло, — то малий джура зняв берет, впало хвилясте волосся на вузькі плечі, а в смаглому виді джури пізвав козак яскраве личко панянки Марії від купця Бамбіна в Ревалії.

Випростувалася і дивилася на нього — струнка й пишна. На тую мовчанку стиснуло щось у горлі пана Петра.

— Очікування? — юднак не улягаючи жіночим чарам, хріплим голосом сказав удруге. — Велика річ очікування? То ваша доля жіноча — чекати.

— Але ти, ти, — скрикнув він, сіпнувся, забувши, що був прив'язаний, і впав на підлогу, — ти, — скрикнув, дивлячись на неї здолу, — ти то, натівно, — чарівниця і мені там у Ревалії приворот-зілля дала. Так, так, удавай, що нічого не знаєш, як мені було зле? Чи я бився з дурними москалями, чи лісом ішов, чи, навіть, у церкві побожні псальми співав, — скрізь мені твої білі лиця ввижалися, скрізь на мене твої ясні очі дивилися. А часом, як я спав — свої уста до моїх прикладала ти... Так, — сердито додав козак, дивлячись на панну, а в її блиску очей і нежданному рум'янці якби срібло мерехтіло, — так, але я чарів твоїх не боюся...

— Знаю я вас, рицерський народ, — раптом сіла й знехотя відповіла панна, — ви все тільки солодко говорити вмієте... Попестите, а потім — навтіки. Зрештою, — сказала вона, споглядаючи на свою шладу, — п'єретну твій прив'яз і пута, — може тепер і не втечеш від мене.

— Присяйбі, що втечу, — гнівався козак. — Побачиш, що зникну, як риба в ставі, як вовк у пущі, як камінь у воді! — казав Соколець цілком розгніваний на зухвалу дівчину, іф їого, рицера, власноруч у сильне вбрала.

Однак панна розтинала пута, ледве тримаючи лезо в дрижачих руках. Горло її пересохло, в очах темніло,

бо таки вельми досадувала на козака, що нє лишився коло неї. Певне з того гніву, здавалося їй, що від дотику її руки до пана Петра червоні іскри йдуть у півтемній горниці.

Коли ж устав пан Петро вільний на рівні ноги, то вхопив безпам'ятний, лютий панну за вузенькі плечі.

— Як же ти, — крикнув він і задріжав цілим тілом, а голос його пересікся, і заглянув в її найсолодші, відані очі: — Як же ти, голубочко, ліси й болота перейшла і до мене прийшла? — сказав тоді глухо і притулив до себе так міцно і так усе ж лагідно, що бідна панна склачати нічого не сказала, — тільки схилила свою голівку на широкі перса козацькі.

І так тоє сталося, що два серця, себе вельми любої право кохаючи, по розлуці згідно й солодко обіч битися зачали.

А час був, щоб і третє битись почало.

31.

— Огрядний, лисий і вельми учений чоловік, — говорив Славинецький до філософа Латаки. У лікуванню герметичнім специфікований, — знає й роботи альхеміцькі. Його шкатулу алтекарську оглядав я з олійками розмаїтими, з дрияквою, з алкерманом, сервистаном і вонючостями, як балоєр, ірида, алоїс і ополбальсам. Сам же, кажуть його учні, тільки моцную оковиту п'є, през мощності іменуемую: апоплектіка. Кажуть його учні, що він і пісеньку про неповстягливу Москву зложив...

Тут підсміхаючися, старий чорнець пошепки на вухо цікавому Латці зарецитував:

«На базар піти без діла,
Голим коло лазні стати,
Жерти, по обіді спати,
Ритонуть, л...ть без стиду;
Сварки, кнут, убивство, крадіж
Тут є також річі звичні, —
А хто ж тому подивує,
Як щоденно видить, чує?»

І скінчивши, Славинецький засміявся дрібно, мов мачиком посипав.

— Гостре око має його милость ляйб-медікус царський, пан Гартман Грамен, — сказав.

— Чи ж до того згодивесь, приятелю, його милость пана Грамена? — запитався Латка.

— Буде, — сказав Славинецький весело. — Сала куреного бочілку дістане і дві пляшки меду старого. Не дивуйся, — уже йому занесено. І не дві, пане-братьє, — нехай для доброї слави козацької і я, старий, послужу.

— Коли ж прибуде?

— Позавтра, філософе.

— А завтра шлюб маемо — сказав пан Латка сумно, — ізнайшов собі пан Петро товариша милого. І нахвалитися її видом не може, «радістю своїх очей» називаючи. Так і я колись молодим бувши, а афекти маючи пожадливі, — у бурливості щастя занурювався. Було то в землі італійській. Давно то було. Ax!

Часе дорогий, часе непреплачоний,
Назбитъ скупою вагою мні узичоний,
Бистрій над морський корабель —
Живот мій проводиши..

— Чим же тії афекти скінчилися?

— Ба, приятелю мій і пане, в нещасливім аспекті скінчилося оноє. В заверусі воєнній змушен був я її покинути. Повідають: дитину вродила і вмерла, за мною тужачи.

— А ім'я тої ніби малжонки твоєї, брате?...

— Beата.

В день шлюбу Сокольцевого філософа, пан Латка, встав удосявіта і послав Алдокима, щоб у малій капличці нанятій (а їх капличок у Москві що п'ятий дім був), чисто позамітав і клечанням прибрав.

Потому в Кремлю до передмістя, Білгороду, поспішив, де були двори торгових компаній і ринки — рибний, м'ясний і мучний.

Гаман мав повний, на весілля міг не скупитися.

Перейшов Білу стіну коло ріки Неглінни, минув місце, до виплавляли гармати, і пошкоджував у бік двору англійської компанії.

Тут було менше футряних шапок і сорокатих довгих до п'ят калтанів двораків царських.

Зрідка тільки маленькі коники, густо обвішані лисячими хвостами, тягнули боярський віз, обіп'ятий червоною китайкою.

Багато було переносних кузень і варстатів, де над розпаленими вогнищами працювали мушкетери, гармаші і майстри пістолетні, направляючи зброю.

Потім почався ринок, — де над своїм крамом, часто в бруді і смрді продавали, торгувались, кричали крамарі. Вони мали повен рот дрібної московської монети і замовчавши на хвилинку, випльовували просто на руку відповідну кількість полушенок або московок.

Де-не-де стояли з тупим поглядом смерди московські. Стративши пана, вони боялися вільного життя, і голодні та холодні продавали себе й вольність свою за шмат одежини, або трохи їжі і притулку.

Часом зчинялася бійка і чутно було крики мордованих. Але ніхто цим не переймався, а найменше царські стрельці, що ходили юрбами, брудні і з загребуличними руками.

Крики ямщиків, що без милосердя били своїх коней, сверки перекупок і гандлярів, зйойки та проکльони бойців, як перцем, були пересипані татарськими лайками. Без тих лайок не міг жоден москвин обйтися.

Довго блукав Латка і закуповував. Найбільше купив у чужоземних купців із півдня, у гордовитих, бронзових турків у чалмах, камінолиціх татар, і в поважніх усміхнених персів з довгими чорними бородами.

І тепер зібралося довкола філософа з кільканадцять слуг і крамарчуків, що двигали на голові й на плечах крам і живину на весілля закуплені.

Дав знак філософ, і всі рушили за ним.

Легкою ходою місив пан Латка грязиво вуличне

і перескачував через колоди, якими деякі вулиці бруковані були. Ідучи ж, мав (мислі тріумфуючі, і цирістю серця Бога хвалиочі).

— Дивна паніца гегемон єсть, що чоловік кожний кущон буває од своєї власної пожадливості і афектів тілесних, а однак знаменитий чуд з того учиняєть, любов'ю малжонків іменуємий.

— О, чортє, що єсть вождем усіх афектів, ти побужаєш к нечистостям, а малженство лікарством на то дає, і кламцею чорта чинить. І що то за сполечність світlosti любови з темностю-пожадливостю?

І стали перед очима філософа Isola Bella і озера італійського краю, запашні як вино, а блакитні як небо. І згадав пан філософ Латка-Старушич свої присяги перед жіночими, близкучими од щастя, очима. Згадав і те, як світ цілий згортав у оберемок і перед чиєсь білі стопи кидав і обіцював у відвічному зворушенні з улюбленицею жити.

— О, богине, *Venus*, — зупинився філософ і скріннув раптом, якби інший світ побачивши, — скрізь досягнеш ти чоловіка — в землі московській, зарівно, як і в землі італійській!

Потім кліпнув очима пан Латка і поспішив за службами, що його замисленого тимчасом випередили.

Слуги йшли низкою, колишучися в кульшах.

Попереду біг малий муринюк із перських країв і ніс на голові велику жовту диню. А що то не була тяжка праця, то ходою грав собі весело на согілці. За ним двоє слуг у чорних баранячих шапках несли бочілку меду і барильце пива. Був і такий, що ніс живу сиву вівцю на своїй ший, і такий, що оковиту в анталку, і інші, що масло та лід у торбах, печиво в кошиках, а на останку ішов кремезний астраханський татарин і ніс на хребті великий зелений кіш із виноградом пахучим, корінням і морелями.

Розвеселившись малого чорного хлопця вигадкою, захітів пан Латка і трохи музики на весілля найняти.

Довго розглядався філософ, та не зустрів музиц, тільки коло самого Кремля найнявся осмалений пиган із

— Чим Грамені завтра погішимо, вашмость? — запитався старий учений.

— А чим? — Трембецький здивувався.

— Хорого мати належить. Не приде Грамен на розмову — але лікувати.

— Буде хорий, — сказав Трембецький істиха. Отой буде, — і вказав на Сокольця вельми щасливого, усміхнувшись під вусом. — На Амора сам вахорував, а для медикуса ми йому хоч уданої хворости, а придбаємо! Де ж є одначе філософ Латка, в якому аері літає? — додав уже без веселості Трембецький, оглядаючись неспокійно.

Тимчасом його милості пана Симеона Латку-Старушича, стусанів не щадячи і на крики його не зважаючи, впихнув москвин до якби нори великої. Там у скупому світлі малих віконець, що під стелею, сиділи розмайті люди.

Люди здібні і працьовиті, бо дарма часу не гаяли.

В кутку грали костерники в кості, — були то італійці — жовніри невеличкі, швидкі і вельми лайливі.

Коло костерників спало кілька старших слуг боярських, котрих за докучливість і хіть до рабунку нераз певне поливано з вікон окропом і гарячою смолою. Коло них на схрещених ногах сидів турчин у лахманах і, не дивлячись ні на кого, перебирає побожно дев'ятдесят дев'ять костяніх зерен свого рожанця. Далі сиділи і спали купами люди. Говорили всі стиха.

Раптом філософ іздрігнувся.

Один із сидячих випустив із уст ніби спів і ніби крик тремтячий, мелодійний, що трохи дзвонення дзвіночків і трель жайворонка нагадував. По цих трелях тиролець позіхнув і сказав низьким басом:

— Ах, дивна то річ, що я, офіцер і гідна особа посольства, тут сиджу із вами.

— Не дивуйся, старий, — відповів сусід і клепнув тиролеця пошиже спині, — вчора гіднішу від тебе особу, самого канцлера, його милості пана Еміліюса, п'ятдесят стрільців ні сіло ні пало забрали до вежі, такої

як ця, де самі злодії сидять. І його милості розважалися в арешті юнак, як і ми, з кілька годин, аж їх випустили.

У відповідь йому тиролець пустив ішо тонші трелі, ліг і накрив лице офіцерським пацьоркованим капелюхом.

— Вони й нас випустять, — теревенив балакучий сусід тирольця. Бо ѿ ѿ чинили? Кілька розбитих голів московських... ет, не варто про те ѿ говорити.

— Треба поссул боярину з іноземського пріказу дати — то випустять одразу, — обізвався якийсь лежачий.

— Нащо тим суцігам поссул давати, — аж скрикнув невгомонний нестула, — що вони без нас, німців, робитимуть? Випустять і так. То дивне і цікаве урядження Боже, що без німецького «комендо» не хоче битися їхній піхотяр.

— То правда, правда, — почулося з усіх боків, де спали й сиділи німці, і вони почали оповідати про москвинів і їх недбайливу вдачу. Тимчасом Латка шурхнув попід стіну і сів, притуливши до когось міцно сплячого. Холодно було в цій келії, хоч серптемврій був ішо теплий. Дрижучи від щораз більшого холоду, промовив сам до себе філософ голосом зворушливим:

«Яко розбійника мя осудили,
І злости свої на мя узбройли, —
Проклято рабськое господарство,
Зло і недоброє коварство!

І добравши ритми, закінчив філософ, клацаючи зубами од вологости й зимна:

— Не сипте злота перед свиніями
Да не оскверняють своїми ногами».

Потому здалося філософові, що широка спина на якій він спирається, здрігнулася від сміху по вислуханні такого ревного жалю.

Вражений відсунувся Латка і звернувся до спини — такими словами:

— Politus будь для мене, — тільки додаєш, пане, afflictio afflictionem.

На тое ще більше засміявся приятель Латки, а філософ уже з нетаєнною злістю кинув:

— Conferre хотів би я з тобою, зла лицино, чому ги смієшся?

— О, бо не сподіався, — відповів той по-слов'янськи, і душачись од сміху, — не сподіався, що тут славного філософа Латку знайду.

І підвішивши трохи, вклюнився в бік Латки і сказав:

— *Phisica, baccalaureus Pragensis sum!*

Почувши латину, — зм'як трохи філософ, але й пари з уст не пустив. Тільки дивився на бакаляра. Чорні очі того на молодім ширім лиці сміялися втішно, як він говорив:

— Чув я твій голос колись у златій Празі на ринку, як диспутував ти о тое, чи вовк, пробитий рогами козла і спадший з ним із скали на коня господарського, — належить до власника коневого чи теж козлового? Вельми тоді чудувався я на вмілість твою і реторики красу, — та не думав, що ще з тобою тут у злодійськім в'язненні зустрінуся.

Бачучи ж, що непереливки Симеонові Латці, добрий чех потішив його і розповів про своє буття в Московії.

У своїм вгнобленім kraю чув він про царство, — «де на ріці Печорі із хмар олені малі й білиці спадають, а в піску Волги золоті каміння горять». Тож і примандрував він сюди. Був тут і в Вологді, і в Новгороді, і в Устюзі, а не знайшовши добра, до Москви прийшов. Подобалось москвинам його тверезе *«ratio»* гуситське, а що вмів трохи різьбарства по дереву — то й лишили його при дворі царськім. За те ж, що зломав якусь ікону, різьблячи, вкинули його москвини сюди за покуту.

— Не першина для мене, — випустяль, — сміяється Фізіка і розпружував широкі плечі.

Філософ, накритий кересю запасливого хлопця, зотрівся і в півдрімоті слухав балаканину Фізіки про сербів — утікачів, що втекли знов із Москви, сказавши, що «їм гірш турецької муки під московським царством бути» і про греків, яких самі москвини прогнали, бо вміли тільки

латини, того в Римі і в Падуї навчившися. Говорив Фізіка про забагатілих марселісів, що в Тулі і в Калузі гути залізні заложили, про золотого Вініюса — голландця і про єдиного католика в Москві, посла до Риму, торивчастого Менезіюса. Говорив також і про самих москвинів та Кремль, про підземелля й укриті багатства Кремля.

Філософ задрімав під його м'яку мову. Не будили пана Латки крики й галаси жовнірів, що в кості грали.

33.

Не дочекавшися Латки, все ж постановили кумлани медікуса Грамена прийняти гідно.

Жона Сокольцева вислана була, а сам козак до ліжка вклався, простираво крів'ю заплямив, а в горнятку з теплою водою руку замочив, щоб поти маркувати.

— Лікарська веселість, — мовив Славинецький, над ліжком Сокольця стоячи, — як фляша злоцістая, ремедія гіркі ховаюча в собі. Тож як прийде до нас його милость пан Грамен — не всміхайся, козаче, на усміхи оного — тільки стогнати розпочинай. Поворити ж йому будеш о заниканні теплоти внутрішньої. Слабость то есть так страшная, що й сам медикус царський з неї викуровати не по-трафить.

На тій слова двері відчинилися йувійшов пан Гартман Грамен, ляйбмедікус царський, у оксамитнім чорнім уборі. Йому Трембецький і Славинецький низько вклонилися, а пан Петро болісно стогнати почав.

Однак, поглянувши на всіх з-під очулярів, пан Грамен губу закопилив з-пишна і, обернувшись, помічників своїх кликати став. Спину мав широку, як майдан міський, а над тим майданом чорним блискуча копула його лисої голови світилася.

Але хоч оглядний і літній то був муж, т'але швидкий як дзвіга. Не встиг Соколець застогнати вдруге, як над ним стояв уже Грамен із двома худими помічниками обіруч.

— Дихнуть! — сказав Грамен.

Соколець дихнув.

— Елемент огня переважає, — звернувся Грамен до помічників, а ті мовчки схилилися на знак призначення. — Елемент води занепадає, рицаря здорована, — ствердив далі медікус, схопивши пульс і язик Сокольця оглянувші.

— Щораз менше в мені теплоти, пане, а поті з мене ллються, — вибелькотів Соколець сам трохи зворушенний.

Тут його милості пан Грамен підніс догори пальце значучо і по-батьківськи поглянув на обох своїх учнів. Лиця їх теж засніли.

— Є це... — сказав Грамен.

— ...теплоти внутрішній, — додав один учень медицини герметичної.

— ...зникнення, — підхопив тріумфуючи другий учень, а пан Гартман Грамен із піднесеним пальцем — у той час весело глядів в лицезрі Сокольцеві, якому й справді лячно тоді зробилося за себе.

— Елемент огня переважає, теплота внутрішня загибає, — рік пан Грамен голосно, — що робити маємо?

— На перше — сказали обидва учні урочисто, — відтою зимою гасити ѿгонь.

— А на друге? — запитався Грамен.

— А на загибаніє теплоти — підсичувати оную заслами палиючими, — сказали учні медицини герметичної.

Давши зела в торбинці і їх важивання спосіб указавши, — хотів уже його милості медікус прудко і велично віддалитися.

— Зажди, пане ласкавий, — сказав Трембецький, в пальцях листа стиснувши, — вишли своїх людей, — маємо таємницю тобі повідати.

Коли ж здивований пан Гартман Грамен правиці порушенням своїх учнів одіслав, — подав йому пан Григорій лист великий, п'ятма печатями запечатаний,

Чекав ляйбмедікус на якусь таємницю болісти, а, побачивши листа, вирвав його з рук шляхтича, зиркнув на лист — до кого? — розпечатав і читати почав.

Та од перших слів листу закаменіло лице Гартмана

Грамена, зблідло, а потім поволі полум'ям червоности вкриватися зачало.

Трембецький і Славинецький похилилися в бік медікуса, якби слів яких наслуховувалися. Та й Соколець на лікті звівся.

Тимчасом, скінчивши читати, Грамен мовчки зібгав листа в жмені, і несамовитий бігати по келії уявся. Рик приглушений із уст його виридався, а вид і лисина червоні були, як мідь.

Видячи тое, налякалися кумпани і за німцем теж бігати почали, питуючися: чи йому бува чого не потреба?

Раптом Грамен знайшов у кутку кресало і губку, підпалив листа зібганого і станув над полум'ям. Коли ж лист на сірий погіл замінився і підпис *Johannes Sinensis* в огні зник, зідхнув глибоко, вельми з себе задоволений.

Потім юбернувся до кумпанів, що дивилися на нього насторожено (а й Соколець був з ними, з ліжка вискочивши), і — гнів запалав на його лиці.

— Якове то дерзання і зухвалості людська бути може, що до мене ляйбмедікуса царського листа тиринсьть од ніби царенка, Івана Шуйського, вигнаного ніби сина вмерлого його царської милости Василя Івановича Шуйського, великого князя московського? За тії діла горлом можна накласти тепер, — тут його милость пан Грамен на двері озирнувся боязко і стишив голос. — А ще приятелем мене оний називає і помочі од мене просить.

— Тестамент Івана — царя, скажи, пане, де є? На то я сюди прибув, щоб його мати. Скажи — де? — запитався твердо, ючей з Грамена не зводячи, пан Григорій.

Оглядний німець раптом підскочив у люті, якби його нечиста сила підіпхнула.

— Де тестамент? — запитався ехидно. Де? У гробі Івана — царя. Де гріб Івана-царя? — завищав медікус і тупнув ногово з цілої сили. — Може й тут є, — шукай!

І юбіг, свої зела чудотворні розсипавши. Мов би сто катів за ним гналося...

34.

Смутний' був тиждень без філотофа Латки. По гніві Грамена, ляйбмедікуса, теж невесело було.

Пан Григорій Трембецький ходив понурий серед чудернацьких веж і крикливої черні московської.

Та прибув по тижні філософ.

Симеон Латка, хоч кашляв, т'але веселився, бо вільний був.

Прибувши, про все випитував. Про поведінку Грамена вчувиши, не засмутився, а замислився. Сів і долонями голову підпер.

Потім піdnіс голову і засміявся.

— Тож поштивий німець правду сказав, мосціпанове! — прорік. А коли здумівся на таке Трембецький, так далі провадив, — бо ж і де єви, приятелі милі, того Грамена приймали і гостили?

— У вежі.

— Та в котрій вежі? — не вгавав Латка.

— У тій найбільшій, де Славинецький перебуває із книгами своїми.

— А як тая вежа названа? Як?

На то замовкли Трембецький і Соколець.

— Отже даремно в собі звонтилисьте, панове, ба, й приятелю хоч укритому віри не вчинили. Тая вежа найдоступніша в Кремлі — Тайником є звана, бо дискретній речі в собі ховає. А першу річ — то до підземель кремлівських браму укритую. Од приятеля в в'язницю чув я про тоє, мосціпанове.

Од тої хвилини ходив пан Григорій назирці коло вежі Тайник.

Удавав, що не бачить — а все бачив. Удавав, що не чує, — а все чув. Від недоідання і тривоги щоки його запалися. Надія, зводниця людська, над ним крилами лопотіла.

Одного вечора, коли шкоцькі наемники під голос дуди танцювали, і червоний місяць вставав на крайнебі, великий, як пожар, — почув Трембецький трьох стрільців розмову. Стрільці ті під вежою сиділи.

Двох було п'яних, хміль їм голови склонив, — аж у груди бородами вперлися.

Третій, що був без шапки, уговорював їх:

— Покиньте, браття, на німців дурних дивитися. Покиньте, бо ѹ що в тих танцях їхніх є, — ані тобі крикнє, ані вилається? Душі нема в проклятих чужинців.

— А нема, — казали п'яні, — в проклятих.

І махали зневажливо руками на швидкі підстриби шкотів у кільтах-стідничках.

— Ось я вам покажу забаву, — не вгавав москвин, — добру забаву! Там щиро будуть люди скакати для нас. Сердечно, по-нашому. Хоч і в підземеллях, а юраще, як ці... журавлі.

Звівся, похитався та й рушив, вимахуючи в'язкою ключів. Пан Григорій, підійшовши, побачив, що скісні очі стрілеця були млото укриті.

Двох же приятелів пияка по трудах Бахусових і геть-геть злягло, бердиші блискучі з рук повипускавши.

— От, — сказав до пана Григорія тверезіший стрілець, — от тонкі то люди, що самою поганою бранью впилися. Молоді ще.

— Нокажи ж, чоловіче, ту забаву, про котру говориш!

— І покажу, — сказав старий стрілець. Хоч не можна, а покажу. Це, брате, щира забава, не та їхня... Зневажливо вит'явся ще бік шкотів упертий стрілець.

Лаючися й блюючи, відшукав він десь відро певне не-доїдків з кухні і пішов, хитаючись, в саму середину вежі Тайнік.

За ним підїдається, слів не ронячи, пан Григорій.

Вони сходили з келії до келії, з інші до інші, а скрізь були тяжкі заливні двері з химерними замками. Замки відмикав ключар без думки, — певне не раз сюдою переходив.

Тихо тут було. На слизькі сходи — краплі а то її патіочки води зривалися з мурів і дзюркотіли по камінних плитах.

Превідник пана Григорія вже трохи опритомнілій,

І раптом цей сугорб почав палати усе яснішим огнем. Палахкотіла довкола нього калюжа олії з ліхтарні. Вогонь юбійняв у бір стрельця, затріскотів і розвіявся снопом угору.

Виразнішали костисті, гострі, неймовірні зариси прикованих. Як з міді викутий і непторушний козак приглядався до них.

Здавалося йому — вся Московія була внизу.

Були тут люди і з півночі, і з півдня Московії, були в тюбітєках казанські татари, були в подертих фуреях бояри із Псіфова, були прикуті разом і діти, і батьки, гинули тут з голоду і слуги та господарі, чужинці, що недавно прибули до Москви, і свої споконвічні царські люди. Різнили їх ще танцірки давньої одежі. Але крізь ту одежду просвічувало худе, поранене тіло і всіх рівняли, однаково вили залізні брязкучі пута й камінні стани довкола.

Все темнішало нагле світло, загасало над в'язенником, а над в'язнями все густішала тьма.

Крики і верески затихали, переходили в невиразне мурмотіння.

Козак викресав огня, підніс в'язку ключів, повернувся, інших таємниць підземелля шукаючи.

Почув лиш, як холодом йому війнуло в плечі.

35.

Трембецький мацев по стінах, по дверях замкнених, — тої брами до найглибшого підземелля шукаючи, про котру говорив філософ.

Але мури були вогкі й гладкі. Найдавніша вежа московська «Тайник» висіла над головою пана Григорія. Здавалося, що розчавить його ця гора цегол, споєних людською кров'ю і потом.

Нараз Трембецький зупинився. Навпроти нього заливало червоне світелко. Хтось ізгори йшов на козака.

Це старий, згорблений чернець, важко по-старечому дихаючи, ніс чадну лямпадку й одночасно придерживав щось у пазусі.

Бурмотячи молитву, минув він козака не завваживши.

Пройшов кілька кроків, зупинився і, не перестаючи ворушити зів'ялими устами, натнувся.

За ним навшпиньках підійшов і став Трембецький.

Старий чернець нишпорив у щілинах між цеглинами, аж вкінці дрижачими руками вийняв одну, другу, третю.

Одну по одній виймав, аж мур став зяти отвором. Тоді старий випростувався, усміхнувся і проворно, якби спрагнений, пірнув у той отвір, присвічуючи собі лямпадкою.

За ним переліз і козак.

Почувши скрипи, чернець обернувся. Калравий, розпатланий, він розгублено кліпав очима.

— Хто там? — запитався гугняво і тонко.

Він перестав тримати зализні пута на тілі, котрі впали і задзвонили під його рясою.

Це був «юродивий», один із тих багатьох, що їх зустрічав пан Григорій по цілій Московії, немитих, криклиших, що їм звичай наказував причинних удавати.

Пан Григорій виступив із тіни, підбочивши.

Старий не злякався, дивився на нього з-під лоба:

— Прийшов сюди? Прийшов у мури столітні, у підземелля святії, у царські спочивальні? — блеяв він і клянявся, а за кожним поклоном його ланцюги дзвеніли: — Чого прийшов, чужинче, — скажи — чого прийшов ти сюди?

— По скарб прийшов я, по тестамент деспота вашого, Лютого Івана, — сказав козак просто і насторожився. Здавалось йому з нечистим духом рюзмовляє.

Юродивий стрепенувся, оскалився і, пританьзовуючи, ходити круг козака почав, доторкуючися до його жупана.

— Добре трапив еси, чоловіче, — тут і скарб і тестамент, гутнявив. — Добрий скарбник, шафар, данину звозив сюди з усієї Московщини широкої. По нім голод і холод і гладкое поле зосталося — по Івані, по Васильовичу, по лютому господарю, крові строгому розлівці. У Новгороді Великім пустили Іван Васильович у бистрину водную двадцять тисяч, а в Казані спалили сорок тисяч людей, а в Москві-граді без ліку. Муками розмайтими бояр

московську пісню завив, а на його крохи безоке галдя
втікало на всі боки.

Пан Григорій мовчки сходив усе нижче, а очі мав
прижмурені, і всі м'язи зібгани, як до плигу на ворога. Козак був до всього готовий.

Тале світло оливної ліхтарні тільки мури відкривало
і зрідка несподівану нішу, де однак ніхто не ховався.

Часом каміння, здавалось, кривилося в людську пос-
мішку, але ні, то було тільки каміння.

Покинувши співати, почав ключар верзти нісенітниці,
і сам із них сміявся голосно.

Раптом гниллю і холодом великим повіяло, як би од-
ставу, чи льодовника.

— Ось ми й забавимося, — сказав хріпло стрелець
і вишкірив поломані жовті зуби.

Пан Григорій лапнув ятагана, що мав під своїм капта-
ном. Дивився перед собою, — але ні! чорно було.

Його ж поводато крохи зменшував.

— А ось і наша забава, — тлумлячися гукнув, захи-
хотів і став.

Йому відповідь десь глибоко, глибоко знизу знявся
мурмот. Якби хвілі заговорили там на долі голосом холод-
ним. Так несамовитий то був гомін, що Трембецький шапку
сняв і ім'я Боже призвав мимоволі. Чув він, що кров йому
з лиць його відбігла, а волосся несамохіть заворушилося.

— Гей, — крикнув царський чоловік, — що ж там
у вас чувати, соколики мої сердечні, мої ведмеді до танцю?

Поклав величезну в'язку ключів, поставив відро і, під-
нісши високо ліхтарню, кинув трохи недобілків перед со-
бою. Та не чутно було коли впали і куди.

Тоді побачив пан Григорій у блідім світлянім блиску,
що стоять вони обое на березі як би провалля.

Сморід гнилини, трупу і вологости здіймався звідти.

Десь низько ворушилися білі постаті. І що більше
привкало око пана Григорія, — більше жахалося його
серце. Була під його ногами глибінь. Якби з хорів великої
церкви дивився він. На підлозі тої камінної викопанки си-
діло може сотні півголих людей. Сиділи прикуті за ногу,

за руку, чи впоперек. Дехто з них, почувши голос, намагався встати, дехто сіпався скочити, одні рачкували поболі й падали, другі тільки підносили благально руки. А всіх зелені лиця до світла ліхтарні звернені були.

Перепліталися ті люди розмаїто, як поле водоростин на дні озера.

І всі жили, здавалося, — лиш де-не-де між ними були сплячі, малі, лежачі постаті — і ті вже не рухалися ані на світло, ані на гукання, ані на пригорш недоїдків.

От, тепер забавимося, — говорив тюремник, п'янючи не від хмелю, а від влади над тими людьми; — дивись, чоловіче, як будуть вони мене благати і кланятися за кожну смердючу шкварину. Не раз за дня і ночі приходжу я сюди на цю правдиву забаву. Глянь, — казав він, смаковито, поволі й з ваганням, кидаючи огризки наділ, — глянь, як пси трясуться вони над кожною крихтою і виють і плачуть. Глянь, як витягають руки, якпадають ниць. А я захочу — кину їм хвіст од гнилої риби, захочу — тільки посміюся над ними, — здихай та й тільки. Оце добра наша московська забава! Глянь, як ют вилазять їм іхні очі з голоду і спраги.

Тюремник захоплювався виттям на д'єлі, він кашляв, заплющувався:

— Глянь, — кричав він, — як усе швидше вони рухаються, глянь, як скаженіють усе більше, чуеш, — як вони захрипли, ці співуни? Глянь — он один укусив сам себе, глянь, як корчиться другий, глянь...

Та він не докінчив. Залізні кліщі взяли його впоперек і кинули просто вниз. Ліхтарня в його руці скреслила світляну дугу. Крик жаху вирвався з уст стрільця і він грекнув об камінну підлогу серед в'язнів. Ліхтарня розбилася на дріб'язок. Страшним вереском одповіли на крик тюремника в'язні. Як хробаки, вилися, тягнулися виснажені до нього немов би в передсмертних зусиллях, прагнучи помсти.

Пан Григорій дивився на це згори, німуючи.

З царського посілаки залишився нерухомий, закривавлений сугорб.

тратили, помучено їх без лічби, — кланяйтесь до землі раби, землю святую жуйте, голови під стопки мої підставляйте. Вежі боярами були по вінця сповінені. І до смердів бралися Іван Васильович. Голови їх на палях і деревах утинали, — усі кривавтесь, падайте, мені путь устеляйте! Гордості жіночої нестерпів, — нелітних дівчаток погань-блювали і черници — невісти Христові — на поталу давав, — не юдна у воду із стида верглася. Струєю вільних людей і друзів частував, — пийте, веселіться, славу Івану Васильовичу співайте, мене дзвонами вітайте!

— Я, вітер льодовий, — порівняю гори і поморя, села і міста, я — крижане помело, — змету розпуття, хащі і завулки в одну дорогу Божу, я — патратель м'яса людського для духа людського... Іван Васильович... осанну тобі співаємо... урівнителю... рівна є твоя земля... рівна... святая... Алілуя, алілуя, алілуя...

Юродивий викрикував, белькотів усе менш зрозумілі слова, пальцями повітря хапаючи, і враз на устах його піна показалася, і він захитався.

Під час мови тої в ушах пана Григорія вітер пронизливий завив, і літ на чоло виступив. Якісь машкари, здавалося, дивилися на нього з усіх боків: свист, плач і тюкання видаючи, безногі котилися тіла, собачі червоноязікі морди виглядали з темряви.

— Де скарб, де тестамент захований, кажи ти, — псе?
— крикнув глухо і схопив старого за плече.

Юродивий очманій ззвісся, дрижучи усім тілом, а потім став надслухувати, опритомнів зовсім, блиснув очима і піdnіс палець догори:

— Слухай.

Пан Григорій прислухався. З глибини темних коринтарів прилинули до них невиразні голоси. То було плакання, жаліб прикутих на вічно в підземеллях.

— Однакові, голубчики, — засичав юродивий, — однаково поранені, загноєні в ланцюжках сидять. Покірненькі по-Божому живуть: нема вишого, нема нижчого, — боярин голод терпить, і смерд коло нього плаче. Терпінню

вашому, поруганію вашому, діточки, кланяюсь, — кланява-ся божевільний.

— Не одному членіки біленькі днібами поламано, киу-тами посічено, вісками засіпано, опльовано всіх, зогиджено всіх, побито, — а за то скарб найбільший, смиреномудріє, братіків моїх нещасненьких ізбагатило. У гною, у вередах і ранах лежать, і весело їм, квіточкам, і легко їм, чого ж їм ждати? Кожен скарб отримав найвищий, чого ж їм ждати? Ждати їм весілля небесного, райських утіх, коштовного вина пiti і безцінного хліба їсти...

Старий мугикати почав пісню весільну, підскакувати і вивертаси чинити спорзni.

Заціпив уста його милость пан Григорій, — терпцю йому забракло. Схопив крикальця за груди і вгору підніс. Якби об землю ним ударити хотів.

— Не кеп я, — не кпи собі з мене, — гукнув. — Показуй, що знаєш. Коли ж не покажеш нічого — смерть тобі буде неминуча.

Старий упав, коліна шляхтича обймаючи, його наляті кров'ю очі слізами сповнилися. З жахом дивився він на ятаган блискучий.

— Не забивай мене, — повзав і човгався він довкола козака, — мізерного дихання мені не відбирай. Я все тобі покажу, що знаю, лишень жити мені ще дозволь.

І вставши, трохи заспокоєний, пішов у куток келії там, вхопившись обома руками за гак залізний, витягнув його з муру. За гаком брязнув ланцюг заржавілий.

Коли ж юродивий за ланцюг потягнув, — широко відсунулися двері до великого покою, звідки сухістю, пилом і запахом пікури повіяло.

У підстрибках убіг туди юродивий, тягнучи пана Григорія за рукав.

— Тут часто буваю, Івана Васильовича відвідую. Там вони сплять, он у тій крипті. Схovalись від усіх. Тут його відвідую.

З острахом глянув у той бік козак і запах якби теплої крові почув.

Тимчасом юродивий запалив воскові свічі у високих

свічниках, і великі мальовила на мурах токою насунулися на пана Григорія. Були то постаті святих, певне греком мальовані, високих, чорних, з божевільними грізними очима. Руки їх, хоч складені до благословенства, більше б до вбивств надавалися.

— Тут його царська величність скарби свої має, — цехлив старий коло поліць із пуздерками, звоями. — Ще од тої грецької царівни, його матері, що принесла до Москви ненависть до проклятих римських, німецьких зухвалих людей із заходу!

Старий витягнув пергаменти і козакові розвивав — показував.

— Тут вони, ті безбожні, люди. Я вчений трохи. Читати їх приходжу і жахаюся на гординю їхню бісовську. Ціцеро богохульний, Лівіюс, Тацитус вольнодумний, сховані тут, і ніхто про них не знає. Для царського народу — смиреніє, смиреніє...

— Де ж золото, де ж каміння — самоцвіти?

— Нема, нема, чоловіче добрий, іспевні часи були, розкрадено, загарбано, усе загарбано, — плакав старий. — Ледве Іван Васильович схovalися, а то б і його чужі люди викинули, — показував на гробівець.

Козак узяв свічник, і підійшов до гробівця царського і став приглядатися. Іван Лютий лежав на мармуровім ложі в рясі чернечій, жовті руки були скрещені на грудях. Лице було висохле, темно брунатне, брови вичернені, уста вимальовані. Нахилившись, знайшов козак в його рисах щось знайомого. То були риси скутого з ним недавно Афоньки, а може то були риси жорстокості і піdstупу.

Жили гніву набрякли на чолі пана Григорія, коли побачив на грудях царських хреста.

— Опиреві хреста не треба, — кинув і шарпнув за золотий ланцюг. Та в цю ж хвилину крикнув, — зуби юродивого заклякли на його руці. Усіма силами кинувся вірний раб рятувати спокій свого пана.

З огидою стріпував козак юродивого. В шамотінні поспадали патеріця і клобук з останків Лютого. Коли ж нагнувся до них пан Григорій, удруге кинувся юродивий

із зойками, вириваючи йому з рук чернечий клобук. Старий знав існів: кусаючи, дряпаючи, виючи одночасно, був він страшний. Вкінці, оглушений ударом по голові, впав, а пан Григорій, приминаючи напізвотлілий клобук, почув у пальцях пергамент.

Тестамент, — блиснуло в думці козака. Він глипнув ском на пергамент, — дрібно писані слова тушем і цинобром з підписом і великою печаттю переконали його.

Тепер охота до здобування, нетерпливість опанували його серце.

Він обшукав гробівець, оглянув стіну, кутки і вибіг звідти.

Душив його цей спокій.

На дорозі оглянувся. Страшні постаті на стіні, здавалося, ворушилися.

Козак потягнув за ланцюг у куті, — за ліжні двері впали і щільно замкнули спочивальню царя Івана Лютого Васильовича.

Пан Григорій майже біг по сходах, присвічуючи собі іскрами кресала.

Він біг, не оглядаючися, з першогою в серці, з тестаментом у руці.

Раптом почув запах живої землі, і вибіг крізь піввідчинені двері вежі просто у вогку кремлівську ніч.

36.

— Чинитиму розсудно, мужньо, — приятелі і кумпани любі, — говорив твердо його милості пан Трембецький, а довкола нього, затаївши духа, слухали Соколець і філософ Латка.

— За тридцять дві копи монети доброї, лічби литовської маю. На тоє сотню людей воєнної акції свідомих ізнайду. Кількох людей рицерських їм на провід дам, і з ними піду куди треба. — Сторона московська слаба, всі боятьсяся, що бояр земля поб'є; понялися бунтом, кажуть, і міщани од Устюгу і Сольвичегодська аж під Курське. Де боєм, де фортелем, а перейдемо крізь москов-

ське царство, як крізь той туман. Перейдемо і скарб найбільший Московії здобудемо панове-браття! Ано, читай, вашмость, іще раз, як то там написано.

Філософ розвинув зсірлій пергамент і почав читати поволі, надумуючися. Прочитавши із св. Письма текст і слова деспота до Бога, чигав Симеон Латка: «...до Нижнього города, Новгорода, десять днів водою плисти будеш, а з Нижнього, як з'єднається Ока з Волгою, Волгою пливи на Козмодем'янськ, на Чебоксари, на Кокшаш, на Казань. А в Казані пливи на вимерлі городи аж до гори Арбухім. Там між тою горою і водою, поміж двома горбами лежить камінь десять ліктів завдовжки, вісім ліктів вшир, а на каменю знак мій вирізьблено. Під тим каменем шукай того, що ми все життя збирали, і ваше потомству своєму, зоставляємо...».

Далі йшов титул царський і печатка та коли писано:

— Бодрий, чуйний, неоспалий дух малюн, — крізь тій всі міста і тори пройдемо, а здобудемо! — зимно за-кінчив Трембецький, на його каміннім лиці уже не було можна афекту пізннати.

— Як то на Січі кажуть? «Або добуги, або дома не бути», — докинув Латка, тестамент деспота Московії в руці важучи.

Раптом двері до келії заскрипіли. Кумпани, шпигунів на мислі змавши, з місця позривались до оборони готові.

Однак не був то жаден шпигун. Ввійшов козак високий, білявий, у синьому жупані і високою шапкою на добридень дав товариству.

— Чи є тут той товариш військовий молодий, — запитався прибулий, — що в небіжчиком, рицером Негребицьким, знався?

Коли ж Соколець до Негребицького призвався, — оповів козак, із тих, що з Негребицьким лід одним отаманом, Черкасином Мишком, були, про пригоду дженджуриста. На ринку в Китай-городі на речах стояв він із товариством веселим і, сміючися, просив йому віри чинити, що саму сестру царя викраде, віtronогим конем зато-

розъким додому завсез і малжонкою вчинить. На то казали всі, що йому на тоє певне в Києві луки тріумфальні виставовати будуть, а один на кпини пульса мацев.

Потому одійшов лишень трохи од них Негребицький — аж у голову його вдарено, тіло з п'ять разів в сувій шовку завинено, і шестеро слуг борзо його понесло. Так борзо, якби земля під ними палилася.

— Брادرським уболівали ми серцем, однак, що з ним сталося — не знали.

І кивнувши на Сокольця, щоб за ним вийшов, уклонився молодий запорожець присутнім і вийшов. За ним засмучений утратою приятеля Соколець.

Мовчки йшов козак. Коли ж вони вийшли з вежі і минули сторожеву халупину стрельців, — став і вхопив обома руками пана Петра за плечі.

— Чи ти був на Січі? — запитався з тривогою.

— А був, пане-брате, — сказав Соколець злагідна, бо не знов до чого той веде свою річ. — В Прилуцькому курені в послушанії був два роки.

— З Канівського куреня Негребицький, — пане-брате.

— А був, — хай йому земля пухом буде.

— Не кажи так іще, — зупинив його козак, — доки я, Білаш, Білашем звуся, доти ще мій братчик січовий не загине.

— Ти знаєш, що з ним сталося? Живе ще?

— Знаю, — сказав Білаш, — лише при тих твоїх знайомих говорити не хотів. Недалеко він від нас, — і рукою показав на високі полустані мури царських посольських палат. — Трохи відваги треба, а визволимо його.

Соколець-Вяжевич голову склонив, — пригадалася йому його молода дружина.

— Чи ж бойшся потреби воєнної? — запитався Білаш, а очима бліснув, не ймучи віри. — Таж і без того москаля в шори вберем.

— Оженився я.

— Гей, брате, ти перше слово нашого права забув еси: Бог тебе поб'є, — коли братчика з біди не виручиш.

Ти ж ту саму хліб-сіль їв на Січі, що й він. Згадай, як отаман суворий сидів на покуті, а вздовж стола братчики, жартуючи потиху. Згадай, як літаври били, як отамання посылали на радути запорізькі козаків до степових бекетів, приказуючи: «Гляди ж, щоб ти, десятнику, якого козака не втратив. Краще сам умри, — а братчика не дай на поталу».

Хто знає, як Негребицького погана Москва катуватиме, і чи легко він за свою фрашку духа Пану Богу віддасть. Москва мучити любить, а на слози невдаря.

— Зподя моя, пане-брате! — сказав пан Петро, почервонівші від гніву.

Оповів юному Білаш, що робити треба, і швидко рушили оба.

Не знати було, чи Негребицького живого тримають у хоромах цариціних Наталії Кирилівни.

Коло тих хоромів на варті два джури запорізькі, Момот і Мемет, стояли. Ставні, у височених шапках козацьких, видавалися в сутіні нічній велетами. Вгорі над ними блистало світло в малесеньких віконнях теремів.

Коли козаки зблизились, один із вартових схилився над Білашем і показав на хороми.

— Підете через дівичник, там довгі сіни будуть, за ними присінки і двері до самої цариці. Там у присінках держить Москва братчика. Крик його чули ми недавно. Ідіть, а ми будемо тут на вас ждати. Усе сплати вклалося в них.

Взявши від вартових галябарди і насунувши шапки на очі, — юбіща козаки відчинили двері і ввійшли.

Ввійшли і зупинилися. Крізь піводчинені двері миготіло світло свічки. Хтось по-німецьки вигукнув.

37.

Два голландці із прибічної сторожі царської, втішенні, вибігли їм назустріч.

— Тепер вартуйте ви, — сказали до козаків, левне вважаючи їх за другу варту, — наші години давно скінчились, а цар усе не хоче йти спати до своєї царні.

І показавши козакам, де мають стояти, — вийшли.

Ступивши кілька кроків по сходах, Соколець заглянув крізь щілину до другого покою.

В покою, вишпалерованім червоним сукном, при столі трьох сиділо на твердих дзигликах. Один у сивім московськім каптанці, товстенький з русявою борідкою, напівприплющив очі й, здавалося, дрімав.

По правій руці від нього в багатім зеленім боярськім уборі сидів ограйдний довгоносий мужчина, пухло долонею широку бороду розчісуючи. Лінівий, млистий зір його часом виблискував розумом і знов згасав. Ліворуч від дрімайли в каптанці сидів у бобровій шубі худий довгеля, ввесь час їжачися від зимна, темне лице його у зморшках оживляли швидкі, мов у ящірки, чорні круглі очі.

Перед ними трьома зігнувшись, стояв у довгім уборі царський канцелярист, швидко відчитуючи папери на столі і киваючи козлячото борідкою до такту своїх слів.

Шкварчання й миготіння лойових свічок вибухнуло сильніше, — канцелярист скінчив читати, згорнув звиток і поклав на стіл.

Дрімливий чоловік у каптанці поворухнувся і, витягнувши з рукава коробочку з пастилою, почав смаковито їсти, випльювуючи дрібні дерев'яні цурупалочки.

Заговорив темновидий довгеля в шубі.

(— Це Ртіщеф — боярин, — прошепотів над вухом Сокольця Білаш. — А той праворуч — то Ордін-Нащокін, канцлер їхній).

— Великий государю, — промовив Ртіщеф до чоловіка, що жадібно ів пастилу, — ми з боярином Ордіном-Нащокіном і дяком посольським Назаром Чистай вельми поважне діло представити тобі хочемо.

Тут перервав його мову канцлер Московії. Говорив твердо, гостро, бо з півночі, із Пскова походив.

— Зглянься, великий государю, — казав похапцем, — чолом тобі б'ю і молю слізно — послухай нас, роздумай над цим. Чи ж нам дорога на бурхливе полуднє, чи ж нам дорога на захід насочний? Наша земля багата ри-

бою з Архангельська, футром із Сибіру, залізом із Тули, деревом із Сухоні і Двіни, — там, при північних шляхах станьмо. Тоді лиш одного ворога мати будемо — Свейський край. З тим змагатися будемо і знов над Балтією вийдемо. Там виростемо.

— Але не йдім змагатися на полуднє. І так, як (боронь Боже!) земля наша знов затрясеться, — а чернь нам голови вгинати почне — і так тоді, государю, прийдуть на твою землю черкаси, Литва, ляхи, татари... Зглянься, великий государю, — і Ордин-Нащокін звівся і вклонився низько своєму владиці, дихаючи важко.

— Зглянься, великий государю, — сказав і собі, низько кланяючися, сухий Ртіщеф: — воєводи твої пограничні на лівідні і заході, холопи твої: Зам'ятінка та Наумка Кірілоф, та Тімошка Бутурлін та Мінька Грязеф, та Івашка Ляпуноф чолом б'ють у страху і молять: заступися, помочі дай. Молить Севський воєвода: у нас піщаці старі та погані, а нових нема; молить Білгородський і Путівельський: виходити до битви нам, холопам, нема з чим; усі молять слізно воєводи: нас, государевих людей, тіснять і землю беруть...

— Тіснота нам од них... Молить в Олешні, молить у Константинові, у Недригалові...

— Хто тіснить? — переставши їсти, запитався цар.

— Черкаси тіснять і землю беруть, — сказав Ртіщеф, блиснувши очима.

— Умножились злочестивій черкаси, — загудів знову Ордин-Нащокін.

(Ми тіснимо! — засміявся потиху Білаш).

— А в нас — тягнув далі Ртіщеф, жалісно сапаючи, — сам знаєш, великий государю, стрельці воювати не хочуть, а й самі бояри в здравицях кажуть: «Дай би Бог великому государю служити, а шаблі з піхов не виймати...».

Тут обидва бояри на царя глянули, але він задрімав, упоравшися з солодощами.

Знов заговорив канцлер Московії.

— Зглянься, великий государю, — майже кричав він

на царя, а його велики блакитні очі блискали білками. — Народ черкаський гнобителів своїх побив і страшить нас із гетьманом своїм. Послухай, що пише гетьман їхній...

(Певне, новий Острянин гетьманом у нас! — прошепотів Білаш).

Поки худий канцелярист, шелестючи, шукав, потрібних паперів,тиша була. Тільки з веж Кремлевих чути було, як співали тропарі і кондаки, вартові московські. — Говорила вежа Глуха, вежа Беклемішева, вежа Без Імення... Чути було кожне слово, і цар кожне слово побожним вухом ловив і покректував.

— Пише путівельський воєвода, — читав дяк перед царем і дорадниками канцелярським швидким дзигом — «...казав їхній гетьман, з грозьбами приказував: ждіть собі, холопи, його к собі в гості під Путівль вскорі, іде він, гетьман, війною в сам час на твою государеву московську державу, говорить — я ж усі городи московські і — Москву зламаю». Та й про тебе, государя, говорив він, гетьман, слова без пошанівку «хто ж бо на Москві сидить, — той од мене не одсидиться». І всі кажуть — на Москву піде...

Цар закашлявся, занепокоївся:

— Чого ж хоче той володар черкаський? — запитався.

— Читай універсал його! — кивнув Ртіщеф на дяка.

...Ми вам желаєм всього доброго, — поспішав дяк, — цареві вашому — короліства польського... А потім, як собі хочете, так і починайте хотя з ляхами, хотя з на-ми, то вам вільно... Дан в Паволочі дня 24 іюля 1648... В. М. Зичливий Приятель, Богдан Хмельницький, гетьман з Войськом Запорозьким».

— Не той — інший універсал! — рикнув, гнівно блискаючи очима, Ртіщеф. — Де оний гетьман про окуп пише!

— «Щоб ти, великий государ, велів давати їм черкасам свою государеву заплату, а коли ж їм, запорозьким черкасам, своєї государевої заплати не скажеш видати, — піде черкаський гетьман з черкасами власнолично вій-

ною на твоє государеве московське государство... а велів гетьман всім готовитись, і запаси»...

— Накажи, великий государю, окут дати.

Цар махнув рукою на знак згоди. — Платимо ж татарам кримським і дончакам, — сказав заспокоєно. І раптом зірвався і кинувся до вікна з кулаками. Його вразило те, що співали вартові на мурах:

— Шо дурак співає? Шо с.... син співає? Де «радуйся Діво»? Ковтнув? Засічу, завтра батогами засічу! Молитися не вміє б.....!

І кивком відпустив обох бояр і «дяка», вельми сквильований і сердитий.

38.

Козаки ледве встигли відскочити від дверей, як дорадники царські повагом вийшли від царя. Не глядячи на салюти козаків, москвина посунули на подвір'я Кремля.

Незадовго перейшов і цар у свою спочивальню, а двоє слуг тримали його під руки. Лице Олексія Тихого, в роду боярина Кошки Романова, було знов апатичне і сонне.

Настав час для рятівників Негребицького.

Оголивши шаблі, бічними сходами вступили козаки в темряву покоїв ворога.

Та був то тільки «девічнік». Кільканадцять десяtkів служниць цариці й царівн спало тут на лахах одна коло одної, впродовж цілого довгого коритара. До них, призначених тільки для послуг і забав цариці, не смів вступати ніхто з мужчин. Тому, коли Соколець засвітив ложний недогарок, шепті і стримані крики перелетіли серед напів обужджених невільниць.

Перейти через коритар не було легко. Дівки, пізнявши вартових із царської охорони, не злякалися, ба, ще до зальотів їх прихилити гвалтовне захотіли.

Коли ж козаки минули так обоятню багато московських мелюзин, — почали ті на них ремствувати, бо не хотілось їхній жіночій істоті так легко з холодністю му жеською помиритись.

— Гей, пане-брате, — сказав Білаш, важко дихаючи і звільнюючи ноги від обіймів якоїсь великої московки, — чи в тобі ніяких приємних мислей тій дівки не обудили?

— Ні, — так само стиха відповів пан Петро, — бруд тіла їхнього і сморід лою баранячого, котрим натирають себе, від таких мислей мене боронять.

І кінцем шаблі дорогу серед лівголих жінок пробиваючи, — вискочили козаки з «девічника» і двері за собою замкнули. А із скрипом дверей замкнених приглушені зойки жіночі змішалися.

— Ось і сіни цариці, — прошепотів Білаш і, лапаючи рукою, на гору мішків натрапив.

Ткнув шаблею, а з розпоротого лантуха січка висипалася.

— Вшетечниці, — залунав слабий голос з-за стіни лантухів, — не зближуйтесь до мене.

— Це — голос Негребицького, — сказав здивований Соколець і високо піdnіс недогарок.

В його світлі виліз єз-під мішків і, хитаючись, став на рівні ноги сам пан Негребицький, обшарпаний, блідий і в синцях.

— Рятуйте мене, браття, — прошепотів із блудними очима, як сновид. — Рятуйте мене — поки час. Царівна мене хоче віддати на тортури за мої вихваляння на ринку. Тимчасом мене на забаву дівок до «девічника» дала — ледве утік од них, од того роду несамовитого.

— Нема що чекати, — ходім, — сказав Соколець і в бік «девічника» обернувся.

— Куди хочете — тільки не тудою, — смиритель сердець жахнувся. — Насилу од них між лантухи ції укрився. Подібні гарпіям, роздерти чоловіка потраплять тії дівки.

І хоч приятелі його вмовляли — іти тою дорогою не хотів, смерть від тортур воліючи, аніж залицяння красунь московських.

Тоді, видячи втек часу небезпечний, ухопив Соколець приятеля за руку, відчинив якісь дверцята, і потягнув його за собою. За ними біг Білаш.

Вузькими східцями зійшло товариство до церковці, — певне, туди цариця молитувати ходила. Тепер ніч панувала серед образів святих.

Як шалений метнувся Соколець до її дверей, — двері були замкнені. Шукаючи виходу, розбіглися козаки по церкві.

— Сюди, — нараз подав знак Білаш із хорів церкви. Всі троє знову пірнули в малу темну галерійку.

Та привела їх раптом до кухні царської. Світла вже не було в козаків. Ішли навшпиньках і пошепки розмовляли.

Чути було дух смаженини і солоного м'яса. Де-не-де віддихали сплячі кухарі.

— Чекайте, браття — прошепотів Негребицький, — я якусь булаву знайшов, та мені безборонному придастесь.

Раптом Соколець відчув, що наступив на чиюсь руку. Крик обудженого залунав на кухні. Удар булави Негребицького приголомшив обудженого кухаря, але інші прокинулися.

— Лови злодія, — кричали вони, лежачи, бо вставати боялися й не хотіли.

— Держи злодія, — кричали й собі козаки, чиидуж біжучи.

Кухня кінчалася. Перед ними блистало вікно.

Виваживши його, трьох козаків вискочило до саду цариці Марфи Матвіївни, а звідти повагом увійшли до патріяршого дому.

Там були вже серед своїх, — хористів з України.

— Брате, — сказав Негребицький, обіймаючи пана Петра, — ані мені, ані Білашеві, ані навіть добрим Момотові і Меметові нема чого довше в Кремлі залишатись. Викриють москвини, хто їм уночі деспект учинив.

— Що ж чинити гадаєте? — запитався Соколець.

Білаш і Негребицький здигнули раменами.

— Фортuna нас поведе.

Соколець на обох дивився пильно. Були то хлотці

моторні, меткі, до здобування спритні, на свою силу покладалися, і на них самих звіритися можна було.

— Ні, панове-братя, — усміхнувся, — ні, тимчасом обачно коло Москви перебувайте, а мене не покидайте. Тепер бо ѹ мені, ѹ вуеві моєму прислугу велику вчинити зможете. Єсть тут під Москвою наш монастир козацький, — там переховаєтесь.

Та ѹ ми там до весни критимемось...

39.

В сонці апрілевім сніги потоками взялися. Рушили ріки. Тоді ж дороги ѹ стежки вода залягла.

Парували довго — аж висохли.

А потім простяглись підсохлі шляхи, уже волі людській послушні.

«Асобий Іноземський» монастир (Андрієвський інакше званий), де Трембецький з товариством перебував, недавно був заложений. Заклав ѹого поштивий боярин Ртіщеф для «високоучених ченців» із козацького краю.

Учительне братство налічувало кількасот братчиків. Усю Москвию вчили вони шляхетного казнодійства і штуки панегіриків та повінчувань. Їх вірші на всі життя припадки з мелодіями українськими виспівувано по цілій Москві. І хоч нераз палено книги українські, як ерецицькі, однак братчиків з Видленого Чужоземського Монастиря, цар, і патріярх, і всі вчені московські потребували.

Крім виноградарів науки були в тім монастирі і різьбарі і малярі козацькі, а не брак було ѹ виноградарів таки цілком земних, як: пасічників, городників, кухарів, пекарів та броварників. Не брак було ѹ зброємістрів і гарнешів.

Було там кількох сербинів та греків, що втекли з-підтурчина. В мурах монастиря вешталися слуги московські, що братчикам usługовували.

Чисто було, весело ѹ привітно.

А привітно було, ба! — нераз гідні братчики в себе

земляків чи з-під знаку Марса, чи з-під знаку Мінерви гостювали широ.

То ж і тепер, коли на весну вирушав у путь його милостъ пан Григорій Трембецький, отець ігумен Протас Четвертинський по Службі Божій з амвони поблагословив у похід пана Григорія і людей його.

Так стояв на кам'яних сходах, над собою балдахіюм чорне маючи, отець ігумен у мантії й клобуці, свячену водою скроплюючи і твердо та швидко вимовляючи слова молитви.

Трембецький на коні, без шапки — приглядався.

В теплому сонячному дні грали, аж танцювали на конях чорновусий меткий Соколець і спокійний білявий Білаш.

За цею двійкою провадив свій десяток хвацький Негребицький. Чорний кінь його ступав легенько, як панна, а їздець у яснозеленому габачі підбочився, слухаючи дзвоніць монастирських. По обох боках Негребицького їхали джури — Момот і Мемет. Високі й гарячі, вони все сперечалися між собою, і цим разом один на одного напікали пощелки за плечима Негребицького.

Козаки сиділи глибоко в кульбаках. Дехто був одягнений у киптани, дехто в вівчури чорні.

Другий десяток провадив Гавриш Томара, що на Січовій школі зневажався.

Був то козак чорний, присадкуватий, густобровий. Як озирнувся на своїх людей, то всі козаки відразу вище голови трохи носили. Він був найстарший серед лицарства.

Пан Латка їхав у першому критому возі коло архимандрити, вовтузився, потім зненацька задер голову, щоб побачити хто так дружньо та солодко дзвонить.

Однак густо свячену водою покроплений, під намет знову сковався, розмову з дружиною Сокольця зачавши.

По камінних плитах двору монастирського задзеленчали, затарахкотіли вози з припасами й арматою: фузелями, пістолями й ладівницями. Два вози найтяжчі котилися, чвірюю коней тягнені: були там чотири бочечки пороху

гаківничого, а на юному півгак добрий, у соломі укритий, і кулі.

За возами бігли запасові коні і їхало ще кілька їздців, а шаблі їх при боку виблискували проти сонця.

— Нехай же прещедрий Давець-Бог опікою заслонить тебе і всіх людей вашмостинних, отаманію і товариство, — сказав Четвертинський, віддаючи епітрахиль і апараменти церковні діяконові і пономареві. — Пізнали ми тебе і те, що їдеш ти, вашмость, на акцію рицерську, которая і отчизні нашій, хвилево в ярмі пробуячій, пожиточна бути може. Отцевсько і братерсько тобі, вашмость, раду даемо.

Тут Четвертинський іще раз просторо Трембецькому путь словесно накреслив, про небезпеченства говорив і обережним бути упоминає.

Коли ж скінчивши промовляти, жупан цеглястий останнього вершника козацького ледве маячив на весняному обрї.

Поцілувавши перстень архимандрига і шапкою чесним братчикам уклонившись, сів пан Григорій на кобилу ясногніду і погнав своїм наздогінці.

Однак у самій фортеці монастирській спіткнулася кобила його, потім, вирівняна твердою рукою, чвалом пішла через гаєвище підманастирське.

Їхали без пригод.

Московські воєводи не чіпали козаків самі: не багато мали рятуарів коло себе, та й люди Трембецького нікому турбації чи агравації не вчиняли.

Пан Трембецький до поспіху Гавриша прихилив, тож жилавий братчик із своїх людей і коней іскри умів викреати і провадив борзо.

На шостий ранок день розсвітився, а подорожники були вже далеко за Москвою. Минувши поночі місто Коломну, вони їхали день і стали коло села Омут над Окою, повноводним припливом Волги-ріки. Тут забраєло мало-му війську м'яса і хліба.

Гавриш, відпочинок наказавши, вирядив кількох на чолі з Алдохіком до села на роздобутки.

Повернулися фуражери з в'ялою рибою і хлібом, але без Алдокима.

— Притичина йому сталася, — товсирив старий козак із фуражерів, — що на жіночий рід улестився. У тамтейшого попа московського дочка, тілом важка, йому вельми до вподоби припала. Коли паноженився, — торочив, — то й слузі жінку взяти випадає. Тож почав сваритися. Коли ж піл згодитися не хотів, вхопив кумпан наш сокиру з прилічка і до попа присікався. Той, перелякавшись, дочку обіцяв за нього віддати тай то ще сьогодні ввечері.

— Чи ж він ще вернеться до мене? — запитався Соколець і брови нахмарив.

Старий козак махнув рукою і змовчав.

— Не гань його, приятелю, — промовив при тому притомний філософ Латка сонним голосом, — зв'язавши себе з елементом жіночості, не многое позатим почати зможе.

І, поєхнувшись, вклався спати на ніч.

Тоє, крім чат нічних, усі вчинили, бо змучені форсовним маршом були.

А того ж таки вечора пізно Алдоким із своїм тестем сидів на розмові. Це вже було по шлюбі, хоч вельми короткому, та важному.

Смоляне світелко миготіло в кутку й освітлювало велику розгріпану голову попа з широким носом, що з його ніздрів росли вуси, спливаючи на ніколи нечесану бороду.

— А як же віно? — може вдесяте питався тестя воїновничий зять, трясучи по-козацьки підстриженою чуринкою. — Дочку даеш, а посагу не даеш. Та ти ж піл.

— Овва, звідки мені зібрати? — сумно питався тесть, зизуючи на зятя зеленими очима. І вдесяте вилічував свої податки, заламуючи по черзі пальці. — Ти ж сам обліч: архірейське потрійне — дай, десятильний збір — дай, полонянинче — дай, їздне архірейське — дай, тепер іще мита вінчальні, мита судні, мита...

Під час цієї розмови не почули ані зять, ані тестя, що темне подвір'я попівське людьми наповнилося.

Грюкіт у двері обудив якби обох, — вони зірвалися з місця. Згори, з полиці визирнула перелякане помівна.

За другим ударом двері відлетіли набік, а на порозі став добродієць плецинстий і веселий, за ним виглядало більше таких, як він.

— Не бійся, господарю, — крикнув він гучно, — ми, добрі розбійники, тобі нічого злого не зробимо; от тобі моє в тім проводирське слово і хрест. Але чули ми, маєш ти для мене добрий товар, — засміявся він і глянув на лицо з попівною. — Бо я, відважний розбійничок, маю що їсти і пити, але нема мені кому зварити й подати, і хоч кucherявляться мої кucherі, але нема кому їх поськати. Слухай, маєш білицю, — віддай її мисливому.

І при тих словах моргнув до своїх, а розбійники за коси стягнули попівну в сорочині. Дівка, хоч багато плачу й лементу при тому наробила, але коло розбійника стала без супротиву. Тут приголомшений Алдоким отяминувся і, відпихнувши тестя, що спокійно бороду погладжував, на свої лапти дивлючись, до розбійника підбіг.

— Я сьогодні з нею шлюб брав, — сказав важко дишучи.

— То я з нею другий завтра візьму, — сказав розбійник, пригорнувши плачливу попівну.

— І то правда, — сказав до Алдокима спокійний піп, — він завтра з нею шлюб візьме. А ти, чоловіче, не шарпайся, розбійницький голова то не рівня тобі.

Учувиши тоє, глянув слуга на попівну, в неї останньої поради шукаючи. Але та, хоч плачуши, крізь пальці цікавим оком на стать молодого розбійника накидала.

Сплюнувши, вибіг Алдоким по невдалім одруженні і попростував до табору.

Вдосвіта прийшов послухати оповіді Алдокима і пан філософ.

Алдоким саме стояв на варті на березі ріки. Тумани білі повзли над водою.

— Не шкода тобі жінки? — питався філософ.

Алдоким задумався. Потім набрав пригорщу води у ліву руку. Набрав, показав, вилляв і набрав знову, але в праву пригорщу.

— Чи однакова вода була в обох? — запитався.

— Однакова, — здивований рік Латка.

— Так і жіноче єстество у всіх жінок однаке, — промовив Алдоким тріумфуючи. — Чи буде та, чи інша, — однаково.

І все ж зідхнув при тих словах трохи.

40.

Кілька днів минуло, і подорожні, оминувши Переславль і Рязань, усе зближувалися до Волги.

Маючи цидули від Четвертинського, на відточинек стали в Дудіному монастирі над Окою. Братчики, а було їх понад сто, усі були з України. А тут світло віри Христової ширили між поганами.

Від Дудіна монастиря плів полчок Трембецького шістьма великими плоскодонними лодками тутешніми, — стругами.

Води Оки котилися все повніші і ширші, на хвилях її нераз колихалися нагі, почорнілі, зв'ялені сонцем тіла забитих.

Гавриш був усе чуйніший, боючись наскоку чи то невільників московських, чи то вже степових татар.

По двох днях плавби флотилії Трембецького, показався перед їх очима невеликий але дивний город. Хоч видно було там дерев'яні церкви, та над усім вищилося кілька камінних напівзруйнованих веж татарських.

Був то Кассимів город, столиця підбитого і знищеноого Москвою татарського князівства.

Пан Григорій наказав тоді тихцем до берега прибити: хотів він кількох татарських добрих слуг до веслування найдняти в Кассимові.

Знаючи ж від ченців Дудіна монастиря, що на замку перебуває молодий князь Рес-Кичі, удався з філософом і небожем до нього.

Коло замку з мурами, вельми надшарпненими, височилися мечеті мусульманські.

Кілька малих слуг у тюбітейках вибігло назустріч кумпанам, — вони ледве второпали татарську мову пана Григорія. Взявши від нього подарунки: тютюн і пляшку канарійського вина, слуги зникли. Мандрівці чекали у присінку.

Раптом двері відчинилися і кільканадцятилітній, але вже згорблений Рес-Кичі вийшов назустріч ім у супроводі свого дорадника, високого смугллявого кримського татарина. Обоє були вбрані в золототкані халати.

Тепер, коли кримська татарщина пана Трембецького стала зрозумілішою, розгорілися жваві речі гостей і господарів.

Випитавши, хто вони і звідки, і чого хочуть, заспокоїлися обидва татарове і на неприхильне для Москви слово українців відповіли ще неприхильнішими.

Москалі, підбивши хитрими словами й обіцянками малого татарського царя з князівством, скасували військо його і господарювали як хотіли. Обкрадали села, сіяли розпушту в місті, а юриби черні без проводу і стриму, як вали моря, перевалювалися через безборонне князівство.

Тепер вони жадали, щоб молодий цар Рес-Кичі змінив свою віру батьківську на московську.

Тут темне лице кримчанина ще більш потемніло, його великі карі очі блиснули гнівом, він звів руки до неба:

— О, Москва, отрує, — крикнув він, — хмарами невільництва закрила ти наше блакитне небо, наймогутніше джерело злочинів і руйни, будь же ти проклята! Будь проклятий той день і година, коли за намовою Москви пішли ми на шлях неслави й убожества...

З затисненими п'ястуками завмер, заплюшив очі, покхилив чоло татарин. Тільки сіра блідість сорому укривала поволі його лиця.

В тій тиші скрипнули двері. Дорадник царика розплюшив очі і глянув тривожно.

То згорблена бабка і мати Рес-Кичія ввійшли, несучи масло, баранину і гострий татарський напітко, кумис.

Всі хвалили їжу й кумис, а найбільше кумису пив молодий Рес-Кичі.

Коли ж відійшли жінки, залишивши гостей при пахучих пасках м'яса з часником і цибулею, молодий Рес-Кичі, похитуючись помірно, заопівав старовинну пісню: «Лист із Кіпчаку», а потім заплакав і обтирав сльози сорокатим затялоzeniem рукавом халату. Тимчасом кримець увесь дрижав від гніву. Ненависть пульсувала в його артеріях. Він випростувався, він, здавалося, виріс:

— Не плач, князю Рес-Кичі, не плач, — говорив він, — послухай мене:

— Бачу я, як знову їздять по наших незліченних селах гірських і степових швидкі тавашихи і сурмлять тонко.

— Бачу я, як рушило дев'ять великих крайів по лівім березі ріки Оксус, і ще дев'ять блакитних гірських і зелених, степових.

— Бачу я, великий червоний бунчук із золотим півмісяцем розпустив свою огняну гриву на трикратно дев'ять татарських царств. Двадцять сім курултайв диспонують: ставайте під свій бунчук! Двадцять сім царів татарських стає під бунчуком.

— Бачу я, як муром півмісячним стало найстрашніше військо в світі, їхні жовті лища дивляться ні злісно ні лагідно, їхні скісні очі світяться. Стоять вози, запряжені в гі-маляйські волі і перські бики, стоять сотні бойових слонів. Стоять червоні томани, червоні їхні бунчуки, червоні шоломи, червоні списи й булави, червоні сідла, червоні панцири... Стоять томани жовті... зелені... білі... Стоять чамбули гірняків і чамбули степовиків. Мулли моляться за начальників і військо, поети голосно декламують хвалу героям татарським...

— Добрий вітер розтріпує півмісяць із бунчуків. А коло найбільшого бунчука сидить янгол татарів, — він кличе Тімурленка за свого везира, а Джінгісханові дає мангалай цілого війська. І стає все військо навколошки і посилає молитву до Бога.

— А янгол татарів каже:

— Ось стоймо ми над Волгою, в пречудовій долині

Урдепе, перед нами край невірних, що знищив нас і славну Казань.

— Тоді бере пригорщу чорного пилу, кидає за вітром і рече: — Як цей пил чорний, так нехай від поразки із-чорніють їх лиця. Вам, татари, над широким світом владу віддаю і право.

— Нехай кожен із вас поставить всяку з голов невірних, а глину замісить їх кров'ю.

— Потім янгол Татарії дає знак рушати.

— Рушає кіннота, рушають сапери, рушає піхота, рушають метачі вогня, рушають будівничі мостів...

— Солодко і страшно виуть бойові сурми, голосно бубонить великий барабан, а вереск незліченних військ почав жахом невірних, як плахтою...

— Чуєш, війська кричать: сюрюн! сюрюн! сюрюн!

І з тим криком, як рись, скочив кримець наперед, не-самовитий, нічого не бачучи перед собою, скочив, спіткнувся і впав. Він уже не піднісся, тільки боки його роздималися, як боки тяжко раненого коня.

Потому пробули кумпани в татар недовго. Ніч зайшла, як їх трійка саме скрадалася до своїх «стругів». За ними йшли найняті татарські веслярі з подарунками князя: маслом, м'ясом і медом.

41.

Перший «струг» був найбільший, він ніс вантаж коло сотні лястів; невелика гарматка виглядала з-під рядники. На переді лодки лежали коло неї камінні кулі і мушкети. На першій лодці були найсильніші веслярі.

Пан Григорій у чорній бурці сидів коло півгака, не відриваючи гострого погляду від далечини. Неохоче вро-нював він слова, мовчазливістю афект нетерпливості укриваючи.

Смутний Алдоким, як великий пес, простягнувся коло ніг козака-купця, готовий до виконання його наказів.

Соколець із Марією з зеленої вільшини собі ніби ку-бельце звили і, сидячи в ньому, раз перебліски світла у ріці ловили, а раз світло в своїх власних очах.

Тільки домінус Симеон Латка-Старушич, морщучи чоло і сухі пальці розчепіривши, в онії довгі пальці і розум свій і все, що діється довкола, хотів гідно вловити.

— Глянь, пане, — говорив філософ до непосидющого Гавриша, — усе ширшає ріка... Коли минули ми город Вижній, по правому березі Волги повсталий, уже іншого рода татари дивляться на нас із берегів надволжанських — поганські череміси з довгими косами. Дико тут вельми: витя бестій лісових опримують мене, а трупи, в воді пливучії, упереджують. О, той аер надволжанський...

Але запорожець не слухав філософа і раптом крикнув до своїх людей: — Лодки стягнути! До мушкетів і пістолів!

Всі п'ять плоскодонних «стругів» з людьми, припасом і кінами зблизилися до шостого найбільшого. Грубі мотузки і ланцюги зв'язали їх в одно.

Веслярі почали веслувати помалу, льонт лівгака залишився, а очі всіх були звернені у бік великого «струга», що ловолі зближувався, йдучи проти течії. Був то радше кораблик дивного кшталту на двісті, двісті п'ятдесять лястів.

Здавалося, — він теж найжиться мушкетами, пропливавочи коло суден незнаних.

Однак ні: на бургшприті корабля з'явився чоловічик крикливий, що почав кричати і руками вимахувати. Він тримався великої залізної ліхтарні, а вітрець розкуював його чорну бороду.

То був перський купець. Його чорні очі були повні тривоги й надії, як судна козацькі з наказу Гавриша повернули. Коли залунали привітальні вигуки українців, грубий перс перестав трястися і зацьвенькав мішаниною татарських, слов'янських і перських слів.

Залога купця збунтувалася проти нього, татарські й московські наемники хотіли забити горстку персів разом із господарем і заволодіти кораблем і крамом.

Тепер усе змінилося.

Гавриш прийшов на поміч купцеві, проводирів збун-

тованих наказав зв'язати, і по короткім суді їх вкинули до широкої Волги.

Радості купця не було границь. Сівши на червоних подушках, б'ючи рукюю в груди і хилючи голову, він за прошував офіцерів української фльотилії на ширазьке вино, солодощі і кухлики маринованого часнику. Шаліючи з радості за врятоване життя й маєток, він наказав слугам сурмити в сурми. Він підносив позолочену чарку, просьчи в гостину до себе, і його лиса голова блищала щастям.

Пан Григорій Трембецький, здавалося, не чув нічого, не бачив нікого. Коли ж Соколець торкнувся його ліктя, якби обуджений, він зірвався на рівні ноги, обвівши всіх немигаючим, твердим зором, витягнув поволі свою правицю і мовчки вказав на ще нездобуту дорогу.

Сміхи й галас урвалися, веслярі посідали до весел, ко-заки вернулися на свої місця.

На пам'ятку лишився їм човен, подарований купцем, повний бочок із ікрою, медом, і кошки трецьких оріхів, винограду, гранат, жердель і морель.

Фльотилія козацька минула Чобоксари, Какшаю, Сві-яжськ. Жовта Волга плила все повноводніша. По правім боці виблискували проти сонця крейдяні гори. Ліси диких вишень пнулися понад самоу воду. Стадка диких свиней ви-бігали з лісів, щораз частіше зустрічалися чорні, велиki, дуже сильні водні птахи, баби-птиці, що сиділи поважні, ловлячи риби до своїх мішків попід дзьобами.

Вгору рікою плили низки човнів купців перських і черкеських.

Зрідка траплялися лодки із стрільцями. Вони не за-чіпали Гавриша з його людьми, — недавно завойовані краї татарські і так не легко було втримати в шорах.

Попід Казанню, колись славною столицею царства татарського, фльотилія проплила вночі. В Казані стояв найсильніший гарнізон московців.

Щораз частіше на берегах з'являлися кінні постаті, що при наближенні суден зникали в густих чагарниках. Були то або степові татари, або калмуки з їхніми союзни-

ками, кончаками, розбійним людом з-над Дону. Гавриш наказував якнайбільшу обережність. Одної ночі впіймали українці двох людей в човні, що зблизились потай і сокирами хотіли перерубати мотузи якорів козацьких.

Його милості пан Григорій Трембецький цілими днями слова не сказав, на жадне лице людське глянути не хотів. Сидів у своїй бурші, обличуючи нетерпеливо час наближення до Арбухіма. Його несамовитий погляд і мовчазність гасили на лодках усяку розмову. Веслярі перестали співати, а удари їх весел були частіші.

Береги Волги почали мінятися. На правому березі зяяли великі викопалища соли. Приліплени до сточиш гір, забіліли плоскодахі, камінні халупини.

Бовваніли далекі могили, висипані рукою людською. Виростали в далечіні цілі міста білі, нерухомі. Серед домув, ніби серед зростів губок, струнчились мінарети. Але все було мертвє, якби виявлене мечем деопота Москівї. Зрідка полохливі чакалки скиглили серед німих мурів, що пам'ятали ще Тімурленка.

Найбільше місто з зустрічених, біле й нерухоме лягло між двома якби однаково стесаними горами. Полуднє червневе висіло над містом гарячим покривалом. Високо вгорі, у безхмарному небі тремтіли цятки хижачьких птахів.

Веслярі татарські зірвались із своїх місць:

— Арбухім! — закричали вони.

Пан Григорій уже давно вдивлявся в той беріг. Він не чув команди Гавриша, ні хлюпоту лодок, що приставали до берега.

«...а між тою горою, — повторював роздумливо, — поміж двома горбами лежить камінь десять ліктів завдовжки...»

І раптом завважив великий білий камінь поміж берегом і вимерлим містом.

42.

В очах його милости пана Трембецького блиснуло таке мовчазне шаленство і воля, що коли він зійшов на

беріг, всі хилили перед ним голови, не зносячи близку його очей.

Пан Григорій чув, що ввесь нап'ятий як тятива лука. За всі знущання, всі труднощі і небезпеки мав йому камінь деспота заплатити.

З-під того каменя мав видерти козак найбільший скарб Московії.

Цар напевно зібрав найбільші скарби і, як завжди таємничий і неймучий віри, укрив їх тут на найдальшім пограниччі Москви, в Татарії.

Сутеніло.

Довкола великого каменя люди пана Григорія в поспіху відгрібали землю, а філософ Латка, сидячи на камені, читав вирізьблені порослі мохом слова:

«Буде ти мя подимеші —
Добро тебі будеть».

По читанню ногою пробував, чи є ще знак деспота Московії, грецький орел і чудувався, орації промовляючи.

Орацій тих ніхто не слухав.

— Певне деспот усе найцінніше із цього краю укрив попід каменем:

Чи ж гутняві голоси попів не твердили денно і нощно москвинам по непотребу щастя і власності, чи ж як тій ятли довбячій не вдовбили у голови московській радости окраденим бути?

Чи ж тое обтесування людей московських із усіх мислій натури людської, окрім страху, не натнуло їх піл стопи деспота-окрадателя?

То украдення людям весолошів, ограбування з надій і афектів натуральних, чи ж не дасть великого скарбу?

Чи ж скаженство батогів свистячих, на похилій спині спрямоване, чи ж мордерство кожного, що спину розігнути хоче, чи ж не дало воно деспотові з Кремля сірих слуг хоч однакових та із самої криці?

Тут лежить усе, для чого свистіли в Москві батоги і падали стяті голови, тут лежить те, для чого найбільше зло довершене було.

У цім скарбі великім тое зло — оправдане буде...

Із затаєним віддихом слідкував пан Григорій за кожним несподіваним дзенькотом лопати.

Вдосвіта камінь був обкопаний довкола, велику яму викопано обіч. Треба було лиш мотузами зсунути, звалити камінь до ями, — і доступ до скарбу був би вільний.

Козаки падали від утрудження.

Нетерпеливість перелинула лицем пана Трембецького.

— Викотіть бочілку меду і бочілку оковитої, — крикнув він.

Горілка підбадьорила козацтво.

Наглив їх пан Григорій грозъбою і просъбою.

В напрузі вхопило кілька десять людей ті мотузи. Тягнули, покрикували усе голосніше.

Величезний камінний бовдур сколихнувся. Крики козаків гострішли. Якби стогнучи, підводилася камінна маса.

То було за поволі для шляхтича. Пан Григорій не витримав і сам кинувся до мотузів.

Чорна скеля виблискувала в блідім світанку вогким сподом, ба! — завагалася, посунулася і впала із підземним, тупим стогоном в іншу приготовлену яму.

Трембецький покинув усе і підбіг до того заглиблення, де лежав камінь. У ямі під каменем була тільки вогка земля. Потім з гори, з купи землі звів очі на самий камінь. Слючатку без мислі, потім став придивлятися напружено, майже не розуміючи кількох слів, виритих нерівно і поазіятськи переплетених між собою.

— «Пошо шукаеш, нічого бо тут не положено», — прочитав тоді гостросно здивований філософ за плечима Трембецького. Прочитав і об полі вдарився, присідаючи. — Іносе, — мовив далі Латка, на теє бундючний тиран навверле світовим звичаєм Москву молотив, щоб «нічого бо тут не положено» вирізьбити?

Бо ж тільки черви воруваються під цим каменем оного тирана.

Тихо стало.

Пан Григорій очі закрив рукою від сорому і врази душевної. Він говорити не міг, в горлі йому пересохло.

Здавалося йому, — хоч день був — потемніло все довкола. Клубами тьма з викопаної ями плила і стелилася на його дороги, на думки, на жовту Волгу, на дичаву столицю московську.

— Шукайте ще, — витиснув слова з себе, однак і випростувався. — Може цар їхній словами тими вискалившись, однак і сковав дещицю.

І побачивши, що козаки, хоч неохоче, почали землю розгрібати, відійшов кроком важким, аж олив'яним. Не видко його стало.

Копали козаки ще довго. Та вже й філософі надокучила та забава. Узвинши вудки і лагідного Білаша, над Волгою на березі, мов на припічку, вмостившись, торочив. Боліло його серце на такий жарт неретельний із скарбом, а вже більше за чим іншим боліти починало.

— О, чоловіче рицерської нації! Бо з неї єсмо ти, Білаш, і я філософ мандрівний, — жалібно вистогнував пан Латка. — О, чоловіче рицерський, що ходиш згорділly серед сарацинів барбарських, а того не знаєш, що єсть для тебе опорою проч неба: тільки земля, альбо отчизна найсолідніша.

І відмахнувши комарів, підвівся філософ, кинув вудилища і з сльозами в очах руки простягнув у край західній неба.

— Горе мені, горе, отчизно, матко моя, Україно! — прорік. — Син твій заставив тебе на поталу і субмітацио людей строких, ненавідячих віру нашу, ученості і історію вікопомну! Отчизно моя преславна, козако-русська, зглянсья на тоє, що субмітувався непотрібно химером, пшениці твої для плевелів покинувши! Для землі отцевської, Богом призначено мене і, чую, до оної землі повернуся, марне часу не гайнуючи!...

Зашелестіла ліщина побережна і вийшов до обох русичів смутний пан Григорій Трембецький. Він почув лямент жалібний філософа і дивна, внутріна сила змусила його вийти над беріг і також вдивлятися в західнього неба край. Довго так стояв він. Потім очі його зустрілися

з очима смутними пана Симеона. На тое обняв пан Григорій філософа міцно і доброго Білаша пригорнув.

— Покуса впала на мене велика, панове-браття, — сказав голосно. — Купецька кров в мені заграла, зацній кумпани. Індії нові і Хіни спанувати, здавалося, буду міг. До обудження духу владичного і утвердження сили матки нашої, України, авкзілярним, думалось, буду. На тое все тепер креповій фльори завісити буде треба. Ошукала мене чужа земля.

• — До своєї землі вертатись треба, друже мій і кумпане любий, — докинув стиха Латка.

— Так, — скрикнув гнівно пан Григорій, срібний єфес своєї шаблі-гамалії мимохіть стискаючи, — так, я ще й по тое спішусь вернутись, щоб oddати одній личині діявольський довг овій. Нігде не втече від мене той, хто мене ошукав. Не тільки я, але й він, мій дорадник, князь Шуйський, в нещасливий аспект для себе тую акцію московську зечав. Тяжкість руки моєї пізнає, ба, й незадовго! Мого добра, маєтку і здоров'я нещасливе змарковання пригадаю я зводникові тому, камратові і святоші. На поглум візмуть, на шибень, на паль москаля!

Стишеним, важким голосом погроzu закінчив, говорити більше не хочучи.

Стали тоді всі троє на нараду: як на землю козакоруську вертатися.

Не легко то було з-над Волги і Московії крізь стели до зеленогайної отчизни пробиватися.

— Добре, хоч скарб нам не тяжитиме в дорозі, — жартував Білаш, — добре сталося, що ми того скарбу не знайшли.

— Овва, — сказав хтось веселим голосом, — овва, пане-братьє. Може ти ще не знайшов, а я вже свій скарб тут у руки взяв!

І стежиною зійшов над воду його милості пан Петро трохи під чаркою, але не смутний. У руках клунючик ніс.

Тroe козаків, здивовані, й слова не сказали на тое.

Тоді дан Петро, сміючись, з клунючка одпеленав не-

мовля, що червоне, як рачок, ручками до їх вусів тягну-
лося.

— Ось мій скарб, — сказав Соколець, — донька
знайшлася в мене.

Усміхнулися козаки.

А найбільше філософ придивлявся до малоті, що й со-
бі, здавалося, на нього карі очі і мружила.

43.

Ідучи все на полуднєвий захід, кілька десять козаків
пана Трембецького мали неабиякий клопіт через бездо-
ріжжя, болота й ліси між Курськом і Волгою. Вози і ван-
таж треба було вкінці лишити на призволяще. Били зві-
рину по дорозі, оминали більші розбійничі купи, пере-
пливали ріки, а назустріч їм ставали усе нові перепони
й небезпеки.

Але ніхто не згинув. Чуйні і невтомні були для това-
риства отамання: пан Трембецький, Гавриш і десяцькі.

Дружина Сокольцева іхала, як і всі, на коні, її мала
донька гойдалася в колисці-кошику при коні.

Пан Латка не раз на розмову з покозаченою італій-
кою ставав, але й часто свої питання вривав несподівано.

Це було на прогайльовині, повної запаху медунок,
коли, обіч ідучи кінно, запитався Марії пан Латка:

— А на яке ім'я, пані, доньку охрестити?

— А, певне, Beatoю.

— Чому ж Beata?, — знизив раптом голос філософ.

— Бо мати моя так мала на ім'я.

— Бамбіна жінка?

— Ні, взяв мене добрий Бамбіно за свою, пане. Моя
мати вмерла, мене породивши. Моя мати була мандрівною
танцюристкою з Льомбардії.

На її слова зблід філософ.

— А батько? — запитався дуже стиха.

— А батька свого не знаю. Мужеський, підлій, під-
ступний рід то був. Покинув мою матір ще перед нар-
динами моїми.

— Чи ж то такий був недобрий чоловік?

— Не хотіла б я його спіткати, коли він живе ще,
— одрікла твердо молода пані і голову схилила, щоб не
вдаритися од галуззя.

Схилив голову і філософ, але того дня не підвів її
більше.

По тій розмові зміни настали.

Старий учений не хотів говорити з ніким, і, здава-
лося, більше зміршок з'явилася на його подовгастих ли-
цях.

Ліси кінчалися, степові трави оплутували ноги ко-
ням. Білаш ставав у стременах і, як хорт, у ніздрі втягу-
вав степовий знайомий подих. До леготу трав насторо-
жувалися козачі серця.

Одної ночі, коли всі, крім варти, спали коло вогни-
ща, що тліло, пронизливий крик обудив подорожніх.

— Де моя дитина? Вовк украв мою дитину! — кри-
чала Марія несамовито і витягала руки в глибину тем-
ного степу.

Вона спала міцно. Тимчасом кілька голодних чака-
лок, полошучи коні, продерлося крізь загороду з дерену
і глогу.

Молода білоголова*) по пробудженні узріла лиш
спину вовка, що втікав із немовлятком у сповітку в пащі.

Двох єздців кинулось на конях у темну ніч. Був то
пан Соколець-Вяжевич, а другий пан Латка-Старушич.

Кінь Сокольця не довго ніс свого пана, спіткнувся,
захропів і з жалісним стогоном упав, зломавши ногу
в кротовинні.

Киргизький бахмат ніс філософа рівно. Пан Латка
Іхав навмання, повний безнадії. Ревний жаль стискав йо-
го серце, не знав він, за ким йому більше смуткувати: за
матір'ю чи донькою!

Він то пристішував коня, то кидав усе на ласку Бо-
жу.

Здавалося йому, що розмовляє з умерлою танцю-
ристкою, і голос його був повний просьби й покаяння.
Потім почав молитися до Пресвятої Діви так гаряче, що

*) Білоголова — жінка.

чув душу свою, вилітаючу із словами молитви.

— Не для себе прошу — негідний я того, — для душі чистої дитячої!

І раптом почув незадоволене квіління немовляти.

Серце його билося вельми, коли, викресавши огня, зблизився до білої кулки пелюшок. Дитина кричала незадоволена і здорована. Порохлива чакалка не зробила їй нічого злого і кинула немовля в степу, налякавши криків погоні.

Іншу теплішу молитву над згубою створив Симеон Латка і, взявши дитя на руки, рушив пішки до далекої зірки таборового vogнища. Киргизький бахмат ішов, як пес, за ним.

Радість молодої пані була тиха, тільки сльози плили по її щасливому виді. Перед філософом навколошки впала.

— Ти якби вдруге дитину життям обдарував, — лебеділа вона, цілуючи руки збавителя, — тож можеш батьком її, малої, назватися. А що батька має, — вказала вона на звеселілого Сокольця, і сама усміхнулась крізь сльози, — то будь ти для неї дідусем, а для мен: батьком.

Тоді взяв її голову старий у свої дрижачі руки, поцілував в чоло і притулив до грудей своїх. А серце його заграло молитвою, для котрої слів знайти не вмів. Коли ж випустив паню Марію з обіймів, лиш сказав тихо, як легіт:

— Дитино моя!

44.

Степова трава рвалася до гарячого сонця, все своїми зеленими хвилями обливаючи.

З того моря степового пісня козацька вилітала разом із стрепетами і дрохвами.

Розплivalася пам'ять про московські однакові городи і покалічений люд тамтешній.

— Вольності небо над нами, мосципанове любі, — казав філософ, трясучися на своїому бахматі. Тож за-

містъ читати по книгах, почав читати по блакитному аж дзвінкому небі українському.

Все менше зустрічали подорожні куп і загонків розвійничих, тому фольгували собі козаки, по двох по трьох, на лови вибираючися. З луком, чи з мушкетом св. Євстахію служили і Соколець і обидва десянькі з Білашем, і навіть Алдоким з приятелями своїми, Момотом і Меметом.

Його милостъ пан Петро польованню зволився найбільше. Приносив то степову козу, то дрохву, забивав смачних стрепетів, ганявся за туркушками, що їхне м'ясо смачніше за куряче.

День по днієві Україна була близчче.

Ото ж одного дня, женучися за горбоносим сайгаком, натрапив зором молодий козак на великий табун коней, що в долині у чагарах були під опікою великих лісів, подібних до вовків. Коло величезного вогнища в глибині долини зібралося кільканадцять табунників-гайдарів.

Були то люди підвідкі, що з малечку не знали ані трудовитого життя селянина, ані гордовитої долі козацької. Луками й келепами боронилися від степових кочовників і вовків. Жили під широким небом, навіть на зиму до краю не приходячи.

Доброї слави не мали, тож пан Петро з коња зсів і з-за кущів ялівця до гайдарів здалеку приглядався.

Вибирали собі старшого, і саме на цей вибір натрапив козак.

По криках, реготі і співах вийшло десять найпоставніших, що поволі складали з себе шкури, широкі ласи з кресалом, полотняний одяг, аж станули нагі, великі, гнівні перед вогнищем, що бухало стовпом вогню й диму.

Десять поставних кинулося до борні. Їх бронзові спітнілі тіла блищали проти полум'я. Коли хтось був подоланий, противник кидав його просто в отнище, аж той, попечений, утікав.

Вкінці лишилося тільки два гайдарі крем'яні із бичачими каркэмі. Їх м'язи грали під шкуюрою як мотузи.

Однаково були сильні, один і другий, взявшись попід пахи, камекіли, вrostали в м'яку землю тяжкими ногами.

Насмішки й передражнювання глядачів усе зростали. Ралтом один із них зручно вхопив другого впоперек і підніс над головою.

Всі стихли. Стovpt диму й іскор ударив у небо, а йому завторувало ревіння гайдарів, що тішилися.

Коли попечений боєць вибіг із воїнища, його суперник уже підносив з землі проводирський келеп, потім вискочив на неокульбаченого коня і, позен очайдушності, змусив коня гальюпом об'їхати довкола гайдарської ради.

Вибір найстаршого гайдаря скінчився. Його під владні на привітання піднесли йому великий бичий ріг, повний іхнього напітку: горілки з медом і перцем.

Пан Петро, надивувавшись, до своїх поспішив, а прибувши до загону, смутне видовище уздрів: вельми біладій Алдоким на жулані, нап'ятім між двома кіньми, колихався. Якийсь навіжений здобичник стегновий пострілив слугу з лука. Кров і жовч зрошували правий бік його. Не помагала ані присипка землею, ані зел напари.

Тяжко стогнучи, звернувся Алдоким до свого пана, пригадуючи йому Нарву, подорож Волховом, через ліс прокрадання, Москву — і врешті, останню акцію козацьку над Волгою.

Уста його чорні, запалі очі й рана кривавлячая доздавали смутку Сокольцеві не менш, як слова болісні Алдокима. Ба, і Алдоким не був тепер той самий, що в Нарві: з-зовні більш до бравого русича був подібний, а й внутрі духа козацького і гордості набрався.

— Ви, мої панове, — говорив Алдоким, — ви мене навчили в очі просто дивитися, жити чисто, та як треба, то й пеклу самому не піддаватися. Ічувся я коло вас, як коло старших братів.

— А над усе, — слова свої так закінчив ранений, — тужно мені і вельми болісно, що чую я, не видать мені козацькоруської України. Нераз слухаючи розмови паз-

нів своїх, радів я нишком, що той край, молоком і медом
і свободою спливучий, побачу...

І по цих словах знепритомнів вірний слуга, гарячку-
вав, маячив іще до вечора, а ввечері душу прости Панові
Небесному віддав.

Коло границь краю, для нього обіцяного, поховали
козаки Алдокима.

Близько вже були ті граници.

В степу крім гайдарів, скотарів і чабанів з їхнім по-
пасом зустрічали подорожні невеликі загони, до воєнних
подібні, а одначе не воєнні.

Везли на своїх возах плуги, а обіч — клали луки
і списи.

Були то люди відважні, фортуні вірячі, що їм по-
служить у незнаній стороні. Тісно їм було в себе дома,
— тож забирали жони й діти, струмент й худобину, ви-
биравали отамана і йшли по землю, цілі села в степу закла-
даючи.

В сутіні вечора не раз бачили козаки пана Трем-
бецького в сім рядів вози стоячі і ланцюгами пов'язані.
З чотирокутника возів тих пахнув куліш із салом і кро-
пом, і неголосне слово або пісня віялася понад травами
теплим вітром.

Нетерпеливилися всі подорожні, землі заселеної ще
не видячи.

Та одного дня, саме в полудень, Білаш із Негребиць-
ким, що наперед висмикнулися, назад повернулися, гу-
каючи:

— Фігура стоїть, — відай, чи не наша?

Шеликий загін козацький вблишився до фігури, кіль-
канадцято бочівок із смолою в пираміди уstawлених, що
їх на випадок тривоги запалювано.

З комишової хатки при фігури вийшло кілька людей,
вивели коні з дерев'яного огороження, осіdlали, і май-
нули назустріч козакам.

Пан Григорій із Сокольцем, Латкою і Негребицьким
теж острогів своїм коням дали, до тих скачучи.

— Де ідете, пощо й куди, і хто ви такі? — присад-

куватий владир того бекета сторожового запитався. Мав на собі жупан, а люди його в свитках були.

На той шорсткий голос без респекту скипів гнівом його милості пан Трембецький.

— А хто ти сам такий, добродію? — сердитий прорік, — чи ж годиться тобі із твоїми простими людьми тут на варті перебувати? Який воєвода послав тебе, чи староста, чи може інший який дигнітар?

— Бачу, що здалека ідеш.

— У всім краю нашім ні воєводи, ні старости, ані судії, ані писаря ніт. Боже дай, здоров би був пан Богдан Хмельницький, а в нас пан полковник за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю.

І трусцем свого сивого коня обернув, рушив і додав твердо вже здалека: — Ми ж за ласкою Божою не естесъмо прості, але естесъмо рицері Війська Запорозького. А по тому слові ідьте собі, мосціпанове, здорові.

45.

В яругах і байраках почали виблискувати вікна пограничних сіл. Білі мазанки ховалися, якби перед насоками чужинців, карк пригинаючи, але що далі сміливіша-ли. Ось уже не одно розложисте село з примхливими вуличками, садами й веселими вітряками на пагорбах зустрічало товариство подорожнє.

Не дуже був звеселений його милості пан Григорій тим, що звербовані Військом Запорозьким прості люди на границях отчизни стали. Ще прикріші були йому селяни. Два роки вистачило, щоб по вигнанню магнатів і їх прихильників люд посполитий тутешній про сливе сім десятків літ панування Корони Польської забув достеменно. Якби не знати, де старий порядок подівся.

Гай, гай, ізвидси ж, із Лівобережжя, з землі полтавської й Переяславської виходили люди, що не зарікалися йти з Павлюком, Гунею, Трясилом. Криваво за те платили. А заплативши, своїм життям почали жити.

Мужчин небагато зустрічали.

Та й ті мовчаєні ходили та гордовиті, скоса тільки позираючи на добрі коні козацькі подорожніх.

— Ім, посполитим, тепер здається, — кинув пан Григорій невдоволений, — що лиш він на коня сяде, то й козак із нього, а що козак, то й вольності найбільшої живатель.

Однак внутрінє потерпав пан Григорій, що при такому розворушенню посполитих кривда станеться станові купецькому, особливо збіжжям торгуючому.

Проте філософ Латка-Старушич у рухах повільних, але певних, у поглядах сміливих, у якісь ніби чванькуватості селянській великий сенс убачав:

— Єсть то, зацній кумпани мої, привдивеє *Nationis Cosacorum opinio*, през оних селюків виражона. Тож о вишіменованих щастя запитати годиться, — додав.

Саме проїздили козаки коло великого городу селянського, де молодиці й дівчата, літками різного калібра виблискуючи, ріпу викопували. До однії баби найгрубшої, але крепкої статури звернувся філософ:

— Повідж мені, наймильшая бабо, — примильно гукнув, — чи тепер автентице по панів вигнанню можеш щастям і уконтентуванням душі похвалитися?

Виспеціфікованая філософом баба прудко до вченого обернулася і, під боки взявши, багато деспекту для Симеона Латки словом своїм учинила.

Учених слів не зрозумівши, спроста відповіла:

— Габелку, іродова душа, халамаднику, — кричала сільськая матрона, — а чи ви мою найлуччую цибулю не витолочили чисто, чи мою моркву й капусту не покрали козацькі ваші когі? Бачу я, що хто кінно до нас прибіжить, той у нас і панувати хоче, і мій город толочить...

Тут бабі опецикуватій, на вшеляку владу лихій, слів певне не вистачило, бо затряслась дуже, ногами затупотіла, а потім обернулася, піднялася і учёному питальниківі горішнє лице своїх товстих ніг указала.

На теє регіт, як грім, спалахнув од постатей козацьких, аж перелякані шпаки, галки і ворони із гнізд своїх

зірвалися і стривоженими згаями високо в небі закрякали.

Стелилася дорога товариству вздовж Ворскли, на Псьол і Веприк, на Обухівку, Хорол, на Сулу і самі славні Лубні.

Подорожні минали села і містечка одно по однім, а провадив їх пан Григорій, милостею помсти сам проваджений. Не міг він тільки, як добрє урожоний, з дивною новоповсталою гордістю селюків помиритися.

Бо ж не одно село ошаньковане обминати їм доводилось, а навіть літи сільські на них іздалека лозинами намірювалися, села свого боронячи. В інших селах, менш бунтівничих, уже влада козацька отаманів сільських настановила. Ті ж нікого не пустили через своє село, не випитавши, хто він і за чим іде?

— Еге ж — казали отамана по розмові, задумливо костуром об чоботи постукуючи, а чуючи за собою помічників із ратишами, косами й рогачами. — Еге ж, так то воно так, а все ж не знати, чиї ви і звідки? Бо ми від самого його милости пана Богдана тверде слово маємо на те, щоб лихих людей в'язати, котирії замішання чинять і нашими не хотять бути.

Такій слова гнівали пана Трембецького, але він не сперечався, велику пертурбацію умислів, бистрим оком понявши. «Шаленства опилися» — говорив і тим себе потішав.

Подорожні саме вступили в граници полку прилуцького, аж саме під Дептавкою, Стричівкою і Самбором обійняв їх ліс, що лісів таких не густо було у тамтій стороні горбованій, джерелами і річками переплетеній.

— Ліс єсть то місце для тих, — говорив Симеон Латка, на конику трясучись, — котирі люблять собі ліпше ніч анижелі день. Оних людей тепер, бачу, на землі козацькій премного стало єсть.

— А дня хочутъ ції люди наші, — буркнув пан Григорій, в темряву дивлячися зимним зором. — Дня хочуть, а нощ неповстяглих афектів у собі мають.

— О, приятельмо і друже зацний, трудная антилогія

у словах тих твоїх і правдивая однак вельми. Афект диспропорції і дискордії добрую славу предків загубити може і отчизні злую гибелль учинити. Тільки афекти сувалі і лихи владою в собі смиривши, вірі своїй послушна, звичай жить Нація Козацька.

Мовчки їхали козаки лісними стежинами.

Тільки галуззя галяви лісної під копитами коней тріщало, і вогники люльок тліли серед сутені бору. Тихо було.

Однак у лісі безгомонному зустрічали козаки сліди багать. То здобичники, характерники, безпечальні мамаї сліди свого випочинку значили.

Сосни зникали, на їх місце з'являлися вільхи, верби.

Надвечір станули подорожні вже в лугах над Псьолом. Важкі колиці і стоги сіна чорніли на тлі золотого, західнього кайнеба.

Здалека димом повіяло, близьке село значучи. Та подорожні, давши коням сіна, на спочинок полягали.

Опівночі обудив пана Гавриша далекий гомін у полі. Він вийшов з-під намету; заграва стояла над лугами і приморгувала. Далеко бубоніли дзвони.

Гавриш подивився гострими, чорними очами з-під густих брів, уважно випучив уста і кинув в ніч запорозьке гасло: — Пу-гу!

І прислухався.

З-за кожного қуща мигнула тінь і, здавалося, хор голосів відповів таким самим пугачівським гаслом: — Ко-зак з Лу-гу!

46.

В'їхавши в Лохвицю, подорожні якби в шарварок устрягли. Вози, запряжені повільними, широкоплечими волами, везли пшеницю, рибу, сіль, гарбузи, огірки, кавуни, мед і всяку городину. Ступали коло них рослі і мовчаєні селяни, попакуючи люльки, а на возах сиділи в керсетках, гризетових очіпках рішучі молодиці або лукаві дівчата, заквітчані в квіти і стяжки. Кувікали свині, блеяли старі овець, перегукувалися люди.

Хоч сонце пражило, то з-над Сули холодком віяло.

Що ближче до ярмарку, то ув'язливіше й соковитіше було болото. А в тому болоті усе тісніш було посуватись, — їхали люди на конях, волах, на коровах, навіть колихалося на високих колесах шатро циганське, тряслися жідівські тонкі «бідки», ворушилися в лантухах кнури, ме-кали кози. Всі намагалися вислизнути з вузьких затінених вулиць Лохвиці.

Радість була на всіх лицях. Незвично ще було їм так разом збиратися. Ще недавно комісари польські не дозволяли більш, як трьом селянам, чи козакам разом сходитися.

Тепер, кепкуючи, згадували ці тверді люди чужинців, що кількаадесят літ панували в них. З лісу уставлених у небо голобель виринули троїсті музики, тнучи пронизливо раз горлиці, раз козака. За ними несли опудало вbrane в зелений контуш із соболями. За опудалом ішла юрба, кричучи й вигадуючи.

— Ану, понюхай тепер свою кришталеву пляшечку, — кричали одні.

— Ану скажи: я — пан, я — право. Ану вимахни кием? — сміялися старці.

— А де ж твої обценьки до волосся? — сміялись другі.

— Чи ж не жаль тобі за Варшавою? — кричала якась молодиця, а на кожен такий вигук жорстокий і гучний сміх здіймався над ярмарком.

Поміж картярами, що грали в мельника і дурника, поміж ятками перекупок, серед краму й посуди сиділи лірники, співаючи побожні псальми, і кобзарі, славлячи ко-зацьку мужність і непереможного гетьмана мудрість.

Де глянути було, там лежали або гори чобіт, вимазаних дьюгтем, або гори в'ялої риби, сала й ковбаси, або ма-йоріли на тичинах плахти, запаски, свитки, або блищали снопи блискучих кіс і сокир. Гамір був, наче в улию.

Подорожні, виїхавши на чотирьохкутний ринок Лохвицький, обзиратися почали. Коні їх ступою йшли.

Саме тоді військові люди, що круг церкви обахата стали, льонти запалили і з мушкетів ударили. Посунали

з церкви червені, жовті, сині очіпки й хустки, за ними білі і чорні свитки та кожухи, потім вийшли блакитні керей хористів, а там дяк і панотець у ризах. Високий, ставний, безбородий і чорновусий благословив він довкола та кропив **свяченою** водою гори соковитих груш, глечики з медом і молоком, нагідки, любисток, жовтяки й м'яту.

Бо то Спаса було.

Мужчини хрестилися побожно, але карку не гнули, широкогруді, поважні, опалені в сонцю.

Троє бурсаків стало перед корчмою і, малих «псалтирників» юрбу зібравши, показували «Милості Божою, которая Україну од Ляхів освободила». Найстарший із бурсаків, густобривий, як гречин, саме дав знак, щоб хор **спісню агарян сиріч ляхів утікаючих** заспівав.

Послухавши дитячого хору, що виводив пісню, розсердився найстарший.

— Ей, домінене Кулябко, — запиталися школярі в одному голосі, — чи затонко було?

— А затонко, — сердився домінус Кулябко.

— Тож таки ляхи й співали тонко, з України тікаючи, — сказали на те люди, що довкола співів слухали.

— Тій школярі добре співають.

Проїхавши далі, побачили кумпани й школу лохвицьку. Не була то школа проста, бо на середніх дверях її образ кляси граматиків був намальований, — мудрець із долотом і молотом, що обтісував пень на гарного підпоясаного школяра з книжечкою в руці.

Коли ж уполудне подорожні простиували вже за містечко Лохвицю, побачили вони, як далеко через поле лєтів їздень шалений з-під стягу святого Євстафія, бо ловець і хортляр. Тих псів плигало попереднього багато: і кримські і німецькі і литовські гончі пси. Над головою його летіли вчені соколи й пугачі.

— Гуджа-гов, — кричав він, товстий і легкий, скачуучи на карім коні, незважаючи на розметані полукипки збіжжя. За ним скакали слуги на конях і знову бігли пси — худі, гладкі, перісті, чорні, руді і сорокаті.

Гавкіт і брехіт хортів довкола, як курява, стелився.

І побачивши невеликий гург козацький, що скакав із-дець із челяддю й псами назустріч пану Трембецькому.

— Бачу, що ви, мосціанове, люди не прості і з дороги єсте. Тож уклінно просити буду, відвідайте хуторець мій, яко ж у поблизу єсть, — шапкою гонір їм чинячи, просив пан мисливий, дишучи важко.

А бачуши вагання подорожніх, додав трохи з гнівом:
— А хіба деспекту мені, панове милостіві, не вчините? Гдих єсть коло мене трохи людей...

І знехотя ніби зиркнув на свою челядь, а ті під боки взялися і держална шабель пестити почали.

На таке гречне слово кумпани згодилися, — голодно їм було з дороги, та й не до сварки.

47.

Гостювали тоді у пана Ладики, що Трембецького запросив, переїжджі не з одного дня. Іли і пили не перший день, а тому гамір був і веселість. По чарці вихилившись, і наші подорожні розвеселилися.

Поруч господаря сидів пан Латка і орацію виводив. Не всі його слухали, а багато під чаркою, самі один одному виголошували многоцінній істини. Де глянути, там лисніли голови червоні, спіtnілі, що масними очима тяжко обертали то в бік смагливих тулеників з цибулею і гори локшини з шинкою, то в бік паштетів зайчих у кахлях із фігурками козаків і орлів. Їкі було багато.

Бігос гультяський з язика і огірків аж кипів-парував на столах. Коло гетьманських і київських борщів з потрухами розложилася велика миска з холодником, де пливав лід, а коло неї друга, де біліла добра на похмілля таратута з хріном. Білуха виглядала з петрушками, рожевих ляшців обклала дбайливо господиня кислими яблуками.

Та ось і вона ввійшла у гризетовім кораблику, вузькоока і пишна, а за нею челядь несла полумиски з задимленими поросятами.

— Їджте, мосціанове, пийте, вдоволяйтесь, — говорила Ладичиха, губу спишна копилячи і разом усміхаючи-

ся солодко. — Усе, що доброго вариться у Чернігові, Конотопі, ба й у Києві та Чигирині, усе тутечки до смажку спорядилим. Вдоволяйтесь! До кусаки або пінної з ялівцем добрий буде тетерук, в оці мочений. До кантабасу чи спотикача добра буде смажена шляхецька з нирковим жиром. Призволяйтесь, панове, от і лизень є м'якосенький до хріну, а хто солодкого хоче, то скажу принести солодженики й обарінки кирилівські на меду. Як пух легкі.

— Пийте, приятелі любі, — кричав і Ладика, звівшися трохи і вимахуючи смаженої дрохви ногою, — призволяйтесь, чи запіканки, чи вишнівки старосвітської. Пийте, поки п'ється. Такі часи тепер, же не хочу чуті нам спокою дати...

— Ой дошкуляють, ой дошкуляють, — сказав на то один гость, що вуса має, як дві метелки вниз опущені. — Випаси чинять, витопти чинять, пожари. Аби які бродники, будники чи броварники, то до тебе йдуть по фураж для коня, чи по м'ясо й хліб для себе.

— І по голову панську йде часом отакий, панове милостивії, — сказав тонко в чорному оксамитному уборі чоловік, і зіщулені свої очі ще більш зіщулив.

— Тиснули нас панове поляки, мене самого з Волині витиснули, — сказав один старий жовтий, довговидий і тонковусий, — але хоч добре урожоними зоставляли. А тій, — вибліснув на когось неприсутнього очима, — тій, як до їхнього війська сам не підеш і сина не пішлеш, за ніщо мають, зневажають.

— Якож подорожній і то з чужин далеких, — Латка голос звів, — звольте запитанню моєму. Скажіте, хто ж то тій, що за ніщо вас, рицерський нарід, тепер мають, ще й зневажають?..

На той запит простодушний замовкли всі кільканадцять гостей його милости пана Ладики. Аж раптом тяжко вражений сам пан дому п'ястуком грюкнув, гукнувши:

— Хто тій люди, котрі зухвало не лиш посполітих, але й нас добре урожоних до своєї колісниці запрягти хочуть? Хто то тій, котрі разом із лейстровими давніми тірш од комісарів наші обертають? — пигався він, черво-

ний від гніву, задихуючися від злости. — Хто суть тії, которі нас у підданство взяли і агравації вчиняють, більше пишнячись своїми морськими походами, ченче? Сказати йому, мосціпанове? — гукнув уже на цілу горничу Ладика.

І всі мовчазні, напружені й червоні лица над їдою і питвом кивнули до цих слів.

Та відповіді Ладика не дав, бо ось недалеко на вулиці ревнули бубни й завили пищалки, загукали люди, спочатку поодинці, а потім і юрби закричали. Хтось відчинив двері, і одно слово з улиці заполонило обіденну, парну мовчанку: «Запорохці».

— Запорохці, — уже спокійно сказав Ладика, дивлячись крізь двері на вулицю.

— Запорохці, — загомоніли один до одного панове шляхта.

Оскаженіло загавкали пси, тріснули повалені ворота, хтось кінно під саму горницю під'їздив, не зсівши звичайночко коло воріт.

Зблід на ту зневагу пан Ладика.

Ще ширше розчинив хтось двері, свіжий, весінній вітер війнув звідти в випари сала, м'яса і горілок.

Станув у дверях чоловік невисокий, але так поглянув, що здався високим. В кармазини убраний. Срібна чуприна за вухо була заложена, під бронзовим чолом жевріли невмолямі гострі очі, орлиній ніс мав і затиснуті уста під вусом. Горбився і рухи мав поважні, а однак у всій спокійній постаті сотника запорозького скаженість і гордість укривалась, як червоне багаття під попелом.

Не привітався він з ніким і шапки не заломив.

Дивився знедовга на сулії і пляшки, на повні миски, полулимики й макітри, зирнув недбало на зіпрілих приїжджих гостей, на господаря лютого, що стремів просто, ненавистю, і швидкий рух і крок зробив до столу...

Сягнув по обрус.

Гості сахнулися на боки.

Смажене м'ясо, варена риба, солодкі вина, пахучі горілки, посуда й кошички, все попадало, покотилося, ро-

зіллялося, розмазалося, перемішалося, падаючи на землю. Обрус із трунками і їжою стягнула на долівку зухвала рука запорожця.

— Зневага! — крикнув аж білий Ладика.

Сотника оточили раптом пів'яні, розлючені гості, кричучи й наступаючи.

Не один із них пробував шаблі в ліхвах, а Ладика, як шалений, самопал із стіни зірвавши, до сотника прискочив, пеклом дишучи.

— Чого еси до дому мого ввірвався, зневаги мої множучи? — крикнув.

— Отчизни, матки нашої України то голос, не мій — сказав сотник, неспішно слова в'яжучи. — Він вас кличе, мосципанове, і пана Богдана слова наказує: Абисьте зараз рушали до Чигириня. Аби нас у домах, у ліжках наших неприятелі не придибали. Тоє наказує його милості пан Богдан. Тоє отчизни нашої голос.

Шорстко витесував сотник, відступаючи до порога, обернувся і вискочив із світлиці. Джура притьомом підвійому коня, і не встигли ще панове шабель до піхов вклести, як затупотіли козацькі коні і зник його милости пана Богдана меркурій.

З ринку Лохвицького тонкий, гострий, неспокійний голос жоломійок обізвався, запорозьких бойових жоломійок.

На той голос один по одному виходили шляхтичі, збучна руку на ефесі шаблі тримаючи, нічого не кажучи, якби виждаючи.

Але йшли на той голос.

Дивуючись тому всьому, пішли за ними кумпани.

48.

Навісний, помірний висвист жоломійок, удари бубнів перейшли в гострі слова універсалу, що падали з горбка, з порога брами церковної на ввесь ринок, повний простолюдя, на Лохвицю міщанську і на сторожкі купки козаків на конях.

Троє братчиків запорозьких оточило писаря, що з коня викрикував наказ полковницький:

«...Всім вобец і кождому з товаришів полку нашого Прилуцького відомо чиню вам сим писанієм од старшого і до меншого... Абисте до полку стягали зо всім... Абисте поспішали не тільки реєстровій але й нереєстровій: аби добрій молодці із добрим оружіем — рад прийму...

...писав в Осниці... вам все добре жичливий...»

Писар скінчив читати.

Якби стала об сталь забрязчала в яснім небі. Іскри розсипались, розсіялися над морем підстрижених голов і запалили інші крики. Гукали селяни один на одного, питалися про зброю, брали під пахи і виводили несміливих. Комусь погрожували, до когось сміялися. В ті вигуки вплітався плач жінок і мекання, блеяння, іржання й рев звірят. Хтось прощався, хтось оглянув зброю.

Старшини повагом кричали: — Кінно хто йде, о двуконь приходить! Піхота возів шукай, віз на десять чоловіка. Не чекай довго!

І раптом жоломійки покрили все гострим висвистом прадавньої помірної пісеньки-заклику:

— Пристань, Юрку, до вербунку —
Будеш їсти з маслом курку..

— О, покиненої Дидони української жалю і фрасунку великий! — Латка, філософ, смутно говорив, приглядуючись покозаченим, що все тіснішими рядами ставали коло церкви, зброю і сакви в руках тримаючи. — О, заслуги праці георгосів землі цеї, покиненої може на завжди! О, скарги лагідній жизні буколіческої, пастушої, що тепер вмовкли! О, Марсе, велика твоя сила, понеже усі сили роду руського славного до себе покликав еси!

Молода жінка з дитиною із страхом тулилася до Сокольця, дивлючися, як на очах, якби жартом, якби від несхочу росли загони охочих до ремесла воєнного. Селяни владу козацьку узnavши, тепер однак усі козаками хотіли стати, а може й по запорозькій шлик сягнути. Парубки і старші тих самих сіл перегукувалися і ставали разом.

Один з товаришів військових, що прислав їх полковник Прилуцький, піднас руку, обернувшись, крикнув і рушив ступою; за ним вузькою річкою виливалися з ринку кінні охочекомонні. За кінними під проводом іншого видали упертою масою піші.

Вони співали, йдучи, похідних пісень.

Пісні одних відгукувалися на пісні других, пірнали в мовчазні сади й хати, з'єднувалися в припадкові хори, одна мелодія накидалась з упором на другу, важка й безтурботна, як колисанка й погроза.

Збоку, танцюючи на коні, їхали по одному, по двох запорожці й реестрові козаки, приглядаючися допитливо новій лохвицькій затяжній корогві: чи добра до війни буде?

Пан Григорій покинув коваля тоді, коли вже лохвицькі покозачені полишили містечко, і чорний вуж піхоти ледве миготів за прилісками. Позаду відрізнив Трембецький кількох верхівців, що їх коні ступали нога за ногою.

Пан Григорій дав острогів коневі, щоб їх дігнати, і не помилився, — то були його люди, хоч і не всі. Багато пішло за голосом запорозьких бубнів і жоломійок. Не було Гавриша, не було молодших козаків і ані одного джури.

Жінка Сокольця спала змучена з дитиною на руках на сіdlі, а чоловік її й пан Латка їхали з обох боків, щоб їм вона упасти не впала в дорозі.

Григорій Трембецький їхав із ними деякий час мовчки, якби зломаний, замислений, якби гнівний сам на себе. Останнього діла довершити однак мусів.

Довго мовчав, а там промовив:

— Прощавайте, милій браття, їдьте до хутора та й господарюйте, кумпани любі! Бо я таки свого не попущу, не спочиватиму, гака зроблю в дорозі, а свою кривду помщу на облеснику і здрайці.

— Ах, — сказав пан Латка, — *vale, amice*, я ж до Києва поспішуся, а там до Чигирина. *Aetas magna, aetas magnifica...*

Тоді ж пан Григорій, узявши з собою двох козаків,

звернув на перехрестю доріг на шлях бічний, що до монастиря Мгарсько-Лубенського стелився.

З того ж бо монастиря до нього на хутір приїздив не раз князь Шуйський, царя Шуйського син. З того ж бо монастиря думка про скарб Московії зродилася.

З того ж бо монастиря аж до міста Гданська два роки тому попростував обоз пана Трембецького.

49.

Веселими гаями, понад срібними ріками Лівобережжя, вузькими протоптами гнав пан Григорій коня свого, аж ледве за ним його козаки встигали.

Що близче був до Лубень, то понуріший ставав.

Коли ж Лубні вже близько були, і забіліли мури монастиря Мгарського св. Спаса Лубенського, змінився вельми купець.

Цілий киплячи, сіючи прокляттями, скакав на коні його милості пан Трембецький, за останні тяжкі роки, за обманство, пониження і дикість заплату віз із собою.

І ось висока, якби в шоломі, брамова вежа вивищилась перед ним. Пан Григорій держалном шаблі застукав у ворота.

Ні одної голови не видко було з-над зубців муру. Здавалося, що там хтось потихеньку великі камінні кулі для напасника приготував і лиш чекає, щоб йому на голову згори пустити.

— Відчиняйте, отці! — крикнув Трембецький, нетерпеливий і гнівний.

Мури були мовчазні, і не знати, чи глядів хто на нього крізь вузесенькі, темні віконця? Може боячися, як недавно, нападу чужинецької шляхти, або якогось іншого урвителя чести духовної грецької, чи просто озброєної купи, збиралися за мурами братчики при зброї й на конях відсіч давати?

— Відчиняйте, отці, відчиняйте, ченці! — кричали й козаки Трембецького з ним всу голос.

Тоді ченці, мабуть таки уздрівши, що то свій, поріши-

ли впустити шляхтича. Заскреготів ключ у воротях, хряснули засуви, поволі, знехотя й обережно почала відхилятися тяжка дубова фіртка.

Уже в яснішій щілині людські зариси забовваніли, коли це крізь фіртку вискочило якесь невелике звір'я, сханулось поміж ноги Трембецькому, сполосило коні козацькі, що навзвади стали, крутнулося і втекло в поле.

Мало козаки не перехрестились, як перед нечистою силою, але схаменулись, що то ж із святого монастиря тее диво вибігло, і стояли спокійно.

А тоді й фіртка відчинилася широко і на порозі її у великім смутку став старий ключар, Сава, бідкаючися вельми.

Не відповів навіть на «Слава Ісусу» козацьке.

Великий і оглядний, руки заламував, сиву бороду рвав, і себе по боках клепав:

— Лисько мій утік, Микитея мій, — мало не кричав він. — Освоював я всяку птаху і всяку звірину, і дики гуси, і хохітки, і сарни, і медведики, а такого ж любого, як мій Лисько, не було. Мій лисе, лисе мій, утік єси від мене старого... Сам я застався в цьому подвір'ї...

— Чекай, — струсонув його за плече пан Григорій, — де ж ігумен, отець Калістрат?

— Оного немає, пане милостивий.

— А діякон Іван?

— Немає оного.

— А діякон Протас?

— Нема.

— А пономар Гедіон? А Іларій? А Мельхиседек? А Никифор? А чесно урожоні, що тут були? А вся братія монастирська?

— Ось моя братія монастирська, — вказав ключник Сава на залляте сонцем монастирське подвір'я. Там у райській погідності і незлобивості ходили рядком гуси й качки, перебігали пси, бобри й видри, ступали велично чаплі й стрепети, скакали білці й хом'яки. Усіх їх диких рука доброго ченця освоїла і до спільногого життя прихилила.

— Отака моя братія тепер, — сказав ще раз отець

Сава і зідхнув. — Небагато нас старих лишилося тут. Одні молодші втекли до козаків, другі до пана гетьмана, до палацу в Чигирино, треті, старці, до Києва по шанобу, а є такі, що й до Москви на лакімство, на гроші. Мало нас тут зсталось.

— А князь, князь московський, де? — запитувався Трембецький.

Сава все ще в фіртці стояв.

На той запит глянув на шляхтича, кивнув і на поле рукою махнув.

— Як той лис чорнобурий, утік во свояси твій князь, — сказав з жалем, дивлячися, як по полю, поміж горбами миготів лисячий нагороїжений хвіст. — До Києва утік князь московський, щоб близче сильної руки його милості пана гетьмана запорозького бути. А може й до Чигирина?

Григорій Трембецький теж очі пустив на попас за червоним хвостом лисячим. Ось лисяча блискуча шерсть блиснула серед тяжких снопів збіжжя, ось лис сахнувся від придорожньої в кущах захованої пасіки, ось скочив убік від білого млина на блакитній Сулі, ось зигзаками побіг і зникав, западався в ярах, байраках, норах, ямах прибережних...

В монастирі ударили дзвони: тонші, середні, аж і найважчі дзвін озвався поважно, роздумливо.

То старі ченці дзвонили до Служби Божої, до затурні.

Під білим мурами монастиря на неспокійному чорному огирі, сидів, повний роздуму, Трембецький, а ранішній вітерель розвивав вильоти його зеленого похідного жупана.

Чув купець у собі жаль, якби після буєства хмільного. Але не на довго.

Сонце все вище ставало на небі, било промінням далеко, било в українську землю глибоко, солодко й пекуче.

Трембецький бачив тепер далеко. Якби бачив велику фортецю чигиринську. Трембецький нічого не промовив, він обернув коня, він рушив ступою, він, здавалося, не поспішав.

Та коліна його все міцніше стискали боки огиря,
острогами лоскотав його боки, а кінь біг усе швидше.

50.

Іхав пан Григорій тижнів зо два, коли дігнав його філософ Латка коло міста славного Корсуня. Дігнав по слідах, випитуючись. Був у Києві, а тепер перед Тримбецьким борзо оповідь точив. Він Києву, і Хмелею, і Краю Козацькому надивуватися не міг.

— *Libertas, fraternitas*, пане-брате, — кричав, на конику трясучись. — Войстину святий Михаїл, що на дзигарах ратушових у Києві години списом видзвонюває, войстину тепер смока чужоземного з кожною годиною в смоче серце б'є. Моя часть — не напасть, але

Той румор немалий буде в вічній хвалі,
Возгласить і мій звук о його славі!

Запорожці на Межигір'ю стоять, лейстрові на Киселівці. Скрізь кармазини і фюлети *in disciplina militari*, скрізь вольної нації козацької *potentio et laetitia!* Недармо прогностик астрологи спостерегли: два затміння на сонці, а два на місяці. Віщує оноє нехібне віри римської здолання, і вавилону лядського, річипосполитої, загибел. Ба, колись упереджав їх небіжчик його милость пан Конашевич: «*patientia saepe laesa fit tandem furor*»*). Тепер Варшава, в собі звонтпивши, на акорд гетьманові Богом даному здається. Під Зборовим, повідають, кроль сам ляхам мовив: «Ви, нинішній злий народе, злуу гибель отчиїні учинили! Повідають це: Ярема князь, виродок релігії грецької, у самій Варшаві нахвалився, *verbum nobis* давав, що як на його руч не зроблять, то «гірше від Хмельницького їх сплюндрує». Ба, самі ж віроломці, пакти з нами нарушили й іскасували, нехай тепер сльози ллють!

— Чекай, філософе, — зупинив його півдік мову купець, — повідж, що бачив єси в Києві?

— Премногий, прекунштовний, ще й прекопштовний!

*) Часте випробування терпцю зроджує лютъ.

книги, — відхнув Латка-Старушич і почав у своїй торбі за чимсь шукати, — єдину купив я собі, ось вона: «Лікарство на ospalij умисл чоловічеський». In prospectu вольності не буду спати, чувати хочу!..

— Про гандель і купецтво чесно урожоноє питайся?

— Тарас Залізний Гріш, нобіль київський, що в нього перебував я, казав: купецтво козацьке тепер інші дороги знає: до волохів і турків. Dux et Praefectus наш нам дорогу до ляхів перетяв. Як давніше Дикі Поля були над Богом, Інгулом та Інгульцем, так тепер ізвідти сторожі козацькі зняв, і від Бару аж по Львів поставив. Там тепер Дике Поле! Підданим подільським збіжжя і живности на ярмарки везти не вільно, ані чужим продавати. «Нехай ляхи, як пси, з голоду здихають» — так полковник Нечай говорить, із тридцятьма тисячами під Баром стоячи.

— А за нього, за нього питав єси, філософе!

Симеон Латка завагався.

— І про нього чув. Казав Тарас Залізний Гріш, що він коло полковника київського перебуває. Казав, що з ним війська авкзиларні на Москву під Бихів ординовано. Його милості пан Богдан посилає...

— Де ж тепер є? — спинив коня Трембецький.

— Князь той Шуйський (інші Анкундіном звуть його) розмислився їхати...

— Де ж він?

— І до його милости пана гетьмана, до Чигирина удався.

— Їльмо ж, брате, справедливости добувати!

Цілий день їхали. Трембецький мало що й випитувався, зінав уже, що треба.

А ідучи, зустрічали вряди-годи села попалені, бо тут ще недавно великі потреби військові були.

Ввечері їхали ступою за возами.

Вози сунулися поважно один за одним, риплячи. Обвісле сіно шурхотіло подорозі.

Пан Григорій з філософом попровадив би швидше своїх людей, та ніяк було вози обминути. Вузько було:

ліворуч вищилася стіною глина, праворуч лежали глибокий яр, левади, а ще далі нечутна, задимлена вечірніми імлами Рось-річка.

Філософ Симеон Латка, задерши гострого носа, на мові був із дідом, що лежав високо на сіні, підперши голову долонями.

Дід був глухий, не все чув, а далі то й зовсім перестав філософа слухати, своє снуочи:

— А нехай собі б'ються гетьмані і полковники, і тій, що шаблі носять. Я б їх вивів далеко, у широкий степ: виберіть собі найстарших та й бийтесь. Бийтесь, небожата! Хай б'ються...

Кумкали жаби, і кажани миготіли в вечірній сутені. Коні ступали нога за ногою, бо по пилозі.

— ...аж повиздихають. А ми будем коло земельки святої поратись. Один одного не кривдитиме, не зачіпатиме. Місця є, о, бери хто хоч!

— Не жалімо, у нас кожному хватить. А ми...

Здавалося пану Григорію, що хрипкий голос діда притасає все більше. Засипляв пан Григорій на коні.

— А хто ж вам право буде утвержати, як мече не буде? — шарпнувся в стременах Латка до діда, і крик той пана Григорія обудив.

— Як кажете? — запитався дід хитро.

— Право, суд хто вам настановить? — кричав Симеон Латка.

— А ми так, по-приятельськи — самі собі будем. Щоб не було метушні, гармідеру, самі потихеньку обберем. І скажемо: служи, чоловіче, громаді — громада великий чоловік. Але без війська, без воєн.

— Так не вмітимуть жити. А якби хто гріх створив?

Дід довго думав. Поглядав на біле полотно імлі під ногами, прислухався до скрипу коліс. Потім ліг на бік, дзвинився, як небо визоріло, миготіло. Потім сів на возі. Лиця його не було видно.

— Боже, Батьку, — сказав потиху, але виразно і руки вгору підніс, — прийми гріхи наші в жарти!

Пан Григорій уже не чув цих слів. Він спав. Приснився йому сон.

Снилося йому, що він сам не їхав, а якраз на нього гори насувалися із глухим гуркотом. Потім інший був сон неспокійний: зправа, зліва, з усіх боків сходилося до нього сильне військо, самі велети. Чув брязкання їх панцирів над головою і сам, такий малий, чув коло свого лиця шарудіння їхніх стремен.

Чорний огир купця заіржав.

Пан Григорій розплюшив очі, — військо йшло, але не велети. За останнім возом сіна не лиш він із філософом і кількома слугами їхав, — їхали комонники із списами, луками, шаблями, розмовляли півголосом, курили короткі люлечки. Часом чиєсь обвітрене, добродушне лице виринало у спалаху губки і знов затиралося.

Нетерпливість була в тих лицах, а одночасно лагідність селянська.

Вони нічого не казали подорожнім, але все більше їх збиралося. Кінь при коні вони все тісніш напириали вперед. Чути було, як із заду здіймалися лайки тих, що з'юрмилися на дорозі.

Тимчасом гарби з сіном усе тяжче йшли, бо під гору було.

— Агов, чого стаєте, хлопці, — крикнув пронизливий голос із темряви.

Похапцем навипередки сусіди пана Григорія закричали, пояснюючи, що їх стримує:

— Не пускає, батьку, сіно не пускає. І коники, як воли, йдуть.

На то відповіді не було. Хтось протискався.

— Де ж теє сіно не... пускає? — уже близько обізвався насмішкувато той самий голос. Прибулий огню викресав і глянув. Та й на нього можна було зиркнути, — лице худе, гостроносе, з усмішкою старого вояки під посивілим вусом. Цей запорожець вів свій затяжний загін без крику, але, видно, й без пільги. Де він глянув, там очі звербованіх уже й питалися: що робити накажеш?

Батько закурив люльку.

— Перевертай вози!

На той наказ ніхто не рушився. Сільські душі оставили, второпати не могли, як то людську, християнську працю: сіно, вози нищити?

— Перевертай вози в кручу, ік..., — осатанів раптом запорожець, — за колеса підважуй, пхай, стягай у річо-вище! Чиста дорога щоб була!

І сам перший з коня зіскочив.

Пообрубували шлій і посторонки коням. До першого возу взялися, гухнули, покректали. В темноті сильвета воза стала навазоди, захиталася і шубовстнула, гулнула, покотилася, шелещучи і тріщучи дерев'яним скелетом. Десь у млі над Россю віз розсипався з ніби людським стогоном.

Пан Латка ахнув.

Та звербовані вже спішили до других возів. Вони кричали, лаялись, сперчалися, як бралися до роботи. А потім віз із сіном падав у темряву і стугоніло урвище.

То вже не селяни селян зачіпали, то молоді козаки перший наказ військовий приймали:

— Дорога чиста мусить бути.

І стала чиста.

Повільна ступа коней знов перейшла в чвал.

Течія корогви затяжної попхнула й подорожніх у швидку путь. Коли кінь пана Григорія порівнявся, хроплючи, з конем отамана козацького, запитався купець:

— Куди ж зволите поспішати? Чи може єсть потреба яка військова впоблизу?

Сіріло вже тоді, і видно було, як худе лице запорожця оживилося.

Ізкоротка відбовкнув:

— Чи ж не бачиш, що корогву затяжну веду? Із самого Домонтова. А час нам іще три дні. А як ні...

Тут смішком труснув і на горло своє показав, ніби підтинаючи долонею:

...то Хмель так зо мною зробить у Чигирині. Туди поспішаю...

І показав рукою вперед.

— Чигирин — сказав стиха купець.
Як стугоніння заліза здалека загуло те слово: Чигирин.

51.

Перед Ведмедівкою правим берегом Тясмина ліси по-росли, лівим рівнина безлісна, шляхами покраяна, посічена.

Ліси ті тягнулись із-далека, чи не з-під Таращі, Звенигороду. Ген, ген, аж на границі їх понад степом південним, на високій горі поставив його милості пан Богдан свою фортецю-столицю. Щоб звисока далеко оглядати і південь і північ.

Трембецький із філософом і кількома козаками їхали лісом, — безпечніше. Малому гуртові чистим полем їхати часто непереливки може бути.

В Ведмедівці, сільці малому, коням паши дістали, підкували в кузні. Два дні тому їхав до Чигирина москаль Арсен Суханов у невеликім числі людей із посольством.

— Важке, важке діло перед собою маємо! — кричав Суханов і своїх людей гнав.

В Ведмедівському п'ятибанному монастирі повно було. Ішли черниці з монастирів панянських і монастирів стариць, ішли Печерські, Київські, Глухівські. Ішли члени й духовенство з усього краю козацького. До Чигирина йшли, де на той час Богом даний перебував, і великий патріарх грецькі.

— Пес би, приятелю любий, в тісноті такій заночувати не зміг! — пан Латка бідкався.

Тож і отаборилася громадка в лісі на прогайльовині. Козаки кулішу зварили, повечеряли й полягали спати, кожухами від свіжості південного ноемврія укрившись.

Поснули всі. Блакитно було довкола, непорушно й чудно, бо то місяць світив.

Один пан Латка не спав. Зідхав, думав, на жеврії багаття дивився. Раптом голову підвів, глянув і здивувався: на другому кінці прогайльовини нишком, хилючись, люди йшли.

Цікавість філософа на ноги звела. Рясу спішливо під-

перізуючи, навшпиньки ступав він по зрошеній густою росою траві.

— Не військові то люди, — шепотів до себе. Спинячися вряди-годи і, задерши голову, нюшив, як пес лівний, мисливий.

Білі, в місячнім свіtlі згорблені постаті були вже останні, — зникли в паші хащ.

— Ба, ба! — сказав Латка сердитий і на голос, — ба, ба! що то вони тут роблять? Чи не каверзи яковії добрим людям українським?

— Ба, ба! — сказав раптом бас над його зухом, — каверзний ченче, а що ти тут робиш?

Тут аж присів пан Латка. Не завважив у погоні, що з сусідніх кущів за ним слідкували інші. І от тепер оточили його з торбами, лірами і іншим жебрацьким причандаллям.

— От, — сказав Латка тоненько, — от скільки вас тут старців, добродій війшлося!

Тут високий старець у каптурі вийняв із торби дзвінок жебрацький і задзвонив пронизливо над самим вухом сторопілого Латки.

— Чи не маєш, ти, ченче побожний, — заревів знову басом, — трохи аквавіти, бо без неї не один біdnий старець у дугу зігнувся? Га, га, — засміявся і сіпнув, відходячи, біdnого філософа за бороду. Тільки тонкий чорний вус і несамовиті очі блиснули з-під каптура до пана Латки.

— Може хоч куфу горівки, даси нам, ченче!

І не встиг пан Латка обернутися, а хтось другий смикнув його добре за рясу.

— Хоч півкуфи на похмілля! — смикнуло філософа з другого боку і задзвонило йому над вухом.

— Хоч кватирку, ченче!

— Хоч тілечки...

— Хоч стілечки...

Нешчасливого ченця смикали, давали стусанів, обертаючи на всі боки. Голова його заболіла від того дзвонення і галасу. — «Ах, ах!» — казав на тоє, а потім, настраже-

ний, кинувся бігти від них філософ, тримаючись за надвережену частину тіла свого.

— Люди добрі, — крикнув утікаючи, — будьте з ви-розумінням до вбогого і цікавого ченця, не опримуйте мене, прошу!

Скочив собачим плигом і склався.

Тепер уже не знов сам, де був і чи далеко? Сидів у ліщині, цілий дрижучи, у дивному переляку. Нічні ті старці старцями не були — то одно знов.

Посидівши, ступив кілька кроків і побачив, що він на одній із широких призьб берегів надтисминських перебуває.

Тож позунувся учений Симеон до середини лісу, де свій обоз тадав знайти. Раптом очі розплющив широко, бо глухий гамір надлинув до нього.

Розхилив галуззя і жахнувся.

Прогайльовина, що як підкова охоплювала ліщиня, була повна старців. Вони юрмились у місячному свіtlі, розмовляючи знеголосна. Так дивно виглядали і страшно, що пан Латка над своєю душою молитувати почав.

Тимчасом старці загомоніли голосніше, розсунулися і стали півкругом. Насупроти них вийшло четирох, немовби — старшина. А з тих четирох один високий вийшов, уклонився старшині, пірначик з-за пояса вийняв і каптур зірвав із голови, а тоді пан Латка його тонкий вус козацький й несамовиті чорні очі пізнав. Піхуюй завзяттям горіли ті очі, а як на мову став, піznати було, що то запорожець.

— Батьки мої! — сказав до старшини, — і ви, пані-братя, та й ви добрі молодці, — сказав до кругу козаків і джур, — не першина нам славу здобувати, а по ще більшу оце вирушаємо. Знайте: Річ Посполита Запорозька з усією Україною від Риму більша буде, а полковожд наш, пан Богдан Цезаря перевищить. Чого тут зібралися, всі відаєте добре, а тепер слухайте, що казати буду.

Кивнув пірначем, і до нього четирох джур з торбами й паперами доскочило. Тут придивився пан Латка і уздрів,

що то не жебраки півкруга стали — то люд був твердий, рицерський і здобичний.

— Батько наш, — річ провадив далі високий запорожець, — його милості пан Богдан битви і потреби воєнні відтягає, аби ми встигли Корони Польської людей вільними зробити. На короля їхнього йдемо, між панами їх розбрат чинимо, а посполитим волю несемо. На панів, котрий нашим не хоче бути, арматно **наїжджайте!** З посполитими вирозумілі будьте, а не докучайте, ексторзій на селах не чиніте! Уважайте, на руди, на ломи, на гуральні, — **там** люд неспокійний! Та й ви самі пильнуйтеся, пани-браття і добрі молодці: поневаж Наша Козацька наша в гніві міри не знає, а в бійці кінця! Мислею частіш промишляйте, як треба птицею перелетіть, як треба, то й зайцем перебіжіть! За ксьондза, за пана, за посполитого, ба в оказії то й за камратку перебирайтесь, **а будьте там, де наказ велить.**

— Наші вам скрізь помочі дадуть. Під Замостям, знайтє, сам у пущі наших людей рейтмент і фортифікація. Множество нас пан Богдан уже на Польщу вислав, і наших рицерських і самих ляхів з нами побратимство тримаючих. Бояться нас їхmostiv пани: князі Любомирські і Лянцкоронські і Зебжидовські. Од гір Карпатських до Балтії — скрізь наші промишляють. В Великій Польщі в Льонді наші стоять, і Підгале — наше, і Мислениці, і Новий Торг, і Лянцкорунь. В Варшаві полковник Стасенко з підпалаючими третину домів спалив. Белз цілий два рази спалено, Цішанів — раз. За нами посполиті йдуть, — Гжибовські під Калішем дві тисячі свого війська стягнув. Не баріться і чусу не гайнуйте, а гасло вам нехай буде **«Libertas»!**

— **«Libertas»!** — повторив у кущах пан Латка-Старушич пересохлими устами, і мурашки побігли в нього по плечах, як почув він неголосне, а страшне, якби сонне гуркотіння соток голосів мужеських: — **«Libertas»!**

— А тепер слухайте універсалу його милости, найяснішого пана гетьмана, — сказав запорозький старшина і, поцілувавши з шанобою звиток пергаменту, розвинув і вдарив читати:

— «Ми Богдан Хмельницький, гетьман славного Війська Запорозького, відомо чинимо всім підданим Корони Польської, що за щастям і благословенням, від Господа Бога нам даним, підбивши під міць і владу нашу панства, обіцяємо увільнити вас усіх від тягарів і роботизни. Будете на самих тільки чиншах і в усяких вільностях, так як шляхта була. Тільки абисьте віри нам дотримали, як і руські піддані наші. Панів своїх абисьте покидали, против них повставали і до нас в купах як найбільших зиралися. Богдан Хмельницький, Гетьман Війська Запорозького і Князь Русі...»

— Ах, Боже! — Латка, філософ, потиху промовив до себе, — універсале, вольності народам несучий, благословен єси! Од нас, крові нашої походиш, із-під серця взятий! Великий Бог — Руси-України!

І очі філософа сльозами вдячності наповнились.

Тимчасом жуваві джури вольності емісара стали розділяти серед козацтва по п'ять талярів на дорогу і гетьманські універсали до поляків.

Запорозький старшина визначав кожному, куди йти мають, а вони капелюхом, чи шапкою поклін давали і розходилися, гомонячи стиха. Ішли спішливо, кроком рисім бігли, поспішали до польських земель.

Філософові серце колотилося в грудях. Він звівся на рівні ноги, як безпам'ятний. — О вольності солодка! — говорив і руки простягав до місяця, що загасав, і до дня, що йому блідий розсвітився здалеку.

Потім, якби сповнений шалу, кинувся бігти стрімголов із призби тясьминської через ліс, у бік Тясьмину. Біг, вишептуючи, потім виговорюючи, вкінці вигукуючи несамовито:

— *Libertas, libertas, libertas universalis hominum!**)

Вибіг і впав під лісом коло битого шляху.

А тим шляхом ішли й іхали на південь, до Чигирина люди. З імли надрічної виринали. Ось іхала кухня якось куреня запорозького: великі мідяні й чавунні казани

---

*) Визволення, визволення, загальне визволення людей!

подзвонювали на возах, кухарі й кухарята військові у волохатах бурках йшли сонні за возами. Цілу ніч гнало їх гостре військове слово. За кухнею ішов кіш чабанський із далекої паланки. Старші чабани йшли попереду, широкоплечі, із шкурятинами гаманами через плече, у широких, бляшками цяцькованих поясах.

Встав пан Латка Симеон, худе лице його світилося в ранішньому леготі, зіниці очей іскрилися. З-під серця вийняті слова говорив:

— *Libertas, libertas hominum*, тільки на землі нашій козакоруській ізrosti можеш! Тут тільки вольності людській в kraю милім, українським жительствувати можуть тихомирно. Тут в отчизні моїй, на всякую річ обильний, не буде ущербку вшеляким язикам, — в достатку, як ясната в козацькім кошу вічне жилище матимуть! Воїстину брати Брутуса до землі польської пішли: не до *opressio* кличуть, тільки в сонце *libertatis* виносять!

I правицею на сонце ранішнє вказав пан Латка — озирнувся, — приливився і змовк. Бо то не люди йшли перед ним, не до людей говорив він, — то за чабанами тулогіли дрібно довгорунні, чорні вівці, мекаючи тоненько.

Махнувши рукою, пішов далі пан Латка Симеон. Тепер на все іншими очима дивився. Перейшли йому дорогу високі селяни з недалекого Суботова, несучи віхті, сокири, пилы, щоб під нову слободу собі трохи бору випилити, — він подумав: нове королівство ними збудоване буде. Безпін людвисарі до столиці на двох возах шестірма кіньми дзвонів великої. Подумав філософ про дзвін слави, про орла вольності староримської, що в нації опримованій ізріс.

Ішов так філософ за возами і думав. А не бачив, що його кількох верхівців наздоганяє.

— Стій, отче-брате, — почув гукання. То пан Григорій тukав. — Не знав я, добродію, що ти ходити такий голінний. Не знав я, що ти вміеш, коня покинувши, пішки дременути?

Тут лишень філософ власні поранені від хащів ноги побачив і всі потовчені тіла свого членки почув.

— Ах, — сказав він, сідла досівши, — послухай мене, приятелю мій і кумпане!

І почав розповідати купцеві. А тимчасом дорога все вище спиналася і на закруті змучені коні пристали трохи.

Глянули всі поперед себе.

Далеко на небозводі по південній стороні гора велика темна височилася. На саму її верхівлю проміння вдарило і освітило замок-фортецю із білого каменю. Мури вежі і дзвіниці її замерехтили, заграли в сонці.

Філософ кинув поводи.

— Вітай, *civitas libertatis!* — скрикнув і руками вимахнув так, як птиця крилами б'є до зльоту.

Потім рушили всі. Здавалося Латці, жваві колита кінські вимовляли — кресали на переміну: Чигирин! *Libertas!* Чигирин! *Libertas!* Чигирин! Чигирин! Чигирин!

52.

Коло самих слобід Суботівських коні від Ведмедівки негодовані пристали таки зовсім, та й козаки на кулішу, на тетері та коржах-загребах охляли.

На полуценок заїхали до придорожнього шинку під Суботовом. Коло самого присадкуватого будинку — повно було; вози стояли, увихалися з пугами погоничі, розпряжені коні їли овес, невелика буда коло шинку то був театр-вертеп із розмальованими ляльками козаків, турків і поляків. На кількох жебраків під шинком пан Латка споглянув уважливо, але ні! Не були то перебрані братчики ордену запорозького. Їхні покалічені в війнах із турками й поляками руки й ноги, їх страшні лиця, опалені вибухами пороху, вказували, що то були ті нещасливі, що їм місяця забракло в численних козацьких шпиталах, на чолі із найстарішим, найбільшим у Трахтемирові.

Був то шинок великий і разом двір корчемний, знаний під назвою «Лепської Феськи».

Коли кумпани двері до горниць відчинили, — пара як хмара, їм просто в лице бухнула.

— Гай, гай, — сказав пан Латка задоволено і чхнув, своїм нічним походом перестуджений, — чую, десь кишка

в яєшниці смажиться. До неї на конкоцію щоб доброї калганівки додати, то й усе, що є на світі злого, чоловік забуде!

Сам кухмістр у заялозеному фартусі вийшов до приятелів назустріч і, кланяючися, запросив їх до невеликого покоїку для шляхти.

— Вітай, наймиліший меркаторе і друже, — встав тоді назустріч пану Григорію Трембецькому сухий, костистий пан у чорнім, німецькім одязі. Голос мав м'який, лоскотливий і з протягуванням; з чорних рукавів випливали випещені, заспокійливі руки. Все в собі мав гладеньке ніби несміливе, — тільки очі були нетерплячі, зіщулени в крапки. Був то його милості пан Ждан Якименко з Волині, колись купець і шляхтич покозачений.

Тож і сіли всі разом до полуденку.

Вислухав пана Григорія уважно.

— Чого тут шукаєш, вашмость? — запитався Трембецького, коли від кишкі й калганівки сліду не зосталось.

— Знайдеш того, свого Шуйського, вашмость, — бовкнув, знайдеш, — і голову набік скилив, і задумався. — Тільки чи оного князя Шуйського в жменю зловиши? Супліковання твоє, вашмость...

Пан Григорій кулаком об дубовий стіл гримнув, аж фляги підскочили.

— Кривди своєї шаблею доходитиму, — крикнув, — а не суплікованням. Однак, — додав тихше — чого ж із паном Шуйським правуватись не можна?

Жданів було троє, — двоє пішли до монастиря, а й цей був зимної вдачі, сам до ігумена подібний. Купецтво покинув, став дипломатом при дворі Хмельницького; був із паном Силюяном Мужиловським, а пізніше у минулому році із паном полковником Вешняком у посольстві до московського краю, — Москву знов.

— Того, того... — сказав Трембецькому, — а присуньтесь, мосьпанове, близче, — і потиху на вухо їм оповідати почав:

Ще рік тому у септемврію найясніший пан вельми згнівався був на нечестиву Москву і послів царських

прогнав тими словами: «Скарати б на горло вас треба б — але я вам ту смерть oddаю, хоч і лучших од вас, королівських послів смертю карав. Ми, — гетьман говорив, — не встигли з обозу приїхати, а ви вже од вашого государя із скаргою. Ви за дубя, за пасіки говорите, — я ж усі і городи московські, і саму Москву зламаю». Гро-зив його милості пан Богдан і найстаршому москалеві: «І той, хто в Москві у вас сидить, і той од мене не одси-диться. Ніхто мені так не докучив, як цар московський!» Так гетьман рік і з соромом прогнав послів із Чигирина.

— Бо саме тоді під Батурином, — шепотів Ждан, — полки громадив, із Військом Запорозьким на Москву йти мав, як то небіжчик його милості пан гетьман Сагайдач-ний учинив. На Путівль рушати малисьмо. Вельми най-ясніший пан за тое лютував на них, що в слушнім часі лукава Москва сукурсу проти поляків не дала. «Я її зруй-ную гірш ніж Литву», — говорив. Грубість Москви мо-нарху нашого відпихає.

— Нех орли козацькі зміям московським очі видзьо-бають! — на те — рум'яний пан Латка, гикнув і на духу всиїхнувся. Потім рік:

— Єсть то край приниження, де духа Божого немаш, і людського духа на лицах не видно. Горе іх уродило, страх виколисав, а зависть душу всушила. Гай, гай, себе погоптали, а іншим слушного росту заздрять. Добре ста-неться, як московським козам роги притрутуть добре...

Г вирікши це, засміявся трохи храпливіш, як завжди, а пан Ждан говорив:

— Одначе, хоч ми воюватися з Москвою готові, а ще й по возприятому з татарами аліянсу сукурси многі ма-ємо, — одначе... тут пан Ждан, недокінчивши, мимрити почав.

— Говори, вашмость, якесь приятель, — далі! — купець просив нетерпеливий. Лице Трембецького було червоне і страшне, а на тілі чув — оживають і болять його раки з полону московського.

— Не пішов Богом даний, — провадив річ далі дипломат, — і йти не буде. Лише трьох значних старшин послав і гречина-шпига з ними — Москву слідити. Ще

прийде на неї час. Ми ж бо тепер Польщі не боїмось, на Литву споглядаємо, а Москву в шори вбирати будем.

— Яким то побитом? — пан Латка і пан Григорій водноголос спітали.

Пан Ждан замнявся, помовчав, білою ручкою очі прикрив, — і так іще тихіше річ провадив:

— Князь Шуйський нам буде в тому в пригоді. В фебруаріо цього року до Чигирина з Лубенъ на тое прибув. На Крим із нашими людьми їздив і що цар кримський Йому говорив, — того знати не можна.

— А, послухайте, вашостеві, — повідають тільки, що з паном нашим порозумівся і між ними угода зайшла і пакти укладено.

Тут пан Ждан замовк. Мовчали напруженні й обидва приятели. Дипломат пучками по столі заграв, схилив голову раз на ліве, раз на праве плече, — а потім сказав проречисто:

— Через нього, князя оного, найясніший пан наш Доном, як своїм реїментом, кермувати буде.

Прислухався до тиші, усміхнувся легко, і ще проречистіш додав:

— Звідти з калмиками оний на Астрахань іти має. Бо наш пан найясніший постановив Шуйського за царя Москви поставити. Тоді й Москву до Руси пришилимо...

— Faciliter et sine клопоту! — вирвалося філософіві. — Ах, Боже, Боже, щоб тоє сталося швидше!

Тільки пан Григорій зуби заціпив, — мовчав.

А пан Жлан Якіменко, Ієпс natus, далі тріумфально говорив, можби карти розкладав:

— Москва того Шуйського до себе лестощами й обіцянкою ласки царської заманює, щоб потім на горло скрати. Шуйський тим лестощам не вірить. Налотім з Москви Унковський з посольством прибував, голови Шуйського жадав. На те найясніший пан наш: — князя Шуйського, non possumus, видати не можем! Унковський-москаль уперся: — через свого слугу Льофку трутину князеві підсилив. Однак тоє викрили: Льофку в смоляній бочці спалено, а Шуйського князя знов до монастиря Лубенського для безпеченства вислано.

— До Лубень? — зірвався на ноги Трембецький.

— Дискретно, вашмость, слухай і повстягливо, — рік пан Ждан зимно, — не в Лубнях — тепер він. Певне щось значне діялось буде, бо недавно пан Шуйський потаємно знов до Чигирина прибув і за фортою замковою в гетьманськім палаці захований сидить. Не дарма й Москва Суханова нагло до нас вислала, вашмость! Не дарма й Шуйського до Чигирина покликано! Не час тепер твої розмови з ним за скарби надволжанські перед трибунал ставляти і самому на турбації правні йти.

Слова останні лице пана Григорія до непізнання змінили. Помовчав, а тоді відповів:

— Нехай буде й так, вашмость, — сказав уражений.
— То козацького панства і гетьманського рейменту річ,
— мовиш. Я ж приват своїх і своєї кривди на Шуйськім,
виродку й здрайці, дошукуватись буду.

— Суплікувати даремно будеш, вашмость, — Шуйський найяснішому пану і всьому Війську Запорозькому потрібен єсть.

— Нехай буде й так, вашмость, тоді апелювати до стилю козацького буду, шабля нас розсудить, — вогонь блимнув в очах Трембецького.

Пан Ждан голову склонив і руками розвів.

З шинку «Лепської Феськи» вийшли мовчки і коней досили, німуючи.

Дорогою багато людей ішло. Миналися школярі й пиворізи, по-латині один із другого висміваючись. Десять на весілля певне їхали возом скрипники і цимбалісти, виграваючи. Спішили до столиці — муровщики київські із своїм цеховим знаком на високій тичці. Баби-шопотниці з картами в жмєні присікувались, до подорожніх, щоб поворожити. Г'яніхи, що виходили з корчми, закликали до себе дженджуристі фльорки і камратки.

Сунув люд військовий між тими людьми, як між берегами.

Далеко від коршми від'їхавши, заговорив пан Григорій. Стягнув поводи і руку-правицю в бік білого замку чигиринського простягнув.

— Гай, гай, — з трудним жалем вигукнув. — Коли б

мені із самим паном Хмельницьким на речах стати, — він би мене вирозумів!

Небо було синє, аж тверде в своїй осінній сині. Вітер віяв з недалекого Дніпра і ще ближчого Тясьмина. Праворуч темніли соснові бори, — кінчався Чорний Ліс. Ліворуч на горбах-кучугурах в осіннє золото вбрані, поставали звори, вільхи, граби, в'язи й осокори.

Пан Латка дрімав, схилившись на коні. Він не бачив за деревами багатого Суботова, що розлігся на кількох горбах, перерізаних глибокими ярами. Понад дорогою стояли козаки в групах, — то був загін до охорони гетьманського гнізда. Понижче дороги, що нею йшли мандрівці, біліли пасіки гетьманські, за пасіками виринав невеличкий, напівдерев'яний палац гетьмана, біліла серед тополь сувора церковця св. Іллі, володаря громів. За церквою рядами стояли гетьманські стайні, кухні, доми для челяді й господарські будинки. За ними хати й доми Суботів'ян збегали вниз ген аж понад левади надтясминські.

Пан Григорій теж не бачив того всього. Йав тяжко замислений. Був він завзятої, запеклої вдачі. Знести не міг того, що єсть десь така влада, що його волю скасувати може, та ще й у себе, у землі козацькій. Потім усі його думки поплили до того, хто не був приздоблений бліскальцями й гречною та звиннутою без силістю, як король, ані криками затоплених у власній крові невинних людей, як цар, а був інший від них і сильніший, бо Богом даний.

— Хто ж то є той пан Богдан, що мені в забагу на дорозі став?

Пан Ждан перестав куняти, глянув на шляхтича заклопотано і — ралтом козацький дотеп його серце лоскотув.

— Відомо, вашмость, — сказав повагом, відомо, ким є його милостъ пан Богдан, гетьман Війська Запорозького і цілої України козакоруської — пасічником.

— Не кпи, вашмость!

— Не про тій тут пасіки суботівські мовлю, що то в білім полотнянику гетьман наш відвідує. Пасікою його — цілий край наш. Про помноження трудовите меду й воску дбає пасічник наш. Одних до зимування перено-

сить, других на злаків квітування і працею ревно кермує. Для бджоли ласкавий єсть. От тільки, як гніздо осине заздрить...

— То й що?

— ...або чмеля непокірного, не здивуйся, вашмость, — твердо, хоч і не голосно, скінчив Ждан Якименко, — таких слугам своїм розтоптати накаже.

Трембецький усміхом коротким блиснув. Чорні очі його горіли, вуса пестив гнівно: — мене не лякай, — подумав, — не з полохливих єсьм!

53.

Пан Латка-Старушич їхав на бахматій кобилці весело. Натуру мав таку, що міг сумувати і на похмурних людей довго дивитись.

Підтюпцем собі наперед рушив: борідку посмикував, і на всі боки дивився, а ще більше слухав.

Бо свист бичів, крики поганячів, лайки людей із черні, сміх і розмови їздців, тупоти кінських копит і важке гепання возів і ридванів, все єдналося в один невмовкний галас.

Почавши від Суботова, край шляху Чигиринського поставили свої рундуки, ятки, буди, халабуди, а то й просто намети — незчисленні ремісники: кравці повивішували над дверима свій знак, ножиці й наперсток, в кущінрів висіли нові кожухи, поруч гаптярі продавали гапти до одяту і барвисто гаптовані кульбаки, гребінники бичі роги причепили над порогом, а в гутників виблискували кришталеві кварти, чарки і небезпотребні добрим людям кольоворів рострухани. Не бракувало й ситників, що робили сита з кінських хвостів, не мало було дотепних слюсарів і боязких сніцаарів.

Іншим кутом жили олійники, що забивали клиння таранами, а з-під того клиння текла смаковита олія. Сластьници з неї одразу смажили сластьони на сковородах. Коло них були різники й рибалки, що між собою ворогували, як неділя з п'ятницею. Недалеко стояли й лазні або ж мильниці, — туди йшли козаки охоче, а ченцям не вільно

було — через камратниці. Гурт дударів з великими дудами, шапки коло ніг поклавши, вигравав то жалібно, то весело. З ножами й бритвами за поясом, з мидницею під пахою ходив, вигукуючи, нищитель борід і рятівник здоров'я — цилюрник. Піворізи потішно співали на честь козаків-одважників. Юрбами тинялися, оглядаючи дива, рудники, смолярі, соляники і коломийці з глухих лісів і ломів камінних.

Найбільше тут було війська і люду військового. Правда, були й невійськові, в коротких кунтушах із телячої шкурі, в чорних від дьогтю подорожніх сорочках, в ходаках і шараварах їхали десь із-під Мглина чи Стародуба висланці міщан, оборонців пактів Майдебурзьких; не мало спішло в ридванах і кінно, до його милості пана канцлера Виговського, дідичів, що пітвірдження універсалу гетьманського хоч на частину маєтностей своїх просили. Осмалені будники везли на кориткуватих білоруських возиках поташ до гетьманських зброень.

Там назустріч будникам їхав кінний віddіл угорців, — пишний, наскочний. Джерготіли між собою в високих футряних шапках набакир, у мундирах, шнурами обшитих, з карабелями при боці. Провадив їх хтось у січовому шлику. Були то новозатяжні до Січі, що з Угрів прибули.

Збоку залунала пісня, — то йшов на північ віddіл лейстрових у габових, синіх жупанах. До такту ступання звивалася їхня пісня, певне, недавно складена:

— Ой з-за гори, з-за кручин
Горде військо виступає,
Насамперед Морозенко
Сивим коником виграває...

Десь далеко, на іншому шляху, їй відповіла лісня про лицаря Полтави Лисенка Вовгурю, що «коником виляє, себе забавляє». По той бік Тясьмину видко було: легіла сотня козаків з шаблями наголо під полковницьким бунчуком, охоронюючи кількох татар, може послів, а може шафарів татарських, наемників, що їм гетьман заплату в бочівках із дукатами давав.

Ба, далекими й близькими дорогами, по цей і по той бік Тясьмину йшли вгорі і вдолині люди. Видко було аж по сині імли над Дніпром, як од білого замку чигиринського розходилися і сходилися, перехрещувалися і зливалися сорокаті потоки людські. Де-не-де курилося багаття, а часом димарі кабиць, — то кухарі кінчали обід варити. Далеко десь сурмачі в сурми сурмували, і довбиші в бубни били, якомусь куреневі відхід проголошуочи. Так ціла долина північна аж до Чигирина ройлася, тремтіла, рухалась у такті неспокійному, швидкому, аж бундючному.

На все те пан Латка-Старушич Симеон, теологій магістер, дивився і все те бачив. Так багато людей було довкола, що він себе дуже самотним почув і якби сиротою. Тож перестав дивитися обапліч, тільки в себе заглянув.

Книжній мислі напосили його голову: вірші з Вергелія, опікуна духа київського, переплітались із козацькими піснями та монашими молитвами. Подумав пан Латка і про смерть, як то її в «Перлі» страшно описує Кирил Транквілюн. Думав про Бога, про діявола, ще про дещицю і — про себе самого.

— Ах, ах, — зідхнув до гриви коня свого, — що ж то жизнь людська? Аби душа сита і тіло не іаго.

— Ой, правда, — коло нього голос обізвався, ще й теж приказку додав: — час за час, а до вечора все ближче!

А то вже давненько їхала та персона коло Латки, — голова коня при голові коня, і нога вершника при нозі вершника. Не була собі тая постать довговида і худа, тільки голову мала як казан, спину широку, а зріст кучий. З-під капелюха бакалярського виглядало лице, як колесо, очі сірі, малі, аж невидні, а ніс невеличкий. Сивенька борідка і вуси не густо зародили, — тільки голос мав низкий, рипучий і повчаючий.

Подививсь на нього пан Латка і слова не зронив.

Тимчасом бакаляр мандрівний відкашлявся і додав віршом:

— Злоє то каліцтво чоловіку в світі

Глухота, котрої недай Боже міти!

— Чого ж глухота, — *domine?* — шарпнувся Латка, антилогії якової шукаючи. — Якую ж глухоту, *domine*, на мислі маєш, — чи тілесну, чи може духовну?

— Духовну, *domine*, — притакнув поспішно банястоголовий бакаляр, — якоже віршописець споминаєт:

І ти, осипальче глухий, лежиш якби камінь,
Треба б тобі серцевий побудити камінь!

Із запalom з голови своєї слова, як горіхи до шапки, висипати почав:

— Знай, *domine*, що вся Україна козакоруська, як і Корона польська, глухі й оспалі на мої слова перебувають...

На тоє пан Латка зідхнув: знат, як старший віком, що слава слово пусте єсть і легко не приходить.

— На які ж то слова, *domine?* — спитався.

— Як воліючий у пустині ходжу, — провадив річ далі бакаляр, — а тимчасом аби где в яких землях, в котрім повіті: голод, мор, смерть...

— Звідки ж путь тобі лягла? У нас достаток ітиша.

— З-під Корони польської панування йду, *domine*.

— Ах, ах, — сказав філософ, — якже там у них? Чого серед колтунів мазовецьких наслухався єси, *domine?*

Бідний бакаляр, що досі при грекоруській каплиці на Лешні в Варшаві спокійно дітей українських учив, а тепер тісноти живота ради звідти втік, маленькими очицями моргав і свою борідку теребив, оповідав, як Литва від Польщі відділяється, як їхній князь Радзивил унію з монарховою шведським підписує; говорив, як третмить Варшава, до нової війни приготовляючись спочатку з Україною козакоруською, а пізніш то й із Литвою.

— Кажуть ляхи: буде наша вікторія, — тоді до кінця загине рід і віра руська; вся Україна, кажуть, на жаль серцю людському буде спустошена, а нарід у пень витягти.

— Ах, ах, — сказав Латка, засміявшись утішно, —

Minatur bellum et non fert; sic gens tota Polona facit*).

— Ой ні, *domine!* — скрикнув бакаляр, — *unaniimi voce**)* війну декларувати мають, *ea intentione***)* зброяться спішно. Кажуть: ми впадемо, поможе фортуна Україні, тоді під німецького цісаря підемо, а утиску від них зносити не будемо.

— Гай, гай, — сказав філософ, сивою головою колихаючи, — *frustra Pigmaneus in Gigantem pugnat****)*. А що видівесь, *domine?*

— З Варшави багато шляхти до пана Богдана Хмельницького втікає, — повідають: сонце Польщі зайшло і не встане. Голод серед міщанства і поспільства великий. В Тарнові пси їдять, а кажуть, що й людей з'їдають, в Теребовлі кору з липини деруть, з полововою мішають і хліб печуть...

— Ах, ах, — сказав смутно пан Латка, — смутне то *speciemasim!* А що на то повіш, *domine!*

— Глухим не бути, — скрикнув бакаляр, — у стременах став, а потім перекинув ліву ногу через сідло і, сівши на коні, як на лаві, руками і словами говорити почав: — чоловіче, чуйний будь! Чини так, аби війна була віддалена. Так Бернат каже, так Фрич, так Социн, так і я голосити почав. Кохайте ваших неприятелів, чиніть добре ненависникам вашим...

— Або Польщі, або Україні кінець буде! Сам тое повідав єси, бакаляре, а тое із словом твоїм у контроверсії великий есть, — сказав пан Латка.

— Тож страх війни безбожної всім виголошую, отче чесний. Хоч слухати мене ніхто не...

— Чекай, *domine*, пресолодко говориш, — воїстину усе з війною гине, а в спокою квітне. Однак як же тоді з напасником поступити?

---

*) Грозить війною і не воює; так чинить цілий народ польський.

**) Одноголосно.

***) З тою думкою.

****) Надаремно Пігмей із Гігантом битиметься.

І тут по цім запитанні обернувся пан Латка на сідлі спиною до коня, і жаво до сочинянина рукою махнув.

— *Invasor a se ipse occiditur**), — понуро той відповів, — як Ереміяш жидам сказав: піддайтесь Вавилоніві — його ж упадку час надійде.

— Медом плине твій язик, чоловіче, — радів пан Латка і все більше до диспути запалювався. Не бачив начінки, куди йде і де перебуває. Тільки щораз більший довколишній галас — диспутантів **до** голоснішого крику змушував.

— Але, приятелю мій, як на те дозволити, щоб зрадливим ліхненням меча виточити кров із серця вольності, матки України? Бож *Natio Cosacorum seu hominum lітгии* не є народом невільничим!

Тут бакалляр ногами забаламкав, сидячи на сідлі, — так його вразило філософа Латки еретництво.

Кінь його, наляканій, гальопувати почав, а за ним і кобилка пана Симеона.

— Як же, — кричав бакалляр, — того, *domine*, зрозуміти не можеш, що як війну на тепер зоставиш, — тоді тільки на часи будучі по вік вічний спокій від неї матимеш!

— Ах, ах, ах... — почав Латка-Старушич, та мови солодкоплисної не докінчив. Дві скрещені галібарди варті на підзамчу чигиринському зілхнули одного й другого диспутанта просто на землю. Торби їх порозлітались, а книги розсипались у болоті.

— Ви, такі..., сини, — кричали на ченців вартівники, — чи ви думаєте, випинаючися так в безстидний спосіб, до замку його милости пана гетьмана в'їхати?

Пан Латка встав, кліпаючи очима.

— Гей, філософе, — під'їхав пан Григорій із Жланом і козаками, — в Чигирині **єсьмо!**

— Знаю, — сказав Симеон Латка, киваючи, — знаю, і на своїм хребті болящім оний відчуваю.

Галас той великий, що йому диспутувати перешкаджав, був од сотень кузень воєнних. Коло вогнем зяю-

---

*) Написник із власної руки пише.

тих горнів — чорні ковалі кували палаші, шаблі, (то було передмістя — Шабельники), ратища, ножі, кінці до стріл.

Під важкими молотами блискало, сичало, дзвеніло до біlosti розпалене залізо.

54.

Підзамче чигиринське валом від півночі оточене, то було ціле місто військових. Тут, аж під самий замок Чигиринський, став не табор, а тaborи «люду лицарського». Перші кільканадцять довгих, дерев'яних будівель з маленькими вікнами під самим дахом вказували, що тут стоять відділи запорожців. Це вони в тих куренях — касарнях (кожний на кількасот людей), вчили там своїх джур послушенства, воєневого майстерства, шабельної січі і просто звінності та твердости мужеської, так лицарям потрібної.

Пан Ждан, пан Григорій і пан Латка їхали тюнцем вузькою дорогою поміж цими гніздами синів Марса.

Двох січовиків мовчки грало в кості при дорозі, а між ними лежав виграш, пояс слушъкий. Трохи далі, коло польової кухні, з'ївші обід, козаки вставали, кланялися низько одному й кухареві.

Люд воєннистий: мушкетний мушкети направляв ю кулі виливав, бо універсал тетьманський п'ять кіп кожному наказував мати. Сагайдачник у своїй буді жилавими руками майстрував величезні луки козацькі. Коло нього інший військовий ремісник, стрільник, стріли обточував. Не всі стріли були однакі, — чорні, найлегші, були затрошенні. Ними козаки бились тоді, як уже нізвідки рятунку не було. Мовчазні то були скрізь лиця і вперті.

Раптом вигуки ю пісні почули кумпани.

То боролися, співали ю танцювали джури. Було їх багато в тabori, не по п'ять, як давніше, але ю по десять і п'янадцять на одного запорожця їх тепер припадало. Трохи далі сивий запорожець, що певне ще із шведами був під Ригою або Орнетою, учив молодь звичаїв.

Лава молодих козаків на конях ґальопом перед ним

перебігала і, раптом вийнявши шаблі, поклін йому давала, штиком землі сягаючи. Старий учив, як треба перед битвою гречно-гідно пана ворога привітати.

— Ах, — сказав пан Латка, — очі його блищали, як дивився на молодецькість козацьку:

— Ах, — благослови їх Боже за тую відвагу —

Согрішить Богу, хто дає козакам зневагу.

Бо вони на війнах в потребах кров проливають.

I за благочестиву віру душі покладають.

I пан Латка на стременах звівся, благословляючи за-порожців:

— Бог вам побіждасть врагів помогає —

I вас от смерти в військах і дома сохраняє!

Сказав так, зиркнув, скривився і плонув. Двоє козаців виймало їжаків з торби і пускало на поле, на перегони. До тих перегонів джури, холоші спустивши, приготовлялись, а кілька старих кульбачників, що недалеко шили подергі сідла, усміхалися на ті перегони під вусом. Молоді козаки збоку стояли обнявшись, і сміялися толосно.

— О, дивний звичаю Січі Запорозької, — зідхнув філософ на сміх «послушників» і «квікання їжаків». — Обаче жив буду, *verbum nobile*, оповім писанням *діла твої!* Чудні твої чини, видумки гострі, дії хитрі, — хоч у потребі стойш твердо. Само з себе клиш, Запорожжя, і світ на понюшку табаки міняеш. Що їм *vita hominum?* Як старий жупан з плеча скине раз, щоб отчизні *gloriosissime* послужити, а раз фортелью козацького ради. А одначе життя їхнє, як слугування чернече, спокій духа мають. Ненарушимість присяги і вірність братерська — то нашого Риму *leges* найперші.

— Ба, кошові там мудріші від неодного **сенатора** римського, — сказав пан Григорій, що в молодості сам на Січі перебував.

— В тій республіці військовій не один **граф**, чи **князенько** з Мунтян, Угрів, або й Прус послушенства вчився.

— Січ із паничів, бабіїв, вертипорохів сміється і тільки свої закони узнає, — вказав пан Ждан на невеличку будівлю, де при дверях два снопи кнів стояли, а напроти вікон — три шибениці. Був то Суд Кошовий, — **останній**,

бо четвертий ступінь судівництва запорозького. — П'яниць, своєвільників і сіромах, що на чуже добро ласі, — витинає старшина без пощасти.

Кумпани минали вже останню касарню запорозьку, коли двох старих запорожців у поєдинку з'очили. Довкола дуелянтів молоді козаки стали. Запорожці бились одночасно на трьох зброях: шаблях, кинджалах і списах. Наскачували один на одного, як блискавка, і ще швидше відскакували, хапаючись то за одну, то за другу зброю. Рухи запорожців були скажені і звинні; на почорнілих від сонця гостроносих лицях вираз гордості змінявся то на вираз хитрости, то примхливої веселості. Раптом щока одного, що пересічена підплівала кров'ю, залялася рудою ще більше, і запорожець, не випускаючи шаблі, став на одно коліно.

Крики, тюкання і свисти з другого боку відвернули їхню увагу.

— То челядь послів його милости царя кримського, — сказав пан Ждан, — що то від нас тепер вельми залежить волею меча гетьманського і берла султанського.

І сміючися, пан Ждан показав на групки татарів сухих і низьких у копулястих кучмах, що на сміхалися, оточивши когось.

— Тут є *domicilium* челяді посольської, — пан Ждан у стременах став, щоб ліпше бачити, — тут чварні і задирання часто бувають. Ба, — скрікнув весело, — ось і тій, до котрих афект спеціальний чуєш, вашмость!

Дійсно, під вигуки «кози бородаті» й інші не менш зичливі йшли москвани посла Суханова: в оксамитних ферезях, сонні, тяжкі, довгобороді. За ними Їхали їх вози в чвірки коней запряжені. Відправаджуав їх, на чолі невеликого відлілу гетьманської драгонії в зелених каптанах, гетьманський дворянин покоєвий. Їхав підбочивши, чепурний і рум'яний.

— То Григорій Кобилецький! — скрікнув пан Ждан, — ах, як тепер Москва мало гонорів у найяснішого пана захиває! Не густо щось той драгонії.

І обернувшись до кумпанів, річ провадив:

— Тії москвини тепер не втнуть у нас багато. В фебруарію пан наш відновив союз свій із його милістю султаном турським, а по попередній конвокації сойму Чигиринського два місяці тому на вірність присягнув, як король Сарматії. Від того часу такий титул турський має: «ліпший посеред королів, — найвибраніший із монархів релігії Ісусової». Тож нема чого в нас темній Москві шукати, до союзу закликати, і з нами рівнятися. Їхніх послів з Вахрамеєвим його милісту султан киями недавно казав складати, розгнівавшись, та й геть од себе прогнав.

Уже більше було чужоземців. Самі посли і їх близькі мешкали за високими мурами фортеці, а челядь їх перебувала у дерев'яних і муркованих домах під самими мурами. Блукала завжди п'яна і розхрістана челядь посла Донського. Грали в карти білозубі мультяни з Семигороду. Вигравали на дудах товариші закладників гетьмана, княжат молдавських. Поважно ступали виголені Гданські люди, що приїхали контракти підписувати на буди поташові в панстві козацькім.

Пан Григорій завважив вояків в уборах венеціянських, шведських, пруських і інших йому незнаних.

— Ах, — сказав пан Латка, — воїстину гетьман наш до Чигирина увесь світ славою принадив найяснішим іменем своїм!

Замок володаря був як на долоні.

Тепер видко було глибокі, мов провалля рови під мурами, земляний вал і високі мури. На мурах стояли тяжкі кошелі з землею, широкі вгорі, вузкі внизу, а між кошелями в розкотах зяяли гирла гармат. Малиновий прапор Запорожжя маяв на найвищій вежі замку. Дипломат показував кумпанам палац монархи з граніту і мармуру з двома вежами, довгу, темну будівлю — минзу, де били дукати Богдана Хмельницького, що мали з одного боку меч, а з другого титул монарший. Пан Ждан вказав на арсенал з червоної цегли, муркований курін замкової корогви, невелику струнку церкву і доми для челяді й посолств.

Легко зависли над фосами два мости: вузький дерев'яний міст для менших людей і челяді — від півночі, і другий муркований, широкий — від південного заходу.

Стогони й крики звернули увагу подорожніх, — за генеральним судом козацьким стреміла понура будівля з гратаами на вікнах. То ж звідти виводили кільканадцятьох і петлі їм на ший закладали. В стінах тої в'язниці одразу вбудовані були шибениці.

— То, — сказав пан Ждан, — люди своєвольні, міщани й поспільство з-під Любеча, що їх сюди полковник чернігівський піймавши післав. То проводирі. Заграницею йшли сваволю чинити і спокій розривали. А ті другі в кайданах, то купці, що славу нації козацької паплюжать. Для зарібку юдиного людей християнських ловили і татарам продавали. Між ними, повідають, є й добре урожоні.

— Тепер пароль до неба кат їм дає, — сказав пан Григорій.

Кумпани зупинилися, приглядаючись. Ще недавно крикливи й підступні в'язні белькотіли і стогнали, під шибеницями стоячи. Коли когось катівська петля зашморгом стискала — одразу замовкав він, а інші кричали, смерть його бачучи.

На той крик, здавалося, — вдарили чотири гармати в замку на чотири край світу.

На мурованім мості показалося військо.

Блищучи голими шаблями, з розвиненими на вітрі вильотами і прaporцями на списках, їхало лів корогви козацької на чолі з сотником, за ними їхали драгони німецькі по три в лаві.

За драгонами маяв білий бунчук, за бунчуком великий білий із золотом стяг гетьманський. Між ними їхав самотно, убраний в подорожню кирею, злятий із сідлом і тілом коня, їздець — а на того їздця всіх очі були звернені.

— Найясніший план! — сказав дипломат, і голову склонив.

Вдруге вдарили гармати, і головна замкова брама широко розсунулась.

Втретє вдарили гармати, і останній козак супроводу монаршого зник за брамою. В замку заторохкотіли бубни.

Очі козаків і чужинців ще відпроваджували гетьмана, коли пан Григорій озирнувся до бунтарських отаманів. Во-

ни всі вже були повішенні. Нерухомі, обважнілі тіла їх злегка гойдались одне коло одного, а мертві очі теж, здавалось, відпроваджували неживим поглядом того, хто їх послав на смерть.

— І що ж вашмость, — промовив дипломат до пана Трембецького, — чи на помсті своїй далі настаєш?

Трембецький помончав. Ще немов би слухав очарованій гарматної розмови і тріскотіння бубнів.

— Ще настаю, вашмость.

— Хоч то панству нашому зашкодити може?

— Хоч би й так.

— Хоч і голову, вашмость, при тім утеряти можеш?

— Моя то річ, — зимно сказав купець. — А від справедливості для себе не відмовлюсь.

— Поможу тобі, — сказав пан Ждан, — якож старий мій приятель єси. Однак обіцяй, вашмость, в замку шаблі своєї з піхов не виймати.

Трембецький кивнув.

Тоді хтось сіпнув його за кирею.

Аж жахнувся пан Григорій, озирнувшись, так пан Латка змінився на лиці. Блідий, з блискучими очима, дихав важко і за груди халався.

— Видить Бог, — повторював, як у пропасниці, — видить Бог, пане-братьє любий і приятелю. Був я з тобою у всяких потребах і в голоді і в холоді, але видить Бог, що я на це не піду з тобою. Проти слави Богданової не піду, пане-братьє!

— З наших тренів і пониження нестерпимого виріс Великий Князь, *Ucraiinae Rex*, Богом даний!

— Людину визволити — велика річ, народ — свята! Не сам він в обороні вольностей старожитних став. Тепер довкола нього військо: козаки іn splendorē заліза edicati, стоять!

— Україна козакоруська, як кінь молодий ненависного їздця потратувавши, гадала: і гриму, і басуватичу на широкім роздоллі! Та Іздець Великий прийшов, — коня оного твердою рукою стримав. Дріжить край наць, як кінь і танцює, і спишна пана Богдана несе. Тож серце мое щастям кипить, пане-братьє! Виджу князя слави нашої

і чеснот і діл лицарських — і руки проти нього не піднесу. Перебач, пане-брате, за приватами не піду!

— Не піду з тобою, пане-брате!

Тут стали всі троє над долиною чигиринською. Стрімкі сходи, вирубані в камені, майже простовисно спадали вниз до міста.

Місто під фортецею розлялося величезне й дивно барвисте. Ще недавно було тут невелике містечко, — тепер один із важких торговельних осередків на півдні. Купці турецькі з тканинами, купці грецькі з олівою й бакалією, венеціянські з пуздерками й філігранами, угорські з винами й кіньми, перські, болгарські й волоські — всі мали свої окремі вулиці, комори і місця до забави.

Латка став східцями сходити.

— Пане-брате Григорію, — обернувшись, — там на тебе жду, там мене знайдеш, у веремії людській. А тимчасом, vale! Пам'ятай тільки про край наймиліший, з которого життя і смерть черпаєш, — отчизну!

Мовчки звернув лице своє Трембецький до пана Ждана, а той повільним і ласкавим рухом запросив його йти за ним до замку.

55.

В палаці його милости пана гетьмана ніч уже давно залягла, а в залі авдієнційній сойм козацький, по півроку знову в Чигирині скликаний, ще раду радив.

Заля була освітлена трубами свічками при стінах, низьке її склепіння спочивало на двадцяти чотирьох мальхітових колонах. До однії з таких колон, притулившись, стояв пан Григорій і дивився, і слухав, і серце в ньому змагалось: то зазмірало, то билось живіще. Ніколи отчизна йому такою великою не здавалась.

Там напроти нього в кінці довгої залі на простому троні з тисового дерева сидів монарха Руси «Imperator Rex», в кругі своїх маршалів і полковників.

Той, що з Москви данину стягав, а Варшані короля вибирав. Той, що одну руку князю Ракочію подавав,

а другу — королеві шведському. Той, кого інший князь революції, лорд-протектор Кромвель, своїм «люблім приятелем» називав. Той, нарешті, хто в 1650 році мав армію найбільшу в Європі.

Син тридцятилітньої війни на заході і двохсотлітньої на півдні, зновував світ і всі зброй світу. Знан народи, як власних братаничів, і кермували характерами, як власними незліченними коханками.

Говорив по-турецьки, розмовляв по-латині, а наказував по-своєму, по-козако-руськи.

Мав на собі жупан білий оксамитний, запинаний на кілька десять гудзиків, а кожний світися брилянтом; в міцній руці срібну з золотом булаву тримав; делія гроностаєва спочивала на його широких плечах. Відкинув голову назад і дивився згорда: невеликий на згорт, гостроносий з живими, немигаючими бурштинами очей. Дуже потепний і швидкий, дуже ввічливий і шалений, — мав в собі щось із південного монархи. Недарма венеціанець, посол Вітіна, гетьманські пещені і сильні руки виштовував, і ним очарований до рідної Венеції вернувся, хоч помочі проти султана й не дістав.

Тепер не один посол приходив із просьбою до монархи України. Бо ж він із волохами шаблею оженився, татарів найняв, султанові присягу склав, як трохи пізніше й Польща у Бучачу.

Польща! Пробував він із тою фантастичною панною раду дати: хотів, щоб королівство козацьке, королівство подільське було, як Литва — рівне в союзі з поляками. Однаке тим не о союз — лише о улокорення монархи Руси снілося. Тож Дікі Поля казав витолочити між нею і козацькою державою.

Москву гарячністю своєю настрахав, що та союзу з ним боялася і тільки гроши на лідкуп вагажків черні посыпала. Боялася такого союзника, що шаблею границі викроював, а союзницьке військо, як непослушне, в пень витинав. І от настав міцний рік: усталилася Земля Козакоруська. Вперся Козак п'ятою в Білу Русь, білий клин між московськими райтарами і польськими жовнірами, лівицею

Дон зачепив, правицею — Волохи, грудьми над Руським морем ліг, очима в південні землі заглянув.

Тепер, як сам в універсалі рік: — «старанія як найсильніє чинимо о успокоєнню тих бурливостей, которая ся діють народові **нашому**».

Тепер на своїх треба було глянути, на тих кілька-надцятьох маршалів, що вже не лиш військову, а й адміністративну, територіальну владу дістали, на старшину лицарську шестидесятитисячного Ордену Запорозького, на десять тисяч шляхти, утікачів із Прус, Семигороду, Польщі й Литви, врешті, на двістітисячну чернь військову і її провідників.

Тепер серед своїх утверджиться — єдиновладно!

Дивився на кількасот вибраних панят українських. Одні з герба — пани, другі, — з шаблі гострої, треті — з волі Божої. Лиця насторожені й байдужі, гнівні й зимні, зухвалі й послушні. Як би вітром обвіював їх своїм швидким поглядом, і під тим поглядом то згасали, то розсвітлювалися лиця.

Слухав, що говорили.

Говорили про пакти з поляками, про своєвільства куп послопитих, про універсали на маєтності, про кривди людям римської віри, і про недостачу зброї, і один одному докоряли з блиском в очах.

Найдалі від гетьмана сиділи прихильники черні. Кричали, але обережно. Дивувалися в душі, що та ще два роки тому чернь — «права рука наша» тепер в обценъках гетьманських міцно сиділа. Споглядали на булаву монаршу, чи знаку не зробить, чи не вкаже на когось із них, на вивід, на голови втрату?

Вбито під Кам'янцем їхнього голову, понурого шкота, Переображенса, а Матвій Гладкий не приїхав. Приїхав тільки полковник із броварників, пан Нечай з-під Бару. Тепер сидів грубий, червоний, великий між двома велетами, братами Мурашками, сам як третій брат, а в залі лунали їхні вигукі:

— На Варшаву йти. За п'ять днів там будемо.

— Віроломців укарати. Вони пакти нарушили.

— Вони шляхецтво втеряли, бо разом із посполитими під вози ховаються.

— Присяга католицька то нач, їх папа римський завжди розгрішить.

Сам Нечай сміявся грубим голосом, — він завжди сміявся. Він ніколи не знов, що завтра скаже. Вчора з Польщею миритись хотів, сьогодні битись. Вчора Хмельницькому полі жупана цілуував, сьогодні сам хотів гетьманом бути.

Виблискуючи саєтовими рукавами, вказували Мурашки на противників:

— Ви, латинники.

— Виродки святої церкви грецької.

В той бік навіть голови не обертав пан Адам Хмельницький, латинник, полковник павлоцький, син давнього воєводи київського. Сидів із бундючним усміхом на тонко різьбленим лиці. Коли, підхмелені мовчанкою противників, Мурашки кричали голосніше, — він схрещував руки, на плече клонив голову і прислухувався до них із легкою і призирливою недовірливістю. Часом тільки казав щось на вухо приятелеві Гуляницькому, а той виповідій із тонкими устами, обертав у бік Нечая свій довгий насмішкуватий ніс.

Полковник Корсуня, пан Лукіян Мозиря, з нахмуреним чолом і широкими грудьми перебійника сидів обіч Хмельницького, хоч вони й не любилися взаємно. Однак обое мовчазні, згіркнілі mrяли потиху, щоб самим корону Руси здобути.

На погляд Хмельницького обое піднесли очі, як по-тривожні парди. Та зір гетьмана до іншої групи переплив, де панували ввічливі слівця, короткі усмішки, стишені голоси.

Тоді й собі глянув на монарху синіми очима тонконіздрій, чорноголовий, паничикуватий, його милості пан Антін Жданович, полковник київський, покоритель Krakova, посол до Стамбулу, що звідти шати, золото, турські сілла й арабські колі для монархи недавно привіз. Сам говорив мало, а кожне чуже слово хоч найтихше — почув, і кожну думку хоч найлегшу — вгадав. Вигримку мав велику:

власною головою на вістрю палаша міг би балансувати і не вронив би. Побуджений і неговіркій, здавалося, завжди був як перед поєдинком. Він міг мати в руці усі нитки змови. Але його не можна було впіймати, довести вину. Нікого за собою не кликав.

Тільки його вірний і зручний чоловік, лисий, рудовусий суддя Креховецький увихався серед змовників. Сказав щось полковникові миргородському Григорієві Лесницькому з котячими очима, шепнув надутому, як сич, Федорові Лободі, усміхнувшись до генерального осаула Івана Ковалевського, сонного, оглядного, що одною рукою себе за пояс підтримував, а другою рукавом піт чола витирає. Сам великий канцлер Виговський, блідий, з тонким чорним вусом, з сивиною на висках, був близько, дивився понад усіх, ніби нікого не бачачи, а все знаючи. Дивився на інсигнації гетьманські, що висіли між тріскотливими свічами в свічниках, і ловив обережні, незадоволені слова:

— Премногії сваволі надолі, а вгорі — єдиновладство нестерпимое.

— За небіжки Польщі інакше було. *Vene natus...*

— Хоч за універсалами монаршими панів поспільсто пускає, але так їх шанують, що самі над ними панують...

— Волять на голову погинути, як панам звикле послушенство віддавати, а знамі є, що добре урожоній — сіль панства!

— Троє королевят вигналисъмо з України, — а четвертий себе за кроля ставить...

— Елекція вільна кроля Руси, — тихо поговорювали.

— Елекція вільна... — і тихнули під поглядом гострих очей монарших.

До партії Ждановича прислухалися панята з канцелярії і суду генерального: пан Василь Верещака, драгоман присяглий, Семен Голуховський, значний писар, і дрібніші: Одинець, Петрашевський.

По тих вигуках вийшов Грушан, старий полковник запорожський. Голову мав велику, оголену, очі жваві, сміливі. Великою долонею вуси припlessкав, обернувшись до монархі — вклонився, обернувшись до сойму, — трохи го-

лову склинив. Говорив **без латини**, хоч знати було, що вчений.

— Його милості пан наш, — казав спокійно, — видачи людей українських плач і степаніє, братерським серцем уболівав. Для визволу нашого многі офіри поніс. А ви, панове милії, ще аєр, од трупів вражеських промідшайся, не прийшов до чистого єстества своєго, — свари чинити готові.

— Отам'ятайтесь! Чи удушеніє горла своєго, якби пальцями заливши не чуєте? Чи не сидів на грудях наших лик мусяняковий, вражеський, ненависний? Кров ми очі заливається, приятелі і панове ласкаві, гди спом'яну як враг у **супокою** на грудях Руси її жизнею широю сгинувся.

— Всі ми одної матері діти єємо, тоє пам'ятаймо!

Не слухав криків, — подумав, чи вже все сказав, поправив шаблю і до трону гетьманського обернувся:

— Духом своїм владичним, — склонився, — аби съ нас провадил, яко *Dux et Praefectus!*

І відійшов до своїх, що по лівій руці монаршій сиділи стояли.

Звідти зірвався пан Самуель Зорка-Соболь, сивий, згорблений, мигаючи булькатими очима, а чоло мав винукле і розтрілані вуси ясні:

— *Absolutum dominium*, — підніс руку і гукнув на всю залю, — що правду укривати! *Absolutum dominium*, — кричав, — *Absolutum dominium!* Влада велика, самостна, дідична, од Бога — а всі слугою! І **козацтво і постільство** і ми — **шляхта!**

— Недочекання ваше! — вирвалося мимоволі старому Остапію **Виговському**.

— Благословення Боже на тое! — з лави духовних встав єпископ **Тукальський**, чорними очима бліснувши, і потягнув за собою митрополита київського і галицького. **Сильвестр Коссів** устав, якби збудився.

— Боронь Боже — України спустошені... — говорив щось, але його не було чути.

За своїм Тукальським кричали білорусини: — Юрій Ярмолович, Михайло Стеткевич — син воеводи менського, Сурин.

— Монархія ділична! — гукав пан Іван Креховецький з Креховець, а за ним шляхтичі червоноруські: Струсь, Тарнавський, Данилович.

Прихильники вільної елекції відповіли гнівними вигуками.

— *Dux Exercitus, Dux Civitatis sum supremus protestate!* — кинув гостро пан Сулима, значний старшина запорозький, скоса на шляхту дивлячися.

— *Et titulus monarchi Russi!* — додав пан Адам Мазепа, отаман куреня білоцерківського.

— Монарх Руї! — звівся з тими словами отець Петроній Ласко, встав Золотаренко, полковник Павел Янович Хмельницький, братанич Богдана, Прокіп Шумейко, полковник ніжинський, за ними звелися Васютинський, Поповські, Радзійовські.

На прихильників вільної елекції це все впало нещадно. На знак маршала Ждановича затихли, поніміли. Головачі черні теж мовчали.

Тоді вибіг старий Зорка поперед самий трон гетьманський. Він говорив, викрикував пронизливо:

— Човни Святославові море заполонять, корогвами кошацькими степ устелимо, шаблями границі витичимо для тебе, Сканденбергу наш!

І впавши на коліно, руки до мовчазного тетьмана простягнув, дрижачим від зворушення голосом виговорив:

— Будь нам дідичним монархом!

По цих словах сльоза із старих очей його впала.

Богдан Хмельницький звівся поволі, поглядом, здавалося, всіх нараз обіймаючи. Делія гроностаєва впала з його плечей, високо підніс він вгору булаву, і — самоцвіти заграли на ній, заграли, вибухнули промінням на цілу залю. Полковники відступили на крок від трону, як би від полум'я.

Серце пана Григорія стиснулося, і куди глянув — скрізь бачив поблідлі, насторожені, або віддані лиця.

«...Ознаймуємо вас, милостивії панове, — не для своїх власних приват і амбіцій, а для пользи всенародньої владу взялисъмо, віру, дільність і побожність предків наших козацьких маючи на мислі. Хоч по антецессорах на-

ших, гетьманах, княжатах і королях руських мало що нам зостало, — однак меча маємо, і тим мечем нашим гострим утвердимось!»

І нараз, швидким рухом вийнявши з піхви палаша, вбив його перед собою в кедрові дошки трону. Потім спершина на блискуче й широке лезо глянув на всіх зором страшним, всевидячим і вогненним.

Потім заговорив, виразно й неголосно. Говорив нетерпливий, як завжди, все собі противника ждучи, і все готовий його вже на початку знищити. Часом кінчав речення звинно, легко, часом якби криком орлім. То знов — жартом, то знов якби муркотом хижакьким, тихим, із підозрою. Потім гнів у ньому вибухав, зацвітав одразу, — він був упитий, як лев перед випущенню у жертву пазурів. Та й уся мова його була, як неспокійне ходження льва, замкненого в клітці.

Говорив спочатку лагідно:

«Ви ж нам, панове, твердо присягали, аби нам вірно служити і нас, і Військо Запорозьке ні в чім нігди не зрадити. Кожного дня своє військо приоздабляємо і за вас, діти, пам'ятаємо. В братській милості з вами живучи, ми щастям вашим, як своїм тішимося. Где що вам противного зайде, — жалуємо і ми, діти, — то знайте. Різнити вас у серці своїм не буду: чи сини релігії грецької, чи римської — однаково мені милі. Річ неподібна і тяжка когось проти волі до віри своєї притягати і в вільному панству козацькому поневоляти. І ти, — митрополито, — звернувся до митрополита Коссова, — коли не будеш твердо стояти, і раду нашу переміняти, і на щось нове призволяти над нашу волю, — то конечно будеш у Дніпрі!

— Над спустошенієм України отцевським серцем уболіваємо. Пильноє маємо піклування, аби приборкати їй утихомирити посполитого роду людей. Тії ж своєвільники...

Богдан Хмельницький зупинився в мові, і глянув просто в бік партії Гладкого й Нечая:

— ...нех стережутсья. Кому голови не треба, — а нехай спокій ламає. Шабля гостра пана Богдана досягне такого неомильно.

— Вольні єсьте спокій ламати! Волен єси і ти, батьку черні! — блиснув очима просто в бік Нечая.

Той зірвався, розпихнувши Мурашків, — загикувався.

— Твій меч, милостивий пане, — а моя шия! — вигукнув жалібно. — Богдан Хмельницький уже накинув оком інших.

— Тій ж там, що до презацної корони польської **малий афект** мають, — надаремно тоє чинять, ба! можуть то ще **нинішнього** дня вельми болісно піznати.

— Ми то знаємо, — тільки обманом і ошуканством Нація Козацька взята може бути, — бо гвалтом народу такого взяти сили нема.

— Вельми зубожіла Польща. Тиждень тому був у мене пана Каліновського посол, що то з голими руками приїхав. А так ніодин із чужоземних послів до нас не прибував, як того Каліновського, худого пахолка і Польщі худої. Виджу, тепер нам Польщу запомогти треба...

— Гей, панове милостиві, котрі маєstatovі козацькою служать — уважайте! Жалують нас і заклинають ляхи, а ми їм відповідь таку дамо: дякуємо тобі, королю, що ти нас, Русь козацьку, у нашому сирітстві жалуєш, ба! Нами піклувався і журиш, хоч ми того й не потребуємо. Король польський нас в опіку і до науки взяти хоче, — а нехай спробує. Вельми тому дивуюся, що знову хоче отчизну нашу, славну Україну, посісти, лучше нехай дома сидить. Якже одірвуть нас од цицьки матері нашої, — тоді й самі прийдемо. Огнистую стрільбу і гострій мечі їм принесемо, а вони нехай готовути отдарунок власним тілами і червоною кров'ю своєю.

Богдан Хмельницький в інший бік обернувся.

— Єсть ще одна хмара, що хмариться. Та вона хоч настає темно й густо, а що ж там по ній, коли в ній дошу пусто? З пустими словами до нас московські посли прибувають, а есть у нас на ті слова потужний вітер, котрій їх у борзім часі розпорощить.

— Хочуть вони присяги союзним пактам? Як ми ся **маємо** вовчому хвостові московському поклонити, маючи в своїм панстві голову львову. Як у вовчі лапи льва дати?

Нехай Москва стережеться і з нас не насміхається, — ми зруйнуємо її, гірш ніж Литву!

Князь Руси стояв перед соймом знову спокійний, простий і зичливий.

— Ознаймуємо вам, панове, сновидцями не будьте, на сусідів не оглядайтесь, приходьте до них, не з колачем, але з гострим своїм мечем!

— Аби не вчинити собі нечести і неслави, а ще, чого не дай Боже, — великої біди і розсипок панства козацького!

— Лучче дбаймо про пакти і присяги для зміцнення панства того великого.

— Русь Біла нам присягне і господар волоський, що його синовця панят у себе в Чигирині тримаємо.

— Pax Cuihrynenis установимо. Не буде війни, — між Москвою і Короною Польською — ми утвердимося.

— Що хвалитесь, що ви шляхта? — боярами, графами будете, бідолахи! Як за королівства руського. Аби ви тільки нам і Війську Запорозькому послушні були.

— В силу вбралася Україна Козакоруська, — будуть панята препишні, челядь розмаїта, військо збройне і люд працьовитий.

— Ми ж вдячним і веселим лицем до Бога звернувшись, **оцим** вам, панове, ознаймуємо: землі нашої володарем і начальником єємо і в дню нинішнім нас і сукцесорів наших **єдиновладність** освятити час настав!

І тут урвав мову і гучним голосом кинув:

— В сурми крикнути!

Забігали пахолки в німецьких каптанах. Почали дзвонити дзвони в палацовій церкві.

Ралтом різко, оглушливо заграли в світанку сурми, як сурми архистратига Михаїла, як із неба.

56.

Сонце вдаряло промінням у широкі камінні плити замкового подвір'я, а під мурами будівель ще чаілися ранішні тіні.

Пан Григорій стояв коло церкви і дивився на процес-

сію, що йшла з-під палацу монаршого. В чорній киреї стояв блідий, спокійний, міцний, так як три роки тому в гафі данцігській.

Він бачив, як виходили посли із своїх домів. Бачив посла московського недовірливого, низьколобого, в червоній ферязі, підпоясаного позолоченим поясом, у довгій, лисячій шубі. Бачив двоє княжат мультианських --- худих, осмалених і скромно вбраних. Переїшло повз нього, голосно балакаючи, кількох голляндців, присланіх від їхнього посла в Царгороді. З капішонами на головах, у стальового кольору плащах, переходили похилені члени «sectae heroicae», що єднали монарху Руси з Коменським у Лешні, батьком социніян, з Янушем Радивилом у Вильні. Що готувався на короля протестантів, з Жигмонтом Ракочим і з самим «суддею Гедеоном», Олівером Кромвелем. Був тут і Драбік, чеський духовний, що видав пророцтво про близький упадок католицьких держав. Нівроку їх тут було — тих мовчазливих чорних і сірих постатей: лицарів «гроянди серед терня», кальвінів, шкотів, угрів, чехів і шведів.

Завважив пан Григорій і двох шляхтичів мазовецьких, послів з Варшави. Невеличкі на зріст, гострорисі, непомітні, а однак із накидливими поглядами, вони були скрізь. Блукали серед вузловатих низьких подолян, серед велетенського зросту запорозьких піхотинців, сухотілих німців-наемників, і мовчазних жовтолиціх татарів. На всі правди гаряче присягали чи руські, чи польські, чи римські, чи грецькі — а на думці, певне, одно мали: випробувати, чи де мур козацької держави не зарисувався, чи немає де щілини? Хоч часто йшли останніми у процесії, рушачись у глибині від зневаги, — але мали солодкий усміх назовні. Думали, може ще завтра в ті щілини клин вб'ємо, — і нагла кров залле ці непольські лица і непольську віру?

Замовкли дзвони, перестали ревіти фанфари й сурми.

До церкви пішли вибрані парами й трійками одні за одними.

Попереду всіх ішов бурмістр Чигирина із райцями по

боках, за ними цехові хорунжі в яскравих жупанах із знаками свого цеху, потім — драгонія замкова в широких капелюхах і шкуряних плащах, потім — спіхочена корогва козацька в фіолетних жупанах. За ними ступали пахолята двірські і значні дворянини в кармазинах.

Двоє з дворян у шапках із білими довгими перами провадили послів чужоземних.

Турецькі мали перше місце, коло них — шведські від канцлера Оксенстієрни, і семигородські від князя Ра-кочія. Потім ступали поважно посли австрійські, бранденбурзькі, мультиянські, московські, а далі в темних уборах Європа лютерська і протестантська.

Більшість із послів виблискувала золотом і сріблом уборів. Ішли, як великі кольорові птахи: — бліскучі, напружені, як на токовиці. Зиркали надуті з-під лоба один на одного: чи не зайняв хтось кращого місця, як йому належиться? Челяді не мали близько, — інакше давно б паланії були в роботі.

Пройшло за ними в грецьких шатах духовенство із митрополитом на чолі, та й гурт дворян митрополичих і єпископських.

Потім несли на шовкових подушках інсигнії монарші і інсигнії обох гетьманів польських, два роки тому здобуті в бою.

Далі поважно, якби землю собою власкавлюючи, ішов сам Богом даний. Трохи далі за ним у простому жупані ступав найясніший козак, як його називали, Тиміш-гетьманич. Як тур був: лице мов із каменю витесане, трохи віспою подзьобане. Дуже мовчазний і дуже сильний, про його шалену відвагу й холодну кров казки оповідали. В дитинстві, казали, одну тільки забавку мав — шаблю. Сойму й політики не любив. Жив на коні і не вагався ніколи. Його до Святослава Хороброго прирівнювали.

За монархою і гетьманичем ішли два маршали: полковник чигиринський і полковник київський.

Потім — великий канцлер. Потім німовні, брязкаючи зброею, кільканадцять полковників, канцелярія гетьманська, судді, сотники, осавули, — і всі значні, що на сойм

прибули. Всі, згорда ступаючи, — при шаблях і знаках своєї влади.

Процесію закінчували два невеликі відділи, що по смерті Кривоноса перебували в Чигирині, скажені в битві: англійські лучники і шкоти з ратищами та вкінці знов драконія в блакитних уборах.

Найтяжчий дзвін ударив, коли володар козакоруський вступив до церкви.

Пан Григорій увійшов разом із панятами українськими і став у сінях церкви, де на стінах на зразок Київської Софії був вимальований рай із тиграми, ведмедями, орлами, сиренами і іншими жадібними на християнина звірятами.

Церква мерехтіла в свіtlі тисячей свічок.

Це — сьогодні — восьмого ноємбрія року Божого тисяча шістсот п'ятдесятиго служили літургію найвищі в єпархії грецькій: митрополит Коринту і митрополит Назарету.

Напруження панувало на лицах чужоземців і значних козацького панства.

На самім початку обидва митрополити вийшли в святочних яскравих ризах, з патерицею в руці.

Митрополит коринтіанський не вмів української мови, зате другий митрополит дивною українциною привітав присутніх христолюбивих і войовничих панят козацьких, а між ними того, — чия слава й ім'я розійшлися по всіх світах від землі турської до землі франків. Не дарма, казав, співають скрізь пісні, складають оди на його честь і пишуть поеми про його перемоги над невірними і його походи. Прірівнював його до найбільшого цісаря з цісарів, Василя Македоняніна. «Воїстину, — звернувся до гетьмана, — Бог з тобою, воїстину найславнішу, велику Русь подвигнув еси, як Мойсей — Ізраїльтян, воїстину великим цісарем наректися можеш. Слава Богові, що довершив через тебе і твій гострий меч таких великих діл!»

Служба Божа тривала довго, — як то завжди грецький ритуал. Пан Григорій лінія вибраних оглядав: і прихильники черні, і прихильники шляхетчини, дивуючись,

споглядали один на одного, боязкі питання світилися в їх очах. Це ж бо були в руках того, що про нього в пісні співано: «Тільки Бог один знає, що Хмельницький думає, гадає».

І вони і всі інші стояли зворушені, застиглі і теж в очікуванні.

По молитві заамвонній — велика сталася річ.

Повагом, уникаючи поглядів людських, вийшли обидва митрополити і стали перед головним вівтарем, перед царськими воротами.

На знак Григорія Кобилецького, найстаршого дворянинна монаршого, пахолята принесли безцінний смиренський килим і постелили його перед митрополитами.

Запанувала тиша й нерухомість.

Тоді в тій тиші твердою й певною хodoю зблишився до владик гетьман Богдан Хмельницький із гетьманичем Тимошем і на знак митрополітів обое стали на коліна. По черзі їх владики накрили омофором. Потім до владик священики приступили із золотими начиннями.

Тоді в урочистій тиші соток стримуваних віддихів залинуали слова:

— Миропомазую Тебе, Богдана, Государя і гетьмана великої Русі!

І трохи згодом:

— Миропомазую Тебе, Тимотея, гетьманича великої Русі!

Крикнули душі, заблищаючи або скаменілі очі. І в тій бурхливій тиші митрополит Коринту прочитав молитву грецьку, а митрополит Назарету дві — українські з книжкового требника.

Дивне щось робилося серед присутніх, що ніхто толковою навіть не рушив.

І раптом залиував дзвінкий голос назаретянського князя церкви:

— Богданові, Государеві і гетьманові великої Русі
— многоліття!

— Многая літа! — тріумфально залунало з глибини хорів.

— Многая літа! — здригнувшись, відізвалося старшинство, панята і вся значна Україна з силою страшною, що впоює і споює. Серце стиснулося в чужоземців від того вибуху сили.

— Многая літа! — тремтючи, повторював пан Григорій, а чув муранки за плечима; чуб йому наїжився від того, ніби нового і прадавнього, що в ньому самому вибухнуло.

В церкві обіймалися знайомі і незнайомі, як на Великденъ.

За мурами церкви вдарили всі гармати замкові, загримілі на переміну мушкети, потім знову гармати замкові із підзамча, потім знову гукання й мушкети, як непереривний грім.

І в цю хвилину побачив пан Григорій ворога свого, згорблена, неспокійного пана московського Шуйського, що на лівім крилосі боязко на нього споглядав. Якби хтось взяв у величезну жменю пана Григорія і кинув об землю, так упав раптом шляхтич під муром звитяжноголосної церкви. Він не міг віддихати, у корках роздер на грудях жупан. Чув він, що дві душі в нім боряться, як два птахи, що один одному очі хоче видзьобати. І от рівніше почав віддихати. З кожним віддихом, здавалося, відлітала від нього гіркість, затиралася розбола. Віддихнув повними грудьми і встав.

Чув, що нова більща сила в пім загострила, що інших почувань коло себе не терпить.

Заточуючись, притулився до стіни. Високо перед царськими воротами стояв із блискучим, гордим лицем цісар України козакоруської, обіч нього син його з незміненим, камінним лицем бога війни.

Далі плила Служба Божа, як гимн слави для Бога й імператора великої Руси. За кожним разом, коли в екстеніях і многоліттях поминали його, здригання потужне перебігало серед вірних. З ними разом з'єднало те тремтіння і пана Григорія.

Росла в нім гордість, росла в нім радість, пінилося щастя таке велике, — що розвіялися його привати і жалі. Тепер те, що було в нім, було як сонце і живуща земля.

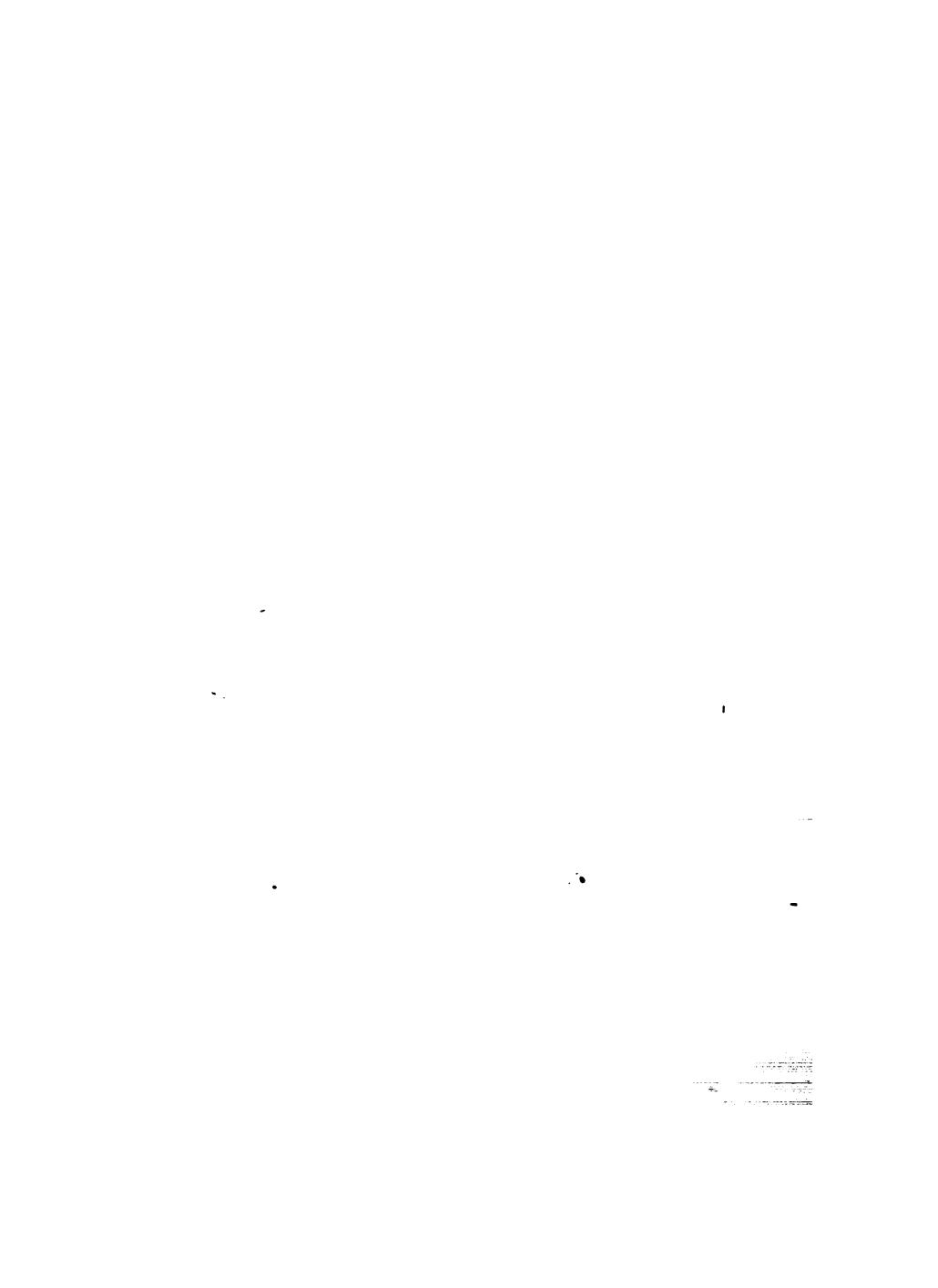
З'однаковіли йому скарби чужинців, був у світлі корони української і в майорінні інсигнії слави. Скарбом йому було його нове серце, а скарбом України тисячі нових сердець.

І в вигуках юрб, і в виблісках голих шабель старшинства, і в золоті й сріблі стягів, і в звитяжній авреолі монархи Богом даного, — почув він потужний налюдський голос.

То велетенський лев козацький з головою понад хмарами ричав опромінений і роздражнений, і простягав залязну лапу над своєю багатою землею.

Кінеч.

ПОЯСНЕНИЯ

До відтинку 1-го: Кранова Брама (Krantor) — старовинна вежа з краном до вантажів; гафа — пристань; гемайни — наємні вояки. До відт. 2-го: райця — радник; петерцимент — вино маляга; фрегат, бригантина — трищогловик. До відт. 3-го: мальвазія — місце вино; паванна — танець; нобіль — достойник. До відт. 4-го: шмага — велика, купецька барка; бульварк — мол; букшпигт — частина дзьобу корабля; ванти — снасті, та-келяж; мультап — палаш.

До відт. 5-го: облавки — поміст, палуба; бриза — легкий морський вітер; сількісь — аякже, певне; ғісувати — напинати вітрила; флягерували — тріпотили; вапори, фетор — випари, запах; байбарзо — дуже, вельми. До відт. 6-го: mercator — купець; шафар — скарбник; уфають — довір'яють; fortis imaginatio... — велика уява творить факти; morbus maris — морська хворість.

До відт 7-го: аер — повітр'я; доматор — домосід; ішпиталь — притулок для калік і немічних; Маслів Став — місце поразки Острянинці; леберизанти — повстанці; жак — лобур; поспільство — кріпаки, піддані. До відт. 8-го: scriba castrensis — замковий писарчук; пакгавзи — комори товарів; обербенішіся — згинеш; авізовано — повідомлено; перспектива — біночль. До відт. 9-го: ольдермен — заслужений радник; ius stapulae j. s. t. — право гуртового складу і ярмарку. До відт. 10-го: шкляцца — смаль; альмарія — широка шафа.

До відт. 11-го: кураж — відвага. До відт. 12—15-го: doctor m. — учитель солодкоплиний; альбітойці — католицька, вільноподумна секта; казания — проповідь; Борромей — коло 1628 р. заклав на острові палац і 12 поверхів саду; амбар — комора на збіжжя.

До відт. 16-го: бургграф — посадник міста; панство — держава; литвин, черкасин, обливанець — українець. До відт. 17-го: напрод — вперед; збережник — плюгавець; вшетечне — розпуясно; лицедія — п'еса. До відт. 18-го: пертурбатор — паливoda;

ялмужна — милостиня; *ede*, *bibe*, etc. — їж, пий, веселися і вчіся. До відт. 19-го: кумпан (*cum pane*) — товариш подорожній; *jura nat.* — закони природи; фрасунок — смуток; *omnia..* — все є спільне всім; *Pax u. h.* — всесвітнє замирення людей; *cum conservatione* — заховуючи; *sine clamore* — без галасу.

До відт. 20-го: юродивий — моск. дервіш; потреба — битва, сутинка. До відт. 21-го: армяк — сіряк, райтар — кіннотник; губний староста — начальник округи. До відт. 22-го: таможенний галафа — митник; маклак — купець; корельські діти, лоп і самояль — північні племена; *vox f. h.* — слова в'язнуту у горлі. До відт. 23—29-го: шіші — розбійники; *furor uscainensis* — український шал; шут я. б. — до чортя з ним; карабеля — угорська шабля; вздібіти — взяти на муки, тортури; фльорка — повія; павпер — убогий; полна — годі, досить; *ad virgatum* — збирання лози на кару; *duellum* — поединок; *odium t.* — богословська ненависть; кондіція — поведінка; лакуза — прислужник; *nemio illum..* — ніхто того не любить, хто все кричить «дай мені, дай»; геми — шоломи; комуколвек — кому че буде.

До відт. 30-го: трабант — сурмач; постпонувати — понижувати; *acomoduvavся* — достосувався; адверсар — противник; *more* — порядок, звичаї. До відт. 31-го: специфікований — видатний, умілий; воїнстві — пающи; неповстяглива — безсомнівна; на базар — тодішній нім. вірш (з книги Олеарія); *lykmeidikus* — придворний лікар; живот — життя; малжонка — дружина; полушка, московка — лів, чверть моск. денеги; *natura r.* — природа річей; малженство — подружжя; кламця — брехун; сполечність — спільність, з'язок; анталок — мала бочівка.

До відт. 32-го: Я, Петро... — стара присяга молодих на вінчанні; шлик — шапка; вівчура — шуба; апараменти військ. — озброєння; чекан — келеп, срібним дротом обкрученій; посус — хабар; *politius* — ввічливіше; *afflictio afflictionem* — прикрасі пригбитому; *conferre, Phisica b. P. s.* — я, Фізіка, учитель із Праги. До відт. 33-го: ремедія — ліки; *pneuma* — повітря тілесне; *Johannes Sinen sis* — Іван Шуйський (претендент до трону).

До відт. 34-го: звонтилисяте — ви почали сумпіватись; берлині — сокири на довгих держалах; тюбітейки — малі татарські шапочки. До відт. 35-го: кеп — вартій кппи; у послушанії — як джура; бекети — стежі, пікети; фрашка — жарт; свейський — шведський; вшетечници — розпусниці; деспект — пониження; казнондійство — красомовство; армата — зброя; фузя — рушни-

ця; півгак — мала гарматка; апараменти свящ. — облачення, ризи; форта — брама; турбація — клопіт; агравація — перешкода; притомний — приявний.

До відт. 40-го: тавашіх — вербунковий смісар; курутай — татар. сойм; томан — десять полків по тисячі вояків; мангайл — авангард; сюрюн — провадьте вперед (бойовий клич).
До відт. 41-го: ляст — 12 кварт (збіжжя); опримують — пригнічуєть; гарнізон — залога. **До відт. 42-го:** Буде ти... — напис на камені (з Олеарія); іносе — нехай так; навверле — навпаки; субмітація — улочкорення; срогої — лютий; ламент — плач, жаль; авкзілярний — помічний; камрат — ошуканець.

До відт. 43—47-го: блоголова — жінщина; фольгували — давали волю; корона цільська — держава п.; *nationis* с. о. — переконання козацької нації; автентице — дійсно; виспецифікована — визначена: афекти неповстягливі — нестримні пристрасті; антилогоя — суперечність; диспропорція, дискордія — непорядок, незгода; обахта стали — на варті; кусака — горілка на черв. перцю; лизень — воловий язик; меркурій — посоланець; жоломійка (*chalumeau*) — запор. бойова флейта.

До відт. 48—51-го: всім вобец — загально; Георгоси — хлібороди; буколічеський — іdealічний; *vale*, а. — прощай, друже; *aetas* m., а. т. — великі часи, препишні; чесно урожоні — купці, міщани; *libertas*, fr. — воля, братерство; зегари — годинник; *in disciplina* т. — в військовому ладі; *potentia et l.* — міць і радість; звонтишивши — зневірившись; на акорд — до згоди; *verbum nobile* — чесне слово; *in prospectu* — в обличчі; *dux et praefectus* — вожд і начальник; арматно — озброєно; екторзія — контрибуція; руди, ломи, гуральні — шахти, каменеломи, винниці; камратка — повія; рейтмент, фортифікація — керма, піdstава; *oppressio* — гніт; *civitas libertatis* — місто свободи.

До відт. 52-го: конкокція — травлення; онтплівий — непевний; супліковання — прохання; сукурс — поміч; немаш — нема; аліанс — союз; рейтмент — влада, терен влади; *facilitet et s.* — легко й без клопоту; *non possumus* — не можемо; здрайця — зрадник; вікторія — перемога. **До відт. 53-го:** габовий — сукніший; бакаляр — учитель; *spectaculum* — видовище; контролерсія — суперечність; социніянин — пасифістична секція в Польщі; *Natio C. s. h. l.* — нація козаків або ж вільних людей.

До відт. 54-го: *vita hominum* — життя людське; *gloriosissime* — преславно; *leges* — закони; *domicillum* — домівка;

конвокація — скликання; турський — турецький; заставати на — упиратися в чомусь; *in splendore* — в пишності; *educati* — виховані.

До відт. 55-го: дейлія — керя; покоритель Krakova — разом із Ракочієм; інспігній — відзнаки; *bene natus* — добре урожайний, шляхтич; *absolutum dominium* — необмежена влада; дих е. д. С. с. с. р. — вождь війська, вождь князівства київського з найвищою владою; раг С. — чигиринський уклад миру; сукцесор, антецесор — нащадок, предок.

Відомості в цьому романі взяті з актів, літонісів, істор. словника мови і праць окремих авторів, як напр. проф. С. Платоноф (Москва і Запад; Прошлое руссково севера й інші), Амфітеатров (Адержимая Русь; Русский пол XVII-го века), Лукомський (Московія), Г. Котошіхін (Царствованіе Алекс. Mix.), кн. Щербатоф (А паврежленій иравоф), Т. Корзон (Dzieje wojen), Rodocanachi (Aventures d'un grand seigneur), проф. І. Огієнко (Приєдна молодих), В. Модзалевський (Справи поточні), проф. Стелецький, проф. М. Грушевський, Chledowski, Brueckner, H. Paszkiewicz, W. Lozinski, ks. Kitowicz і інші.

Багато відомостей дали подорожі англійця Флетчера, австрійця Л. Рінгубера (Подорожжя), німців: Корба (Шоденщик) і Олеарія (Опис подорожжя). На закінчення однакче мушу додати, що безпосередню невідомість дали мені оповіді п. п.: Спісона Латки-Старушича і Петра Сокольця-Вязкевича.

Юрій Липа

народився в 1904 р., в Одесі (батько його — видатний громадський діяч і письменник Іван Липа), загинув в лавах Української Новотоноської Армії, в Західній Україні, в 1944 році.

Ю. Липа — талановитий український поет, ессеїст, публіцист, письменник і громадський діяч. Автор кількох збірок поезій (“Світлиця” 1925, “Суворість” 1931, “Вірую” 1938), знаменитий перекладач західно-європейських поетів. Його драматичні твори: “Посдиняк”, “Мотри”, “Вербунок”. Есей: “Бій за українську літературу” (1935 р.), “Призначення України”, “Розподіл Росії” та інші. Повелі: “Помстник” (тримовий цикл). Роман: “Козаки в Московії” (сюжет із XVII-го століття).

Твір “Козаки в Московії” виходить още третім із черги виданням, за основу якого взято видання “Українського видавництва” у Кракові, з 1942 р.

**СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ, ЯКІ ДОПОМОГЛИ ВИДАТИ
ЦЮ КНИЖКУ:**

Ім'я і прізвище:	позичка:	пожертва:
		(у французьких франках)
1. Манелюк Петро	25.000	5.000
2. Мазурець Лев	15.000	
3. Пастернак Теодор	10.000	
4. Пастернак Дмитро	10.000	
5. Тимзан Василь	10.000	
6. Коваль Данило	10.000	
7. Іг'ятка Іван	10.000	
8. Шимчук Михайло	10.000	
9. Іришляк Павло	10.000	
10. Білик Осип	10.000	
11. Страшовський Іван	10.000	
12. Білик Дмитро	10.000	
13. Грабець Іван	10.000	
14. Лаврінок Захар		5.000
15. Дуда Семен		5.000
16. К. В. і Г.		7.000
17. Влох Рудольф	5.000	
18. Грозовський Семен	5.000	
19. Заліпський Олекса		5.000

